МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

О. В. ГЕРАСИМЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Монографія

Вінниця
2020

УДК 37.014.623(477)"18/19"(02)
Г37

Рецензенти:

Коляда Н. М., доктор педагогічних наук, професор, проректор з інноваційних досліджень та європейської інтеграції Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Петренко О. Б., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Окольнича Т. В., доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 15 від 26 червня 2020 року)

Герасименко О. В.

Г37 Організаційно-педагогічні засади діяльності попечительських рад у навчальних закладах України (XIX – початок XX століття) : монографія / О. В. Герасименко ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. –216 с.

ISBN 978-966-949-610-2

У монографії вивчено організаційно-педагогічні засади діяльності попечительських рад у навчальних закладах України (XIX – початок XX століття). За архівними матеріалами та науковою літературою проаналізовано нормативно-правове забезпечення діяльності попечительських рад в Україні в XIX – на початку XX століття, охарактеризовано зміст та напрями їх роботи. Виявлено стан та визначено перспективи використання історико-педагогічного досвіду для вдосконалення діяльності піклувальних рад у сучасних закладах освіти.

Рекомендовано науковцям, керівникам закладів освіти, здобувачам вищої освіти.

УДК 37.014.623(477)"18/19"(02)

ISBN 978-966-949-610-2

© Герасименко О. В., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА……. 4

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У XIX –НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження……..…….. 6

1.2. Понятєво-категорійний апарат дослідження…… 17

Висновки до першого розділу…… 28

РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

2.1. Попечительство як орган державно-громадського управління ……. 32

2.2. Нормативно-правова база діяльності попечительських рад під час освітніх реформ XIX – на початку XX століття…..... 48

Висновки до другого розділу 69

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ, ЗМІСТ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

3.1. Особливості організації та напрями діяльності попечительських рад при середніх навчальних закладах (XIX – початок XX століття) ……..... 73

3.2. Діяльність попечительських рад, спрямована на соціальний захист учнів і вчителів …… 86

3.3. Благодійна діяльність як вияв попечительства про народну освіту в XIX – на початку XX століття …… 100

3.4. Перспективи використання позитивного досвіду попечительських рад у сучасних освітніх навчальних закладах України ……..……. 112

Висновки до третього розділу……... 131

ПІСЛЯМОВА…….. 135

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….. 140

ДОДАТКИ ……... 163

ПЕРЕДМОВА

Період суспільно-політичних та соціально-економічних зрушень в Україні супроводжується пошуками смислових орієнтирів у гуманітарній галузі, зокрема в освіті, які визначали б пріоритети, спрямовані на трансформацію всієї діяльності. Ці пошуки, що мають багатоплановий характер, спонукають до використання української культурно-історичної традиції, теоретичних і практичних надбань вітчизняної педагогіки, досвіду співпраці освітніх закладів із державно-громадськими інституціями, з-поміж яких суттєву роль мають виконувати піклувальні (попечительські) ради.

В Україні піклувальні ради почали створювати з кінця 90-х років XX століття. Основне завдання таких об'єднань – усіляке сприяння діяльності навчальних закладів усіх типів і форм власності в різних видах їхньої діяльності.

Незважаючи на те, що в Україні сформоване певне правове поле для діяльності піклувальних рад (Закон України «Про освіту» (2017), Концепція нової української школи (2016), Положення про загальноосвітній навчальний заклад (2010), Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу (2001)), вони ще не усвідомлені суспільством як ефективна форма залучення громадян до управління конкретним закладом освіти. Сьогодні такі ради переважно функціонують формально як господарські інституції при директорі і допомагають вирішувати окремі питання матеріально-технічного чи фінансового забезпечення закладу освіти. У керівників загальноосвітніх навчальних закладів (переважно державних) сьогодні ще не до кінця вироблене розуміння того, що, якщо громадськість через піклувальні ради впливатиме на визначення стратегії роботи закладу освіти, якщо з їх допомогою суспільство формуватиме своє соціальне замовлення конкретному педагогічному колективу, якщо матиме змогу сприяти реалізації цього замовлення на законних підставах, не втручаючись у педагогічний процес, але контролюючи та оцінюючи його результати, то це сприятиме формуванню справді демократичної громадсько-державної системи управління освітою.

Історіографічний аналіз літератури, у якій висвітлюється історія створення та діяльності попечительських рад кінця XIX – початку XX століття, дав змогу виявити ряд українських дисертаційних досліджень, що частково розглядають названу проблему в контексті модернізації й управління освітою, доброчинності в розвитку освіти.

Заслуговують на увагу праці В. Корнієнко «Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (2005) [61], Л. Березівської «Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті» (2009) [4], Н. Сейко «Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття)» (2009) [187], Л. Гаєвської «Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина XIX – початок XX століття)» (2010) [20].

Діяльність попечительських рад частково стала предметом дослідження українських і російських науковців, зокрема І. Лікарчука [71], І. Мартинової [73], В. Халамендик [215] та ін., які попечительські ради розглядають лише дотично до основної досліджуваної проблеми.

Сучасна система загальної середньої освіти, опираючись на Концепцію нової української школи, з різноманіттям типів навчальних закладів, програм, безліччю підручників, складним комплексом технічних засобів навчання, комп'ютерної техніки потребує підтримки громадських інституцій, піклувальних і дорадчих організацій.

Хронологічні межі пропонованого дослідження охоплюють XIX – початок XX століття. *Нижню межу* визначають створення Міністерства народної освіти (1802), утворення навчальних округів (1804), запровадження «Устав гимназий и училищ уездных и приходских» (1828), відповідно до якого вперше введено посаду почесного попечителя. Вибір *верхньої межі* зумовлений змінами суспільно-політичного ладу країни, що спричинили кардинальну структурну реорганізацію навчальних закладів і змістове реформування освітньої справи, та прийняттям Положення «Об упразднении попечителей учебных округов и их помощников, главных и окружных инспекторов, состоящих при них секретарей и помощников секретарей, а равно попечительских советов и канцелярий при учебных округах» (1918).

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що входили в XIX – на початку XX століття до складу Російської імперії – Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську (без Криму) губернії.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Історіографія проблеми і джерельна база дослідження

Модернізація вітчизняної системи освіти, зокрема запровадження у закладах освіти піклувальних рад, має свої історичні аналоги. На різних етапах розвитку система управління освіти зазнавала суттєвих змін, відповідно до освітньої політики в державі. Історична ретроспектива дозволяє розглянути той чи той процес у динаміці, виявити досягнення та помилки, визначити тенденції розвитку на сучасному етапі.

У «Радянській історичній енциклопедії» (1965), «Великій радянській енциклопедії» (1972), «Великому енциклопедичному словнику» (1991) історіографію визначено як наукову дисципліну, що вивчає історію історичної науки. Історіографія має розкривати закономірності різних етапів історичного пізнання та історичного мислення, вивчає основний зміст і методи соціально-історичної дійсності. Історіографічні дослідження здійснюють на основі принципів, які характерні для певної епохи і виконують певні соціальні функції [193; 7; 8].

Ретроспективний і системно-концептуальний аналіз реформ освіти України у визначених нами хронологічних межах дав можливість розробити модель діяльності попечительських рад в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та педагогічних визначальних чинників. В історіографії організаційно-педагогічних засад діяльності попечительських рад у навчальних закладах України XIX – початку XX століття ми умовно виокремлили *три історіографічні періоди*: I – дорадянський (XIX – початок XX ст.); II – радянський (1920–1991 рр.); III – період незалежності України (1991 – по теперішній час). Праці згруповано за напрямами: реформи та контрреформи середньої школи, управління освітніми установами, благодійні товариства, діяльність попечителів навчальних округів, робота попечительських рад при середніх навчальних закладах тощо.

У *дорадянський період* огляду проектів реформ, власне реформ, діяльності Міністерства народної освіти, законодавчій базі присвячено багато наукових.

У 1867 р. колишній міністр народної освіти (1862–1866) О. Головнін написав спогади «Записки для немногих» [38], які присвячені реформі середньої освіти 60-х років і у яких проаналізовано діяльність міністерства, і зокрема міністра, в цьому напрямі.

Вони пролежали в архіві 137 років і тільки у 2004 р. побачили світ, представивши цікавий аналітичний матеріал, що дає можливість зрозуміти особливості становлення і розвитку попечительських рад у першій половині XIX століття [38].

Праця А. Окольського «Об отношении государства к народному образованию» (1872) подає цікавий матеріал про проблеми управління школою [86].

Монографія Є. Шміда «История средних учебных заведений в России» (1878) розкриває особливості управління гімназіями у періоди царювань Олександра I, Миколи II і Олександра II [234].

Нормативно-правове забезпечення діяльності навчальних закладів описане в монографії А. Пругавіна «Законы и справочные сведения по начальному народному образованию» (1898) [149].

Історію розвитку освіти від створення училищ на Русі до часу царювання Олександра II представлено в підручнику з історії педагогіки В. Григор'єва «Исторический очерк русской школы» (1900) [52].

Реформам середньої освіти присвячені праці Ф. Яреша «Вопрос о реформе среднеобразовательной школы» (1901) [239], А. Павлова «Реформа среднего образования» (1908) [94].

Глибоке дослідження С. Степанова «Обозрение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последние шестилетие (1899–1905 гг.)» (1907) [203] присвячене аналізу реформ часів міністрів М. Боголєпова, П. Ванновського, В. Глазова, Г. Зенгера. Через конкретні документально підтверджені факти автор розкриває хід реформаційних процесів у названий період, що дає можливість вивчити всі його особливості, зокрема в галузі реальної освіти, відповідно до освітньої політики кожного з міністрів.

До сторіччя діяльності Міністерства народної освіти вийшла праця С. Рождественського «Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения (1802–1902)» (1902) [151], у якій через матеріал, що ґрунтується переважно на першоджерелах, викладені факти розвитку освіти за сто років; Є. Синицького «Из истории министерства народного просвещения» (1903) [188; 189].

Тією чи іншою мірою порушує досліджувані проблеми

(створення Міністерства народної освіти; запровадження інституту попечителів навчальних округів і рад при них; відповідно – посад почесних попечителів і попечительниць при середніх навчальних закладах; діяльності попечительських рад, педагогічних рад, господарських комітетів; створення пансіонів; товариств, пов'язаних з діяльністю народної освіти; підготовкою вчителів та їх матеріальним становищем; виховних аспектів; призначення стипендій і пенсій тощо) курс лекцій Н. Буліча «Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX века» (1912) [12].

Циркуляри, розпорядження, звернення громадян з приводу діяльності навчальних закладів, які щомісячно видавались управлінням навчального округу, укладено О. Лаурсоном в окреме видання «Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения» (1911, 1916) [68; 69].

Вітчизняні вчені Я. Чепіга [232], С. Русова [155; 156] та ін. вивчали ідеї зарубіжних педагогів-реформаторів, досвід демократичної освітньої політики європейських країн, які у середніх школах упроваджували дитиноцентриські принципи навчання. Важливою для нашого дослідження є монографія Софії Русової «Методика початкової географії», де авторка вказує на необхідність упровадження в навчально-виховний процес засад патріотичного виховання учнів (1918) [154].

У дорадянський період виокремлюється період визвольних змагань (1917–1920 рр.), у який історико-педагогічних знань про вітчизняну школу накопичено небагато. В основному це архівні матеріали [242]. Ці праці зараховуємо до історичної джерелознавчої бази названого періоду, оскільки вони допомагають виявити розуміння українськими педагогами особливостей організації старшої середньої школи.

Радянський період представлений такими розвідками: Є. Мединський «Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції» (1938) [74]; М. Ганелін «Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века» (1954) [22]; В. Смирнов «Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в.» (1956) [191]; М. Константинов «Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX века до Февральской революции 1917 года» (1956) [59].

У 1976 році з'являється колективна фундаментальна праця

О. Піскунова «Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.» (1976) [92]. Автор аналізує громадсько-педагогічний рух і реформу народної освіти, пояснює принципи урядової політики в галузі середньої освіти та педагогічної думки народів СРСР у другій половині XIX ст.

У 1977 році Л. Булгакова в книзі «Сословная политика в области образования во второй четверти XIX в.» (1977) [11] аналізує освітні процеси у другій чверті XIX століття, вказує на ліберальну роль попечителів навчальних округів у становленні навчальних закладів.

Більш об'єктивними у висвітленні розвитку середньої школи є «Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в.» за редакцією Е. Днєпрова (1991) [91]. У праці проаналізовано реформи і контрреформи в галузі народної освіти, безпосередню участь міністрів у їх проведенні; проекти статутів і самі статути освітніх установ; побіжно висвітлено діяльність попечителів навчальних округів та почесних попечителів; йдеться про створення попечительських рад при середніх навчальних закладах та про залучення до них представників місцевого самоврядування, діяльність педагогічних рад, моральне виховання учнів; створення пансіонів та нагляд за ними; коротко розкрито діяльність товариств допомоги, роботу над поліпшенням матеріального становища вчителів.

Усі названі праці мають тенденційний характер, написані в дусі марксистсько-ленінської ідеології. Проте в них можна знайти цікаві факти і відомості, що стосуються предмета нашого дослідження

Період незалежності України представлений багатоаспектним розглядом досліджуваної проблеми в декількох напрямах історико-педагогічних досліджень: реформування й управління шкільною освітою, створення благодійних товариств допомоги малозабезпеченим, піклування як благодійність, робота піклувальних рад навчальних закладів та ін.

У багатьох розвідках розкрито благодійності в освітній галузі або попечительство як благодійність, зокрема дисертація А. Нарадько «Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)» (2002) [75]. У дисертації проаналізовано значення приватних благодійників та благодійних товариств для становлення та підтримки початкових, середніх і вищих навчальних закладів в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття; основні форми надання благодійної допомоги закладам освіти.

З'ясовано причини переходу від індивідуального меценатства до формування органів громадської опіки. Розкрито спільні та відмінні принципи діяльності благодійних товариств і приватних благодійників на ниві освіти. Визначено тенденції розвитку благодійних товариств в Україні. Встановлено взаємозв'язок між змінами в громадсько-політичному житті та активністю надання благодійної допомоги закладам освіти.

В. Корнієнко у дисертації «Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть)» (2005) [61] розглядає питання виникнення та розвитку благодійності в освітянській галузі Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема діяльність попечительських рад при навчальних закладах як одну з форм благодійності у сфері освіти. Попечительські ради називає громадськими організаціями, що діяли на членські внески і пожертви, а свою діяльність не регламентували власним статутом, цілком підпорядковували статуту навчального закладу, основні права й обов'язки опікунської ради, а також її функції. Опікунство у сфері освіти в другій половині XIX – на початку XX століття дослідник називає громадським рухом. Доводить, що головне призначення опікунських рад у галузі освіти було: наблизити школу до потреб народу і використати позабюджетні форми фінансування освіти. Вчений вважає, що опікунські ради в освітній сфері Харківської губернії другої половини XIX – на початку XX століття були свого роду осередками меценатства, позабюджетні кошти опікунських рад, їх культурна й виховна діяльність піднесли освітню систему цього регіону на новий високий рівень.

У книзі Т. Маркова та О. Смурова «Благотворительность в Нижнем Новгороде: история и современность» (2006) [192] розкрито історію благодійності загалом в Російській імперії і зокрема в Нижньогородському регіоні. У одному з параграфів під заголовком «Это интересно» автори коротко узагальнюють окремі пункти із «Устава об общественном призрении» (1893), а саме відомості про кошти на благочинність тих, хто займався справами суспільної опіки та благодійністю, мотиви благодійності, форми контролю, звітність, координацію тощо.

І. Мартинова у праці «Приватна благодійність як важливий чинник розвитку середньої освіти в Харківській губернії в пореформений період (друга половина XIX – початок XX століття)» (2008) [73], з'ясовує становлення, форми діяльності, соціально-

класовий стан і напрями фінансування приватним благодійництвом освітніх закладів Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX століття. Найбільш продуктивним виявом приватної благодійності для середньої освіти, на думку автора, були попечительські ради і товариства у підтримці найбідніших учнів, що діяли при гімназіях і реальних училищах. Дослідниця коротко узагальнила умови створення, контролю, членські внески, склад, керівництво попечительських рад, напрями їх діяльності.

Важливі відомості знаходимо у праці І. Гребцової «Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX в.)» (2009) [41]. На основі комплексного аналізу опублікованих джерел і широкого масиву архівних матеріалів відтворено цілісну модель взаємодії університетських і міських благодійних товариств та інституцій в Одесі в другій половині XIX – на початку XX ст., відображено внесок в одеську благодійність викладачів і студентів Новоросійського університету.

Інший регіон у своєму дослідженні охоплює В. Золотницька у праці «Становление и развитие благотворительности в системе отечественного образования: на примере Нижегородской губернии конца XIX – начала XX веков» (2009) [50]. У праці подано змістові характеристики поняття «благодійність у галузі освіти» як явища історико-педагогічного дослідження. Автор аналізує виникнення і поширення цього явища у Західній Європі, визначає основні тенденції його розвитку у західноєвропейській освіті в XIX – на початку XX ст.; виявляє основні особливості благодійності в системі російської освіти, зокрема в Нижньогородській губернії, аналізує історико-педагогічні чинники, що зумовили особливості благодійності в галузі освіти і просвітництва в цій губернії.

Н. Сейко у праці «Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) (2006) [187] подає комплексний аналіз становлення та розвитку доброчинності у сфері освіти в Україні в XIX – на початку XX ст., висвітлює роль і значення приватної та громадської ініціативи у підтримці освіти; окреслює можливості доброчинної підтримки побуту учнів, благоустрою й забезпечення бібліотек у різних навчальних закладах України; значення земств в організації доброчинності у сфері освіти України; простежує розвиток системних тенденцій у доброчинній підтримці початкових, середніх навчальних закладів та закладів соціальної опіки дітей.

Про допомогу малозабезпеченим учням йдеться у статті А. Савочки «Товариства допомоги нужденним учням Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2010) [157], зокрема проаналізовано роль товариств допомоги нужденним учням Таврійської губернії в системі громадської благодійності регіону; визначено основні напрями діяльності та особливості функціонування цих спілок, що підтримували незаможних учнів наприкінці XIX – на початку XX сторіччя; встановлено, що представники місцевої інтелігенції брали активну участь в роботі таких доброчинних об'єднань.

Попечительським радам як соціальним інституціям присвячені розвідки закордонних учених: кандидатська дисертація І. Федорової «Попечительский совет как социальная организация: специфика функционирования в сферах образования и социальной защиты» (2004) [214], докторська дисертація І. Павлової «Социальное попечение в России в конце XIX – начале XX века» (2004) [93].

Вивченню організаційних засад діяльності попечительських рад присвячено докторську дисертацію С. Галіулліної «Правительственное попечение о народном образовании в России (на примере Оренбургского учебного округа. 1874–1917 гг.)» (2012) [21], у якій дослідниця проаналізувала історичні та науково-теоретичні передумови інституту попечительства, особливості його формування як державної служби.

О. Завгородня у кандидатській дисертації «Попечительство в истории университетов России первой половины XIX в.» (2007) [48] з'ясовує передумови формування системи управління університетською освітою в Російській імперії. У роботі розкрито історію створення попечительства; охарактеризовано правовий статус та досліджено роль попечителів у проведенні університетських реформ лише 1804 і 1835 рр.

Організаційні засади, теорію, практику управління університетом Св. Володимира попечителем Київського навчального округу висвітлено О. Кірдан у статті «Роль попечителя Київського учбового округу в управлінні університетом Св. Володимира (1832–1839 рр.)» [55].

Окремі праці присвячені діяльності навчальних округів та їх попечителів. Так, у статті Т. Шушари «Історія і сучасність: діяльність Київського навчального округу в XIX – на початку XX століття» (2013) [236] виокремлено особливості його організаційно-методичної

діяльності, детально розкрито особливості діяльності попечителів досліджуваного округу, їх повноваження, вивчено особливості діяльності навчальних закладів різних типів, розташованих на території Київського навчального округу.

З позицій об'єктивності і нового погляду на проблему розкрито процеси становлення національної освіти в Україні в навчальних посібниках за редакцією О. Сухомлинської: «Нариси історії українського шкільництва: 1905–1933» (1996) [77], «Нариси з історії новаторських навчально-виховних закладів України (ХХ століття)» (2010) [76] та ін.

На окрему увагу заслуговує докторська дисертація Л. Березівської «Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» (2009) [4], у якій у процесі висвітлення організаційних аспектів шкільних реформ (1899–1917) автор проаналізувала участь попечителів навчальних округів у складі комісій для розробки проектів розвитку освіти, статутів середніх навчальних закладів, пропозицій з приводу реформування шкільної освіти, питань поліпшення середньої освіти, інші важливі питання організації освіти.

Важливою для нашого дослідження є докторська дисертація Л. Гаєвської «Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (2008) [20], у якій висвітлено управлінську діяльність попечителів навчальних округів, їх обов'язки, підпорядкування, створення попечительських рад при них; прослідковано управління середньою освітою – введення посади почесного попечителя та запровадження попечительських рад.

У 2013 році вийшла колективна наукова праця О. Грішиної, О. Коваленко, М. Пороховської, Л. Рагозіної «Институт попечительства – путь к активизации общественного участия в социальной сфере» [150]. Як зазначають автори, теоретичною основою дослідження стало вивчення практики кращого зарубіжного і вітчизняного досвіду формування попечительських рад та інших форм участі громадян у соціальній сфері. Дослідники здійснили огляд зарубіжної практики діяльності попечительських рад, підготували методичні рекомендації з розвитку інституту попечительства, проте автори не звертали до досвіду створення та діяльності попечительських рад дореволюційного періоду.

Діяльності сучасних піклувальних рад присвячена стаття І. Лікарчука

«Піклувальні ради в загальноосвітніх закладах: перші уроки» (2004) [71], у якій він розкриває історію залучення громадськості до управління освітньою системою, хоча періоду XIX – початку XX століття присвячено лише один абзац. У роботі автор в основному аналізує законодавчу базу створення на сучасному етапі піклувальних рад: напрями їх роботи, вплив, контроль, функції, склад, піклувальний рух тощо.

У статті Л. Шульги «Сучасний погляд на управління загальноосвітнім навчальним закладом» (2006) [235] акцентовано на державно-громадських засадах управління навчальними закладами, усуненні недоліків діяльності керівника.

Сучасні піклувальні ради у сільській місцевості проаналізовані в статтях О. Крикунової «Державно-громадське управління сільською школою» (2009) [64], І. Довбиш «Піклувальна рада в сільській школі як гарант збереження і розвитку освіти на селі» (2009) [44], у яких автори розкривають методологію державно-громадського управління сільською школою.

Отже, історіографічний аналіз проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності попечительських рад у навчальних закладах України XIX – початку XX століття дав змогу умовно виокремити три періоди (дорадянський (XIX – початок XX ст.); радянський (1920–1991 рр.); період Незалежності України (1991 – по теперішній час) та згрупувати історико-педагогічні дослідження за напрямами: попечительство як управління, попечительство як благодійність, попечительство як соціальний захист.

З'ясовуючи історіографію досліджуваної проблеми, ми класифікували джерельну базу [42, с. 67–70; 61, с. 338–344] і виокремили такі групи джерел: документальні (матеріали органів влади і державного управління, Міністерства народної освіти), оповідні (опис діяльності авторських шкіл; конкретних авторських методик; досвіду роботи видатних педагогів); особового походження (мемуари; спогади; щоденники; автобіографії; листування); масові (статистичні матеріали, довідники, періодична преса, педагогічні часописи); немасові (тексти промов державних і громадських діячів, педагогів; доповіді, некрологи, присвячені видатним педагогам); історіографічні (аналітичні праці з висвітлення історико-педагогічного процесу; огляди педагогічної літератури, конкретно визначених хронологічних меж; ретроспективні рецензії на педагогічні праці); підручникотворення (підручники; посібники; хрестоматі); електронні (електронні видання, освітні веб-портали).

Документальні (матеріали органів влади і державного управління, Міністерства народної освіти) представлені у «Полном собрании законов Российской Империи» (1804–1912), «Собрании законов Российской Империи» (1892, 1893, 1911), «Сборнике постановлений по Министерству Народного Просвещения» (1802–1899), «Сборнике распоряжений по Министерству Народного Просвещения» (1802–1904), «Журнале министерства народного просвещения» (1870–1907), архівних документах Державного історичного архіву м. Києва, фонд 707 «Управління Київського навчального округу», зокрема, важливим джерелом для вивчення досліджуваної проблеми стали щорічні звіти попечителя Київського навчального округу про стан та розвиток освітньої сфери в регіонах, статистичні таблиці про учительський та учнівський контингент, їх облаштування [240, 241, 243, 244, 245, 248, 249, 254, 255, 257]. Заслуговують на особливу увагу протоколи попечительських рад, листування з поточних справ, матеріали обстеження навчальних закладів [243, 246, 247, 250, 251, 252, 256, 253, 255]: «Дело о попечительском совете» [242], де зібране листування голови попечительської ради Г. Чиркова з попечителем Київського навчального округу, повідомлення у департамент загальних справ Міністерства народної освіти «О временном попечительском совете при Киевском учебном округе» від 14 июля 1917 года № 2589 [256, с. 9–10]. Детальний аналіз «Протоколов заседаний временного попечительского совета при управлении Киевского учебного округа» [256, с. 36–50] дав змогу виявити, що в період визвольних змагань (1917–1920 рр.) увага тимчасової попечительської ради була зосереджена на організації занять, вперше розглядалось питання участі учнів у самоврядуванні, зверталась увага на покращення правового і матеріального стану учнів приватних навчальних закладів. «Протокол Заседания комиссии по украиноведению 24-го августа 1917 г.» [242, с. 35], під головуванням В. Науменка, свідчить про те, що комісія прийняла рішення, щоб історія, географія України і література вивчалися як обов'язкові предмети, причому українську літературу можна вивчати російською або українською мовами, а українську мову – факультативно. Ці документи вперше вводяться до наукового обігу.

Із 63 досліджених архівних документів, 47 уперше введено до наукового обігу.

Оповідні (опис діяльності авторських шкіл; конкретних авторських методик; досвіду роботи видатних педагогів) – це праці

про діяльність товариств допомоги бідним студентам, учням «25 лет деятельности Общества вспомоществования студентам Императорского С.-Петербургского университета, основаного 4 ноября 1873 г.» (1899) [1], Ш. Ганелина «Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века» (1954) [22].

До джерел особового походження (мемуари; спогади; щоденники; автобіографії; листування) відносимо листування з попечителем Київського навчального округу [240; 242; 243; 244; 246; 247; 254; 255; 256; 257], спогади О. Головніна «Записки для немногих» [38].

Масові джерела дослідження (статистичні матеріали, довідники; періодична преса; педагогічні часописи) представлені збірниками А. Пругавіна «Законы и справочные пособия по начальному народному образованию» (1898) [149], А. Лаурсона «Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства Народного Просвещения» (1911, 1916) [68; 69], Н. Константинова «Очерки по истории средней школы (Гимназии и реальные училища с конца XX века до фев. революции 1917 г.)» (1956) [59], Б. Терещука «Книга керівника навчального закладу: довідково-методичне видання» (2006) [56].

До цієї групи джерел також належить педагогічна періодика:

– дорадянського періоду: «Воспитание» (1860–1861), «Журнал Министерства народного просвещения» (1860–1863, 1865, 1867–1872, 1874–1879, 1883, 1887–1888, 1894–1896, 1898, 1901–1902, 1905, 1907, 1914–1917), «Киевская старина» (1882–1906), «Педагогический листок» (1871–1885, 1892–1918), «Русская школа» (1899–1901, 1915), «Світло» (1911–1915), «Украинская жизнь» (1911–1916), «Школа и жизнь» (1915) та ін.;

– радянського періоду: «Вопросы политической истории СССР» (1977);

– сучасного періоду: «Історико-педагогічний альманах» (2004–2015), «Підручник для директора» (2002), «Управління школою» (2009), «Освіта і управління» (2006), «Шлях освіти» (1998), «Рідна школа» (2004, 2013), «Завуч» (2005), «Научное обозрение. Педагогические науки» (2014), «Вестник Томского государственного университета» (2011).

Немасові джерела (тексти промов державних і громадських діячів, педагогів; доповіді; некрологи про видатних педагогів) –

промова Уварова С. С. «Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843)» [207].

Електронні джерела (електронні видання, освітні веб-портали): режим доступу: http://www.dslib.net/istoria-otechestva/socialnoe-popechenie-v-rossii-v konce xix nachale xx veka. html, http:www. dslib. net/istoriaotechestva/popechitelstvo-v-istoriiuniversitetov - rossii - pervoj-poloviny-xix-v. html, www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/soslov.htm, http: //zakon5. rada. gov. Ua / laws / show / 896-93-п /page3, http : // e-notabene.ru/hr/article_789.html тощо.

Аналіз історико-педагогічних розвідок із досліджуваної проблеми, джерельної бази дослідження свідчить про невичерпне багатство фактів, які і були нами використані під час нашого дослідження. Аналіз історіографічної та джерельної бази українських та зарубіжних учених дав змогу виявити відсутність цілісного і всебічного дослідження діяльності попечительських рад у навчальних закладах України у XIX – на початку XX століття. Спостережено традиційну хронологічну і територіальну локальність проблематики, яка стосується здебільшого окремих регіонів нашої держави, сприйняття діяльності попечительських рад лише як благодійних громадських організацій, нестачу історико-педагогічних матеріалів, які б дозволили встановити логічні причинно-наслідкові зв'язки між соціально-економічними змінами на різних етапах розвитку суспільства і репрезентували систему роботи попечительських рад підросійської України XIX – початку XX століття в теорію і практику розбудови сучасної системи освіти в Україні, її державно-громадського управління.

1.2. Поняттєво-категорійний апарат дослідження

Попечительські ради, їх організація, основні функції були і залишаються предметом обговорення урядовців, педагогів, дослідників. Саме особливості їхньої діяльності та можливості залучення громадськості до управління навчальними закладами у XIX – на початку XX століть і нині залишаються предметом обговорення.

Для глибшого осмислення й оцінки попечительства з'ясуємо поняття «попечительська рада», що об'єднує два поняття: «попечительство» і «рада». Проналізуємо кожне.

«Словник української мови» (1970) [190, с. 197] подає «попечительство» як похідне від слова «опіка», що означає «…піклування про

кого-небудь, догляд за кимось; постійний нагляд, контроль за чиїми-небудь діями, вчинками; організований і контрольований державою нагляд за недієздатними громадянами, піклування про їхні особисті чи майнові права та інтереси» [190, с. 197].

За «Енциклопедією освіти» (2008) [45, с. 696], попечительство – це одна з форм захисту прав неповнолітніх до 17–18 років, що встановлюється з метою захисту їх інтересів, утримання, виховання й освіти. Описується формування інституту попечительства в Україні еволюційно з XVIII століття у вигляді призначення окремих заможних осіб для матеріальної допомоги навчальним закладам. В історії української освіти попечительство розглядається у кількох основних різновидах: діяльність попечителів навчальних округів і навчальних закладів; діяльність попечительських рад (округів, освітніх установ); попечительські комітети й товариства (попечительські благодійні товариства тощо) [45, с. 696].

Поняття «рада» також має кілька значень. Заслуговує на увагу визначення, подане у «Великому тлумачному словнику української мови» (2005) [15, с. 870] «Рада – це колегіальний орган якої-небудь організації, установи чи сама організація, установа, що розпоряджається, керує ким-, чим-небудь або радить у чомусь» [15, с. 870].

Поняттям *рада*, будемо позначати колегіальний орган управління, заснований на засадах гласності, демократії, толерантності.

Розглянемо історію попечительських рад підросійської України.

У 1802 році Головне правління училищ, до якого входило зібрання попечителелів (всі на той час, жили в Санкт-Петербурзі) та періодично проводили засідання під головуванням міністра для спільного вирішення справ, які відносились до їхніх навчальних округів, усі повноваження передало новоствореному Міністерству[86, с. 358].

На початку XIX століття Російська імперія, до складу якої входили й українські землі, була поділена на шість навчальних округів, на початку XX століття – дванадцять. Звернемось до терміну «навчальний округ», «попечитель навчального округу». В «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза і І. Ефрона [238] подано статтю про навчальні округи. «Училищний статут, височайше затверджений 24 січня 1803 р., всі училища, підвідомчі міністерству народної освіти, поділив у навчально-адміністративному відношенні

між новостворюваними шістьма навчальними округами: Московським, Віленським, Дерптським, С.-Петербурзьким, Харківським і Казанським. Управління навчальним округом покладалося на попечителя (попечителя навчального округу – *О. Г.*). Там, де були університети, останні безпосередньо завідували училищами навчального округу через особливий училищний комітет. Першими попечителями були члени головного правління училищ: Московського навчального округу – М. Муравйов, Санкт-Петербурзького. – М. Новосильцев, Віленського – кн.А. Чарторизький, Харківського – гр. С. Потоцький, Дерптського – ген.-м. Ф. Клінгер, Казанського – С. Румовський. Вони залишалися в той же час і членами головного правління училищ.

Згідно з поділом губерній на округи генерал-губернаторського управління в 1824 р. новий розподіл губерній відбувся за тими ж шістьма округами. У 1829 р. для облаштування та управління навчальних закладів Вітебської і Могилівської губерній, виведених із Санкт-Петербурзького навчального округу, був призначений особливий попечитель, і в тому ж році з установою при ньому канцелярії виник новий Білоруський навчальний округ. У 1831 р. було здіснено новий розподіл губерній за сімома навчальними округами. У 1832 р. засновано Київський навчальний округ. Із закриттям Віленського університету підвідомчі йому училища Віленського округу в губерніях Віленської, Гродненської і Білостоцької областей перейшли до Білоруського округу. У тому ж році засновано Одеський навчальний округ. 25 червня 1835 р. затверджено нове положення про навчальні округи. З вилученням середніх навчальних закладів з відомства університетів управління ними цілком зосереджена в руках попечителя та його ради. У 1839 р. був утворений Варшавський навчальний округ, до якого увійшли всі громадські і приватні наукові та навчальні заклади Царства Польського, за винятком духовних і медичних. У 1846 р. училища Кавказької області і Землі Війська Чорноморського були підпорядковані намісніку кавказькому. Через два роки було затверджено положення про Кавказький навчальний округ. У 1850 р. відновлено Віленський навчальний округ. У 1867 р. на Варшавський навчальний округ було поширене загальне Положення про навчальні округи. У 1874 р. знову утворений Оренбурзький навчальний округ. У 1881 р. затверджено і до 1907 р. діяли штати управління навчальних округів: для … Харківського – 21350 руб., Київського – 23850 руб., Одеського – 20100 руб. … Дерптський округ

у 1893 р. був перейменований у Ризький, і управління його переведено в Ригу. У 1885 р. до вищезазначених 9 навчальних округів додався ще 10-й – Західно-Сибірський, зі штатом у 22250 руб. У 1907 р. …у Харківському навчальному окрузі (Воронезька, Курська, Пензенська, Тамбовська, Харківська губернії і область Війська Донського) – було 25 гімн. і прогімназій, 14 реальних училищ, 2 учительських інститути, 5 учительських семінарій і 47 жіночих навчальних закладів; в Одеському навчальному окрузі (Бесарабська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії) – 28 гімназій і прогімназій, 12 реальних училищ, 1 учительський інститут, 5 учительських семінарій і 41 жіночий навчальний заклад; у Київському навчальному окрузі (Волинська, Київська, Подільська, Полтавська і Чернігівська губернії) – 24 гімназії і прогімназії, 8 реальних училищ, 4 учительські інститути, 2 учительських семінарій і 26 жіночих навчальних закладів» [238].

Подібне визначення подає «Педагогическая энциклопедия» (1966) [96, с. 424]: «Навчальний округ у дореволюційній Росії – адміністративний район, який включав декілька губерній; поділ на навчальні округи було запроваджено з метою полегшення управління навчальними закладами на підставі «Предварительных правил народного просвещения» (1803), коли було створено 6 навчальних округів: Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Харківський, Віленський і Дерптський. Центрами навчальних округів були університети, при яких для управління школами округу були створені училищні комітети. Очолював навчальний округ попечитель, призначений із членів головного управління училищ. За «Положением об учебных округах» (1835) університети були звільнені від управління навчальними закладами. Управління школами округу та нагляд за їх діяльністю перейшли безпосередньо до обов'язків попечителя і створеної при ньому попечительської ради. Наглядали за школами окружні інспектори (від 2 до 4 осіб). На початку XX ст. в Росії було 12 навчальних округів: Московський (входило 11 губерень), Варшавський (10 губерень), Петербурзький та Кавказький (по 7 губерень), Казанський і Віленський (по 6 губерень), Київський та Харківський (по 5 губерень), Одеський (4 губернії), Оренбурзький та Ризький (по 3 губернії), Західносибірський (2 губернії). Навчальні заклади Іркутської та Єнісейської губерній та Якутської області знаходились у підпорядкуванні Головного управління навчальними закладами Іркутського генерал-губернаторства, у Туркменському краї – у підпорядкуванні управління по навчальній частині при

Туркестанському генерал-губернаторстві. Навчальні округи були ліквідовані 1918 року» [96, с. 424].

Отже, на нашу думку, *навчальний округ* у XIX – на початку XX ст. – адміністративний регіон, що включав губернії, об'єднані територіально з метою полегшення управління навчальними закладами.

Крім визначення навчального округу, «Энциклопедический словарь» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1907) [238] подає визначення поняття «попечитель навчальних округів». Посада запроваджена в 1803 р. Першими попечителями навчальних округів були члени головного управління училищ. Попечителі повинні були відповідати за «благоустрій» усіх ввірених їм навчальних закладів, «турбуватись про їх устрій і взагалі про поширення і успіхи народної просвіти», оглядати заклади щонайменше раз на два роки і про все подавати звіт міністру. До 1835 р. управління округами знаходились, однак, у підпорядкуванні училищних комітетів, які були при кожному університеті, права (попечителів навчальних округів – *О. Г.*) були обмежені: вони не мали ніякої розпорядчої влади, спостерігали за виконанням законів та приписів міністра, передавали йому подання університету, до яких, за заведеним звичаєм, докладали свої думки. Лише з 1835 р. (попечитель навчального округу – *О. Г.*) став повним начальником усіх навчальних закладів округу. Йому було надано право призначати директорів гімназій та затверджувати на посадах інспектора і вчителів; розширено також його владу з господарської частини. На допомогу попечителю призначали помічника, якому він міг довіряти яку-небудь частину управління на свій розсуд, і вченого чиновника для особливих доручень, у званні інспектора казенних училищ округу, а для ради про навчальні і господарські справи створювали попечительську раду, канцелярія якої була в той же час і канцелярією попечителя. Влада попечителя в той час поширювалася тільки на улаштування нових навчальних закладів та їх перетворення, а також на деякі найважливіші випадки, що вимагають дозволу міністра.

Отже, кожний попечитель мав попечительську раду, в якій під його головуванням засідають помічник попечителя, окружні інспектори, директори навчальних закладів, окремі професори університету і викладачі (за особливим запрошенням). На раді розглядають питання за призначенням самого попечителя (попечителя навчального округу – *О. Г.*), адміністративні справи і ті, що стосуються

власне навчальної частини; виконавцем рішень є попечитель (попечитель навчального округу – *О. Г.*). Всього навчальних округів – 12 (С.-Петербурзький, Московський, Ризький, Київський, Казанський, Харківський, Віленський, Одеський, Оренбурзький, Варшавський, Кавказький і Західносибірський). Крім того, були утворювали головні правління громадян училищ Східного Сибіру, Приамурського генерал-губернаторства і Туркестанського краю [238].

В «Педагогическом словаре» (1960) [97, с. 154], «Педагогической энциклопедии» (1966) [97, с. 459] подані приблизно однакові визначення поняття «попечитель навчального округу». Це державний чиновник у дореволюційній Росії, який керував навчальним округом. Посаду попечителя навчального округу було введено в 1803 році відповідно до «Предварительных правил народного просвещения». До 1835 року управління навчальними округами знаходилось у підпорядкуванні училищних комітетів при університетах, попечитель навчального округу не мав розпорядчої влади, його права обмежувались наглядом за виконанням законів і урядових розпоряджень. З ліквідацією училищних комітетів попечителю навчального округу підпорядковувались усі училищні і культурні заклади на території навчального округу, яким він керував з допомогою окружних інспекторів і директорів народних училищ. В округах з великою кількістю навчальних закладів було введено посаду помічника попечителя навчального округу. До обов'язків попечителя навчального округу входило: інспектування підвідомчих йому закладів, складання щорічних звітів про їх стан і кадрове забезпечення, видача дозволів на проведення народних читань, концертів тощо. З кінця XIX ст. при попечителю навчального округу та під його головуванням були створені попечительські ради, які виконували дорадчі функції» [97, с. 459].

«Український педагогічний словник» С. Гончаренка (2011) [39, с. 368] подає таке визначення: «Попечитель навчального округу – адміністративна службова особа в системі управління освітою Російської імперії, яка здійснювала керівництво всіма навчальними закладами Міністерства народної освіти на території підвідомчого округу. Попечитель навчального округу контролював їхню роботу за допомогою окружних інспекторів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. при попечителю навчального округу створювалися попечительські ради у складі інспектора, ректора університету, керівників середніх педагогічних та інших навчальних закладів» [39, с. 368].

У «Педагогічному словнику» (2001) [98, с. 371] зазначено: «Попечитель навчального округу – державний чиновник у дореволюційній Росії, який очолював навчальний округ. Посаду було введено у 1803 році. До 1835 року управління навчальними округами перебувало у віданні училищних комітетів при університетах, попечитель навчального округу не мав розпорядливої влади. Його права обмежувались стеженням за виконанням законів і урядових розпоряджень. З ліквідацією училищних комітетів попечителю навчального округу підпорядковувались усі навчальні і культурні заклади на території навчального округу, якими він керував за допомогою окружних інспекторів і директорів народних училищ. В округах з великою кількістю навчальних закладів уводилась посада заступника попечителя навчального округу. Попечитель навчального округу мав такі обов'язки: інспектування підпорядкованих йому установ; складання щорічних звітів про стан в окрузі; призначення посадових осіб; видача дозволу на влаштування народних читань, концертів і т.д. З кінця XIX ст. при попечителю навчального округу і під його головуванням створювалися попечительські ради з дорадчими функціями. Серед попечителів навчальних округів на території України найвидатнішою постаттю був М. І. Пирогов» [98, с. 371].

Статут кожного середнього навчального закладу XIX – початку XX століття обов'язково містив розділ про почесного попечителя або попечительської ради. На нашу думку, це і було причиною інтересу дослідників, оскільки давало змогу з'ясувати рівень участі представників громадськості у роботі навчальних закладів. Розглянемо поняття «почесний попечитель», «попечитель» детальніше.

В «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1907) [238] подано таку інформацію про посаду: «Посади почесних попечителів стали вводити з часів визначення гімназійного статуту 1828 р. Це були особи, «виборні з дворян, головним завданням яких було – сприяти примноженню коштів гімназій і благородних пансіонів. Почесних попечителів при гімназіях і прогімназіях, реальних училищах вибирали з різних станів на 3 роки. Вони зобов'язані турбуватись про матеріальне благополуччя навчальних закладів, слідкувати за господарською частиною, а також за управлінням; можуть бути присутніми на засіданнях педагогічних рад» [238].

Укладачі «Словника української мови» (1970) [190, с. 197] так тлумачать значення слова: «Попечитель – у дореволюційній Росії – офіційна особа, яка керувала певними установами, навчальними

закладами і т. ін.; а також особа, призначена почесним керівником якого-небудь закладу чи установи. Одним із перших попечителів богаділень Полтавського господарства був видатний письменник Іван Котляревський, який віддавав цій справі багато часу й уваги» [190, с. 197].

«Великий тлумачний словник української мови» (2004) [15, с. 870] так трактує зміст поняття «попечитель» – офіційна особа, яка керувала певними установами, навчальними закладами т. ін.; а також особа, призначена почесним керівником якого-небудь закладу чи установи; куратор» [15, с. 870].

З проведенням земської реформи 1860 року в українських Київській, Подільській, Волинській губерніях, які перебували у відомстві попечителя Київського навчального округу, розвивається місцеве самоврядування [86, с. 358]. Підтвердження знаходимо у нормативному документі «Положение о начальных народных училищах» (1864), який сприяв організації губернських і повітових училищних рад. Законодавчо вони були покликані з'ясовувати потреби населення в початковій освіті і виявляти турботу про «належне її моральне спрямування». Земству і засновникам училищ надано право обирати для завідування навчальними закладами особливих попечителів. Попечительство було покладене на повітового представника дворянства і повітову училищну раду, а в цілій губернії – на губернського представника дворянства і губернську училищну раду. На губернську училищну раду «покладалася висока опіка» початковими народними училищами губернії; вона вважалася вищою інстанцією для вирішення важливих справ [107, с. 613–618].

В «Педагогическом словаре» (1960) [97, с. 154] зазначено, що «попечительства шкільні – земські установи, які піклувалися про благоустрій училищ і поліпшення становища учителів, знаходили кошти на господарські потреби, забезпечення учнів посібниками та одягом, організацію при школах бібліотек і публічних читань. Були створені відповідно до Положення 1907 про попечительства при начальних училищах» [97, с. 154].

У наступні роки з метою подальшого упорядкування шкільної справи було затверджено «Положение о женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения» у новій редакції (1870) [109, с. 701–705], «Положение о мужских гимназиях и прогимназиях» (1871) [110, с. 85–99], «Положение о начальных народных училищах» (1874) [112, с. 834–840]. Ці

положення також закріплювали статус попечительських рад, їх керівників («попечитель народного училища», «попечитель гімназії», «попечителька») та їх повноважень.

Отже, *попечитель навчального округу* (в тогочасному контексті підходів) – це державний чиновник у дорадянській Росії, який очолював навчальний округ, мав 4 клас у табелю про ранги, «дійсний статський радник». Основним завданням попечителя був державно-громадський контроль за діяльністю навчальних закладів. З кінця XIX ст. при попечителю навчального округу і під його головуванням створювалися попечительські ради з дорадчими функціями, що передбачали вирішення питань відкриття чи закриття існуючих державних і приватних навчальних закладів, підготовку річних та піврічних звітів, та звітів про результати оглядів навчальних закладів, призначення іменних стипендій, проведення іспитів для кандидатів та остаточне затвердження на посади учителів, вихователів. Педагогічні ради та попечитель планували заходи та обговорювали пропозиції поліпшення навчально-виховного процесу, дозвілля учнів, тощо», а «попечительська рада – орган державно-громадського контролю за роботою навчальних закладів у XIX – на початку XX століття» [120, с. 6].

Як свідчить аналіз джерел, уже в 1918 році постановою «Про скасування посад попечителів навчальних округів і їх помічників, головних і окружних інспекторів та їх секретарів і помічників секретарів, а також попечительських рад і канцелярій при навчальних округах» було припинено будь-яку попечительську діяльність, усі турботи на себе брала держава, з'являється поняття «шефство» [82, с. 1–2].

«Велика радянська енциклопедія» (1978) [13, с. 393] так тлумачить термін «шефство»: «…форма громадської діяльності, системна, товариська допомога, яка наддавалась однією організацією іншій, закладом (шефом) іншому (підшефному) колективу. Як приклад, шефство над школою, військовою частиною, колгоспом» [13, с. 393]. З переходом держави до приватної форми власності шефська громадська діяльність припинилась.

У радянський період поняття «попечитель», «попечительство», «попечительська рада» стали ототожнювати з поняттями «піклувальник», «піклування», «піклувальна рада».

У «Словнику української мови» (1970) [190, с. 197] «попечительство» трактується як похідне від слова «опіка», що

означає «…піклування про кого-небудь, догляд за кимось; постійний нагляд, контроль за чиїми-небудь діями, вчинками; організований і контрольований державою нагляд за недієздатними громадянами, піклування про їхні особисті чи майнові права та інтереси» [190, с. 197].

«Український радянський енциклопедичний словник» (1987) [210, с. 684] подає таке визначення: «Піклування – один із засобів охорони прав та інтересів неповнолітніх віком від 15 до 18 років, а також громадян, яких суд визнав обмежено дієздатними. Здійснюється піклувальниками, яких призначають виконкоми місцевих рад. Порядок призначення піклувальників встановлено Правилами опіки і піклування в УРСР, 1971» [210, с. 684].

Подібне визначення запропоновано і у «Великому енциклопедичному юридичному словнику» (2007): «Піклувальник – особа, призначена за рішенням органу опіки і піклування або суду для захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів позбавлених батьківського піклування неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, цивільна дієздатність яких обмежена судом. Загальні правила щодо виконання піклувальником своїх обов'язків та розпорядження майном підопічного, а також правила про довічне управління майном встановлені ст. 55–79, 1032 Цивільного кодексу України. Спеціальні правила піклування за дітьми визначені в главі 19 Сімейного кодексу України» [14, с. 630–631].

Як свідчить аналіз сучасної практики, сьогодні в Україні створене певне правове поле для діяльності піклувальних рад, що передбачене ст. 29 Закону України «Про освіту» (2017), Положенням про загальноосвітній навчальний заклад (2001), Положенням про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу (2001), Статутами окремо взятих навчальних закладів та іншими нормативно-правовими документами.

На нашу думку, назву «піклувальна рада» можна трактувати двояко. Члени ради справді мають бути піклувальниками. У пункті 2 статті 243 Сімейного кодексу України (2004), зазначено, що піклування встановлюється за дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років органом опіки і піклування [54, с. 391]. У статті 17 зазначеного кодексу вказано, що орган опіки і піклування надає допомогу особі у здійсненні нею своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків [54, с. 37].

Вважаємо, що змісту діяльності такого органу відповідає

історична назва «попечительська рада», а головою ради має бути попечитель.

Отже, *попечительська рада* – це громадський орган управління навчальними закладами, заснований на засадах гласності, демократичності, толерантності.

Аналіз праць науковців та дисертаційних досліджень показав, що дефініції «організаційно-педагогічні засади», «педагогічні засади» та «організаційні засади» науковці в основному розглядають як сукупність складових (принципів, передумов та умов, змісту, функцій, критеріїв), а, визначення, подають по-різному, враховуючи тлумачення терміна «засади», відповідно до об'єкта та предмета дослідження.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005) визначає термін «засади» так: «1) основа чогось, те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; 2) вихідне, головне положення, принципи, основа світогляду; 3) спосіб, метод здійснення чого-небудь» [15, с. 325]. Л. Шерстюк визначає організаційно-педагогічні засади як педагогічні основи та принципи навчання разом з основними положеннями його організації [233, с. 150–154]. Л. Березівська поняття «організаційні» та «педагогічні» засади розглядає як взаємозалежні і взаємодоповнюючі. Організаційними засадами вона називає підготовку, розробку і прийняття основоположних документів, здійснення реформи, її організаторів і учасників. До педагогічних (процесуально-змістових) засад відносить педагогічні причини й цілі, принципи, напрями, результати і наслідки, досвід реформ [4, с. 26].

Поняття «організаційні» та «педагогічні засади» розглядаємо як взаємозалежні і взаємодоповнювальні. Поняття «організаційні засади» ототожнюємо з поняттям «організаційно-правове забезпечення», спираючись на поняття «організація» («2) об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій і т. ін.; 3) особливості будови чого-небудь; структура») [15, с. 679] і поняття «право» («…2) система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю панівного класу або всього народу» [15, с. 917]. Поняття «педагогічні засади» ототожнюємо з поняттями «зміст та форми діяльності», спираючись на поняття «зміст» («1) те, про що йдеться, розповідається де-небудь, те, що описується, зображується; 2) сутність, внутрішня особливість чого-небудь.») [15, с. 373], поняття

«форма» («…4) тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вигляд якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; 5) спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз») [15, с. 1328], поняття «педагогіка» («наука про виховання, освіту й навчання») [15, с. 713], поняття «діяльність»(«1) застосування своєї праці до чого-небудь; 2) …робота, функціонування якоїсь організації, установи та ін.») [15, с. 228].

Отже, до педагогічних засад діяльності попечительських рад відносимо зміст та форми діяльності – напрями (навчальні, виховні), соціальний захист учнів та учителів.

Термінологічний аналіз ключових понять дослідження – «попечитель», «навчальний округ», «попечитель навчального округу», «попечительства шкільні», «попечительська рада», «організаційно-педагогічні засади», дозволяє зробити висновок, що «*організаційно-педагогічні засади діяльності попечительських рад*» – це дефініція, що позначає організаційно-правове забезпечення, зміст, форми педагогічної діяльності попечительських рад.

Висновки до першого розділу

Проаналізовано історіографію проблеми та джерельної бази дослідження; охарактеризовано теоретичні засади діяльності попечительських рад у досліджуваний період.

Аналіз історіографії проблеми здійснено за хронологічним підходом у межах трьох періодів:

1) *дорадянського (XIX – початок XX ст.)* – праці провідних педагогів, теоретиків, практиків управління навчальними закладами (Н. Буліч, О. Головнін, О. Лаурсон, А. Окольський, А. Павлов, А. Пругавін, С. Рождественський, С. Русова, Є. Синицький, С. Степанов, Я. Чепіга, Є. Шмід, Ф. Яреш та ін.);

2) *радянського (1920–1991 рр.)* – доробки таких авторів, як: Л. Булгаков, М. Ганелін, Е. Днєпров, М. Константінов, Є. Мединський, О. Піскунов, В. Смирнов та ін.;

3) *період Незалежності України (1991 – по теперішній час)* – роботами таких науковців, як: Л. Березівська, С. Галіулліна, І. Гребцова, О. Грішина, Н. Гупан, І. Довбиш, О. Завгородня, В. Золотницька, О. Кірдан, О. Коваленко, Н. Коляда, В. Корнієнко, О. Крикунова, І. Лікарчук, Т. Марков, І. Мартинова, А. Нарадько, І. Павлова, М. Пороховська, Л. Рагозіна, А. Савочка, Н. Сейко,

О. Смуров, О. Сухомлинська, І. Федорова, Л. Шульга, Т. Шушара та ін.

Історіографічні праці з досліджуваної проблеми проаналізовано також за трьома напрямами: 1) попечительство як управління (Л. Березівська, Л. Булгаков, Н. Буліч, С. Галіулліна, М. Ганелін, О. Головнін, Е. Днєпров, О. Завгородня, О. Кірдан, М. Константінов, О. Лаурсон, І. Лікарчук, Є. Мединський, А. Окольський, О. Піскунов, С. Рождественський, С. Русова, Є. Синицький, В. Смирнов, С. Степанов, О. Сухомлинська, Я. Чепіга, Е. Шмід, Л. Шульга, Т. Шушара, Ф. Яреш та ін.); 2) попечительство, як благодійність (І. Гребцова, В. Золотницька, В. Корнієнко, Т. Марков, І. Мартинова, А. Нарадько, Н. Сейко, О. Смуров та ін.); 3) попечительство як соціальний захист (О. Гришина, І. Довбиш, О. Коваленко, О. Крикунова, І. Павлова, М. Пороховська, Л. Рагозіна, А. Савочка, І. Федорова та ін.).

Аналіз історіографії проблеми засвідчує існування значної кількості наукових праць, дотичних до досліджуваної проблеми, але жодна з них не розкриває проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності попечительських рад у навчальних закладах України (XIX – початок XX століття). Однак проаналізовані праці важливі для нашого дослідження як фактичний матеріал, що містять оцінки, судження, і стосується тих чи інших освітніх процесів, сприяє як розумінню історико-педагогічних явищ у діяльності попечительських рад у навчальних закладах України (XIX – початок XX століття).

Джерельна база дослідження – «Полное собрание законов Российской Империи» (1804–1912), «Собрание законов Российской Империи» (1892, 1893, 1911), «Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения» (1802–1899), «Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения» (1802–1904), «Журнал министерства народного просвещения» (1870–1907), архівні документи Державного історичного архіву м. Києва, фонд 707 «Управління Київського навчального округу». Важливим джерелом вивчення вищезазначеної проблеми є щорічні звіти попечителя Київського навчального округу про стан та розвиток освітньої сфери в регіонах, статистичні таблиці про склад учительського та учнівського контингентів, їх облаштування; протоколи попечительських рад, листування з поточних справ, матеріали обстеження навчальних закладів. З 63 досліджених архівних документів, 47 уперше вводимо до наукового обігу.

Вивчення та понятєво-термінологічний аналіз науково-довідкової літератури, праць українських та зарубіжних учених дали можливість визначити ключові поняття дослідження: «попечительство», «рада», «навчальний округ», «попечитель», «попечительська рада», «організаційно-педагогічні засади діяльності попечительських рад».

Запропоновано таке визначення поняття «організаційно-педагогічні засади діяльності попечительських рад»: організаційно-правове забезпечення, зміст, форми педагогічної діяльності попечительських рад у широкому розумінні – як процес здійснення різних за масштабністю та характером перетворень системи шкільної освіти в цілому або окремих її складових, ініційованих та поширюваних як «згори вниз» (урядовий рівень), так і «знизу вгору» (громадсько-педагогічний рівень), у контексті взаємозалежних зовнішніх (суспільно-політичних, соціально-економічних) та внутрішніх (педагогічних) чинників на процесуальному (організаційному) і змістовому (педагогічному) рівнях; у вузькому розумінні – як неперервний потік різномасштабних змін системи шкільної освіти у складі державної освітньої політики, закріплених на законодавчо-адміністративному рівні.

Встановлено, що в радянський період поняття «попечитель», «попечительство», «попечительська рада» стали ототожнювати з іншими поняттями.

Діяльність сучасних попечительських (піклувальних) рад ще не усвідомлена в суспільстві як ефективна форма залучення громадян до управління конкретним закладом освіти. Тому для формування оптимістичного погляду на можливості попечительства в освіті необхідно використовувати історико-педагогічний досвід. Сьогоднішні спроби відродження попечительства, відображають усвідомлену суспільством і державою потребу в створенні громадських механізмів підтримки загальноосвітньої школи.

РОЗДІЛ 2
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

2.1. Попечительство як орган державно-громадського управління

Офіційно, попечительство з'явилося на початку XIX століття зі створення в 1802 році Міністерства народної освіти. Відповідно до указу імператора «Об учреждении учебных округов» (24 січня 1803 р.) територія Російської імперії була поділена на 6 навчальних округів (Московський, Віленський, Дерптський, С.-Петербурзький, Харківський, Казанський) [158, с. 21]. У кожному окрузі створено університет, яким керував попечитель, якого призначав міністр народної освіти. У постанові «Об устройстве училищ» у першому розділі «Предварительные правила народного просвещения» (24 січня 1803 р.) у параграфах 14–31, присвячених університетам, зазначалося, що виконавчий орган Міністерства народної освіти – Головне правління училищ складається з попечителів університетів і їх округів, з інших членів, визначених імператором [158, с. 15]. Відповідно до «Правил…» попечитель відповідав за благоустрій усіх училищ дорученого йому округу; одержував донесення від свого університету, надавав звіти міністру про поточні справи, а що стосується найважливіших, що не входили у його компетенцію, – очікує рішення міністра. Попечитель зобов'язаний виявляти турботу про університет у своєму окрузі та інші училища згідно із затвердженими правилами, щоб вони були в «квітучому стані», тобто турбуватися про поширення та успіхи освіти у своєму краї. Згідно з правилами попечитель займався і кадровими питаннями: на затвердження міністра представляв професорів і директорів гімназій, навчальні і господарські питання обговорював зі «своїми співчленами», надавав звіт про кошти, витрачені на утримання училищ в окрузі. «Для письмоводства» мав потрібних працівників. Принаймі один раз на два роки попечитель «оглядав училища свого відомства», а в разі виникнення непорозумінь його посаду займав інший член головного училищного правління [158, с. 15–21].

Кожному попечителю призначали штат канцелярії, що включав

старшого і молодшого «письмоводителя», яким на зарплату і загалом на витрати призначали по 2 тис. рублів. На проїзд по округу для огляду навчальних закладів попечителю виділяли по 10 тис. рублів [158, с. 21].

На основних положеннях норм попечительства навчальних округів ґрунтуються «Предварительные правила народного просвещения», вони дістали подальший розвиток у таких документах, як: «Об Уставах Московского, Харьковского и Казанского Университетов и подведомых оным учебных заведений» [100, с. 569–570], «Устав учебных заведений, подведомых Университетам» [100, с. 626–647, 164, с. 301] та статути окремих університетів [100, с. 570–589, с. 589–607, с. 607–626; 158, с. 261–301]. Розробкою цих документів безпосередньо займалися попечителі навчальних округів.

Особливі обов'язки попечителя, якому доручали керівництво університетськими справами, було визначено в «Утвердительных грамотах университетов» [100, с. 647–656]. Наприклад, у затвердженому царем Статуті Московського університету зазначалося, що цей навчальний заклад, перебуває під патронатом самого міністра освіти. Згідно з такими настановами університету надавали право самостійно приймати рішення про структуру, однак повідомляти про це попечителя, а той – міністра,і,чекати затвердження [100, с. 648].

Університетську управлінську ієрархію, верхню сходинку якої займав попечитель навчального округу, чітко регламентували Статути університетів. Так, у Статуті Московського університету параграфи 131–132 свідчать: до складу правління університету під головуванням ректора входять декани факультетів, призначений попечителем із ординарних професорів «незмінний засідатель». Представник попечителя мав широкі права. Незмінний засідатель, який вважався найближчим помічником ректора в усіх справах, насамперед стежив, щоб при виконанні поточних завдань був порядок, дотримання законності і ніяк не порушувалися затверджені постанови. Якщо траплялося якесь порушення, він повинен повідомляти ректору і «донести попечителю» [100, с. 602].

В обов'язки попечителя навчального округу входило і керування училищами, розташованими в губерніях його округу. У кожному університеті призначали «особливого училищного смотрителя», який безпосередньо наглядав за приходськими училищами, а про їх діяльність доповідав губернським директорам. Університет також одержав право обирати і призначати всіх учителів у гімназії і повітові

або окружні училища, при цьому, однак, не відмовлятись від обговорення і вислуховувати думку учителів про вибір[100, с. 221].

У 1804 році було затверджено «Устав учебных заведений, подведомых Университетам», в якому визначалися правила обрання директора гімназії, суть яких полягала в тому, що його обирав університет навчального округу за поданням попечителя, а затверджував міністр освіти [100, с. 634].

Наступним етапом реформ освітніх закладів і посилення ролі попечителя навчального округу стали зміни в Міністерстві народної освіти. Так, за маніфестом від 24 жовтня 1817 року «Об учреждении Министерства Духовных Дел и Народного Просвещения» [158, с. 971–1011] відбулася реорганізація і міністерство одержало назву, що відповідала постанові. Цим документом попечителі навчальних округів як і раніше утворювали Раду міністра духовних справ і народної освіти в складі головного училищного правління. Однак у розділі IV «О главном Училищ Правлении» маніфесту, крім попечителів, в університеті до його складу могли бути введенні ще й сторонні особи, згідно з «височайшим повелінням» [158, с. 988]. Новиною стало і створення господарського комітету при головному правлінні училищ для безпосереднього керування економічними і казначейськими справами навчального закладу [158, с. 994].

Основні положення, які визначили реорганізацію Міністерства освіти, вплинули на реформування управління в деяких університетах. Наприклад, у жовтні 1821 року почала діяти Інструкція для ректора Санкт-Петербурзького університету під назвою «О принятии в руководство по Санкт-Петербургскому Университету инструкций, изданных для Директора и Ректора Казанского университета». Важливим моментом інституту попечительства стало створення окремої інституції, яку назвали конференцією, головою якої призначали попечителя навчального округу. У компетенції конференції були «справи наукові і навчальні» [158, с. 1474]. Попечитель виконував обов'язки голови правління університету, засідання якого мали відбуватися раз або декілька разів на тиждень. Усі рішення засідань занотовували в журнал, підписували члени правління, які брали в них участь. Для зручності канцелярія попечителя навчального округу поєднувалася з канцелярією правління університету.

У 1824 році після протестних виступів студентів Віленського університету законодавчо були посилені права попечителів навчальних округів у частині нагляду за навчальними закладами. Так,

у серпні 1824 року був оприлюднений указ імператора «О мерах, принятых по Учебным округам по частям учебной и училищного надзора», за яким попечитель навчального округу зобов'язувався «для нагляду за учнями в класах, у церкві, по квартирах і взагалі в місті замість двох ухвалених педелів (вихователів – *О. Г.*) чи доглядачів призначити одного молодшого та одного старшого педелів або інспектора, вибраних із осіб, які нададуть хороші атестати про себе» [158, с. 1634]. Крім того, у серпні 1825 року знову ж таким окремим указом імператора попечителю Віленського навчального округу було дозволено прийняти 7 «окремих чиновників» для нагляду за студентами. Іншим указом було посилено попечительський нагляд і в Санкт-Петербурзькому навчальному округі за приватними навчальними закладами [158, с. 1637–1640].

Посилювався вплив попечителів навчальних округів і в галузі цензури. У квітні 1828 року на них були покладені обов'язки виконання статуту про цензуру. У розділі V цього Статуту було вміщено окремий [101, с. 459–478] параграф «О попечителях», у якому зазначалося, що попечитель навчального округу як голова цензурного комітету забезпечує контроль за змістом і випуском у світ друкованої продукції, приймає і вирішує скарги авторів і видавців, допомагає їм дійти згоди в разі різнодумності. Водночас попечитель не повинен був обтяжувати своїми частими і неважливими візитами головне правління. На випадок від'їзду або хвороби попечитель округу свої обов'язки в цензурному комітеті покладав на ректора університету або когось із професорів, на свій розсуд, доповівши про це головному правлінню цензури [101, с. 467].

Отож упродовж 1803–1833 років центрами навчальних округів були університети, на які, разом з науковими і навчальними завданнями, покладались і адміністративно-організаційні функції. Вони мали контролювати точне виконання підконтрольними навчальними закладами законодавчих і нормативних актів.

На подальшу діяльність інституту попечительства вплинула зміна керівництва Міністерства народної освіти. У 1833 році міністром народної освіти було призначено С. Уварова, відомого насамперед як автора знаменитої тріади «православ'я – самодержавство – народність». Протягом 10 років він займав посаду попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу, де набув великого досвіду, що в подальшому допомогло йому в проведенні освітніх реформ [197, с. 158–161].

На посаді міністра народної освіти С. Уварову вдалося вдосконалити, закріпити та розширити права попечителів навчальних округів. Спочатку він змінив організаційну структуру управління навчальними округами, що було покладено в основу «Положения об учебных округах Министерства Народного Просвещения» затвердженого 25 червня 1835 року [101, с. 730–736] (див. Додаток А1). Це Положення вперше чітко визначало обов'язки попечителя навчального округу, його канцелярії та ради при ньому. Відповідно до цього документа училищний комітет був ліквідований, а його справи передано новоствореній Раді попечителя [159, с. 730–735].

У «Положенні про навчальні округи» велику увагу приділено господарським і адміністративним функціям попечительської ради. Зокрема, в ньому зазначалося, що «при попечителеві діє рада, що складається з помічника попечителя, ректора університету, інспектора казенних училищ, директора губернської і одного з директорів інших гімназій; до ради можуть бути запрошені почесні попечителі та директори гімназій навчального округу … рада попечителя не є виконавчою владою і являє собою лише дорадче зібрання» [101, с. 730–736]. Обговоренню ради можуть підлягати справи про необхідність змінити якусь постанову, що стосується училищ, гімназій, відкриття повітових училищ, річні звіти, результати обстеження навчальних закладів округу, створення і закриття приватних училищ і пансіонів, про зловживання училищних чиновників і вчителів тощо. Допомагати в підготовці справ до розгляду мала канцелярія попечителя, що складалася з 9 чинновників [234, с. 295].

Положення про навчальні округи сприяло подальшим університетським реформам. Міністр народної освіти С. Уваров запропонував імператору внести доповнення до чинного університетського Статуту. 26 липня 1835 р. Микола I затвердив «Общий Устав Императорских Российских Университетов» [102, с. 841–855], в якому регламентувались повноваження попечителів навчальних округів в управлінні університетами.

У пункті 8 Статуту уточнювалася управлінська схема університету, відповідно до якої університет під головним керівництвом міністра народної освіти підлягав особливому «начальству попечителя» [102, с. 842] (див. Додаток Б1). На відміну від норм першого університетського Статуту 1804 р. (в якому говорилося просто про одного з членів Головного управління училищ,

на якого покладалося особливе піклування про університет), тепер попечитель ставав повноправним керівником усіх навчальних закладів округу. Навчальні округи, як і раніше об'єднували «навчальні заклади певної кількості губерній і областей», кожним із них «управляв попечитель» [120, с. 1–2].

Цей «Загальний статут» був досить деталізований. Окремі пункти присвячувалися попечителю і його помічнику. Попечителю, зокрема, належало докладати всіх зусиль, щоб привести університет у «квітучий стан», щоб усі неухильно виконували свої обов'язки. Він (попечитель) звертає увагу на здібності, старання, доброзичливість професорів, ад'юнктів, учителів, чиновників університету, робить зауваження і застосовує законні засоби, щоб позбутися неблагонадійних. Попечитель обов'язково мав перебувати в місті, де знаходився університет. У складних випадках попечитель мав право самостійно приймати рішення та негайно повідомляти про нього міністра. На свій розсуд попечитель міг головувати в раді і правлінні [102, с. 846].

На відміну від першого університетського Статуту 1804 року в Статуті 1835 року ректор університету ставав представником попечителя в університеті. Попечителю відводилася провідна роль в університетській ієрархії і в управлінні навчальними закладами округу. Університети були позбавлені права керувати середніми і нижчими школами і створювати наукові товариства, а управління навчальними закладами було передано в особисте управління попечителів навчальних округів. Головними керівниками гімназій, замість членів комітету училища з професорів університету, стали попечителі з їх помічниками й інспекторами, спеціально призначеними для спостереження за навчальними закладами.

У 1835 році керування вищою школою і народною освітою було розділене. Згідно з новим Положенням, навчальні округи з підпорядкування університетів були передані у підпорядкування Міністерства народної освіти. Тож уся відповідальність за стан освіти в округах покладалася на попечителів, тобто попечитель став повним начальником усіх навчальних закладів. При попечителях діяли попечительські ради і окружні інспектори, а також дирекції народних училищ, губернські і повітові училищні ради [200, с. 2].

Динамічні зміни в суспільстві спонукали до вдосконалень і в освіті. Тож 20 березня 1860 року з'явилося положення головного училищного правління «Положение о советах при попечителях учебных округов»

[104, с. 256–263; 126, с. 40–43] (див. Додаток А2), як додаток до «Положения об учебных округах Министерства народного просвещения» (1835) [102, с. 756–758]. За новим положенням закривалися педагогічні інститути при університетах, а створювалися педагогічні курси. Спостереження за ними й оцінювання педагогічних здібностей кандидатів на учительські місця доручили удосконаленим радам при попечителях як «посередникам» між попечителем і педагогічними радами гімназій у вирішенні різних педагогічних питань [151, с. 351]. Попечительська рада під головуванням попечителя складалася з постійних членів: помічника попечителя, ректора університету, інспектора казенних училищ та директорів гімназій і дворянських інститутів. В університетських містах членами Ради також були декани, професори і викладачі університету (на особливе запрошення попечителя). Причому професорів обирали членами попечительської ради строком на два роки [108, с. 262; 126, с. 41].

У новому Положенні було додано один пункт, згідно з яким до роботи в раді треба було запрошувати вчителів гімназій, коли з їхніх предметів проводяться іспити для кандидатів-педагогів, якими вони безпосередньо керували, або коли рада визнає потрібною їх присутність для обговорення фахових питань [104, с. 262; 126, с. 41].

Цим Положенням було окремо визначено коло питань, які розглядали і вирішували попечительські ради:

– адміністративні – за наслідками упущень і зловживань училищних чиновників і вчителів; за псування училищного майна і його відшкодування; про претензії приватних осіб до училищного відомства; про купівлю, будівництво і найм будинків по училищному відомству; про продаж училищних будівель і майна навчальних закладів; про придбання для училищ за рахунок їхніх коштів різних потрібних речей; про затвердження контрактів на підряди тощо;

– такі, що стосуються навчальної частини, – відкриття нових і закриття існуючих казенних і приватних навчальних закладів; оцінювання роботи керівників навчальних закладів; відбір на педагогічні курси кандидатів, призначення їм стипендій, розподіл їх в училища і спостереження за їх успіхами; проведення іспитів на вчительські чи вихователькі місця і видача випускникам атестатів; річні і піврічні звіти за підсумками огляду навчальних закладів; збір статистичних матеріалів [104, с. 262–263; 126, с. 42] (див. Додаток Б2).

Діловодство покладалося на секретаря, що призначався попечителем зі службовців округу. Він мав фіксовану заробітну плату

і преміальні до 400 рублів на рік [104, с. 263; 126, с. 43] (див. Додаток Б3). Попечитель округу повідомляв секретаря про питання, які потрібно було винести на засідання ради (див. Додаток Б4) [247, с. 18].

Попечительська рада згідно з Положенням збиралася за потребою, за винятком святкових днів, літніх і зимових вакацій. Попечитель як голова ради при вирішенні питань мав два голоси. Якщо ж виникали якісь суперечності, то розв'язати їх доводилося за допомогою міністра освіти [104, с. 263; 111, с. 43]. 23 серпня 1860 року комітет міністрів дозволив попечителям самостійно вирішувати деякі «дрібні адміністративні і грошові справи» [151, с. 352].

Законодавча база попечительства як соціального інституту у вищих освітніх установах декілька разів змінювалася, через політичну ситуацію або з метою вдосконалення освітньої системи. Так, у 1863 і 1884 роках були прийняті нові загальні статути університетів.

«Общий Устав Императорских Российских Университетов», прийнятий 18 червня 1863 року, статус попечителів залишив незмінним [106, с. 621–638]. Цей Статут зберіг надзвичайні повноваження попечителя, залишивши за ним право вето у вирішенні важливих, насамперед, кадрових, питань управління. Проте він надавав дещо більші права університетському самоврядуванню і тепер право присвоювати вчені ступені належало йому, а не попечителю навчального округу, як було за Статутом 1835 року. Посади ректора і деканів стали виборними [106, с. 627].

За Статутом від 23 серпня 1884 року [113, с. 456–474] відбулися нормативні зміни, що стосувалися керування університетами в плані адміністративної централізації і посилення урядової опіки про народну освіту (див. Рис. 2.1). У розділі «Управление университетом» у першому параграфі визначено обов'язки попечителя навчального округу. Загалом його обов'язки залишалися незмінними, за винятком деяких деталей, що стосувалися посад ректора і деканів, яких обов'язково мав затверджувати міністр освіти, а також призначення стипендій. Цей статут обмежував певною мірою самоврядування університетів, скасовував посади доцента і проректора, проте запроваджував посаду інспектора студентів[1], що безпосередньо підпорядковувалася попечителеві за попереднім погодженням з міністром [113, с. 456–474].

[1] Посадова особа у навчальному закладі, що здійснює нагляд і спостереження за тим, хто навчається в університеті.

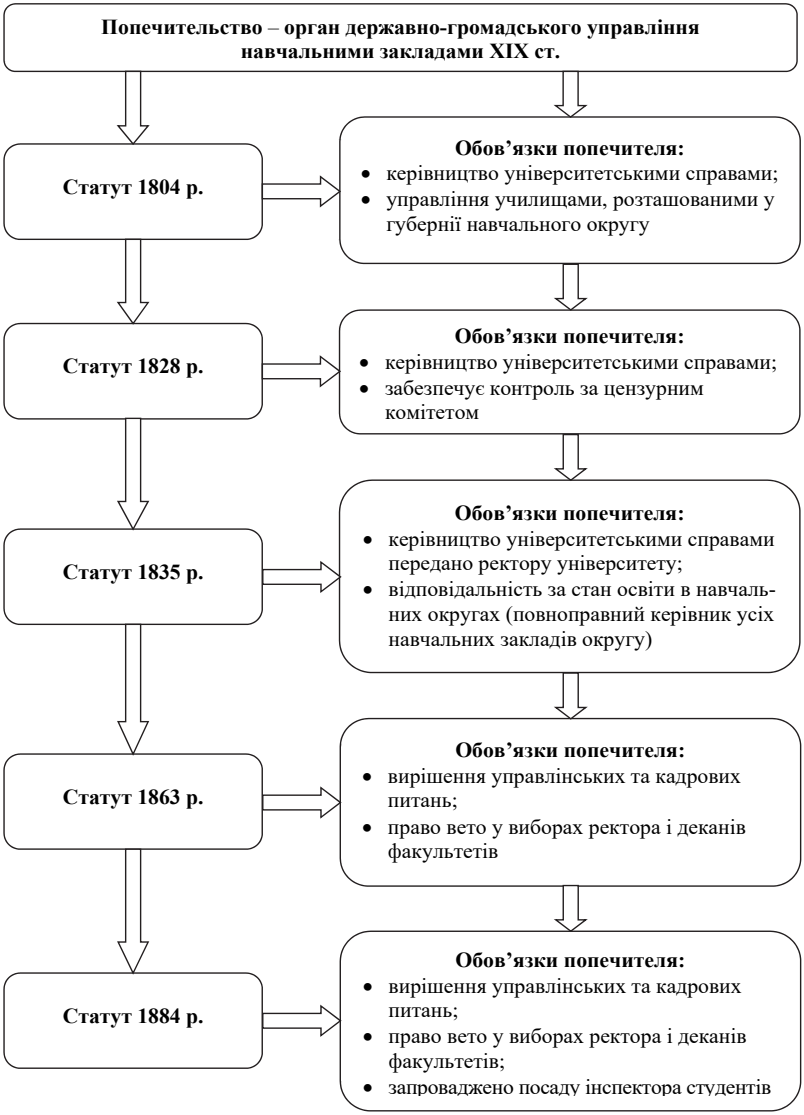

Рис. 2.1. Порівняльна характеристика попечительства як органу державно-громадського управління: крізь призму університетських статутів (1804–1828–1835–1863–1884 рр.)

Наступні зміни в управлінні попечителів навчальних округів були представлені в «Своде уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения» (1893) [120, с. 1–7], в якому зазначалося, що з метою оптимізації управління навчальним округом, а також для колегіальності ухвалення рішень із навчальних і господарських справ засновується Рада попечителя і канцелярія округу. В окремій статті наголошувалося, що при попечителі «створюються попечительські ради» [120, с. 2].

Зазначений документ містив цілий розділ «О попечителях учебных округов, Помощниках их и Окружных Инспекторах» про повноваження адміністративного характеру з управління, керівництва й організації навчально-виховного процесу, фінансово-господарської діяльності навчальних закладів округу, що стосувалися не тільки попечителя [120, с. 3–5].

В одному з пунктів були закріплені функції попечителя адміністративного характеру. Спочатку вони поширювалися на попечителя Варшавського навчального округу, згодом були взяті за основу для попечителів усіх інших навчальних округів. Попечителеві необхідно було проводити виконавчу і розпорядчу діяльність з метою вирішення завдань реалізації нормативно-правової бази освітніх установ: усіх урядових розпоряджень, вказівок, статутів, положень. У разі ухилення адміністрації університету від установлених правил попечитель робив відповідні зауваження, використовував покарання аж до звільнення, висловлюючи свою окрему думку у вигляді висновку, який подавав на розгляд міністра народної освіти. Якщо компетенції ректора було недостатньо для вирішення деяких питань, він звертався до попечителя, який або сам приймав рішення, або очікував рішення міністра. Всі стосунки Міністерства народної освіти з університетами велися лише через попечителів навчальних округів [120, с. 3].

До компетенції попечителя також належали: затвердження і розподіл обов’язків між ректором університету і його помічником; розгляд і ухвалення рішень у надзвичайних випадках за поданням ректора, ради і правління університету; представлення в Міністерство народної освіти до затвердження або звільнення зі служби, або переміщення осіб, що перебувають на службі в училищах, подання клопотання про нагороди окремих осіб, службовців у відомстві округу [120, с. 3].

Інші пункти цього документа надавали право попечителю вирішувати питання кадрової політики в навчальних закладах округу,

основними напрямами якої було формування системи управління персоналом і вибудовування її стратегії, планування кадрової роботи, відбір і прийом кадрів, навчання, керування кар'єрою і просування кадрів по службі. По своєму відомству йому надавалося право призначати на посади і звільняти помічника попечителя, окружного інспектора, керівника канцелярії округу [120, с. 3].

Попечитель також мав право призначати і звільняти зі служби деканів факультетів, секретаря ради університету, затверджувати кандидатури на посадах лекторів, інспекторів студентів, а також посадову особу (економ), яка відповідала за економічну безпеку університету. У гімназіях і реальних училищах попечитель міг призначати і звільняти директорів і начальників навчальних дирекцій, інспекторів училищ і гімназій, викладачів і вчителів. Виконуючи обов'язки, попечителі повинні були керуватися правилами, викладеними в «Уставе о Службе по определению от правительства, а равно в уставах и положениях учебных заведений» [120, с. 3].

Окремий пункт закріплював право попечителя вирішувати в середніх і нижчих навчальних закладах усі питання, що стосувалися освітніх програм, тобто «запроваджувати додаткові курси, відповідно до місцевих потреб, розподіляти класи на відділення, якщо витрати на цю справу можуть бути покриті власними коштами навчального закладу і якщо витрати не перевищують суми, яку може дозволити попечитель» [120, с. 3]; влаштовувати народні читання в губернських містах за попередньої згоди губернаторів; представляти до нагород чиновників канцелярії попечителя «із залишків від сум, призначених на утримання чиновників і канцелярських службовців; добирати і призначати лікарів та інших медичних працівників для вчительських семінарій, жіночих гімназій і прогімназій, міських і повітових училищ. Він прирівнював їх до медичних чиновників, що перебували на державній службі, хоча і без платні, але з правами, наданими медичним чиновникам, що працюють на державній службі» [120, с. 3–4].

Крім того, попечитель навчального округу вирішував питання, пов'язані з підвищенням кваліфікації професорсько-викладацького і адміністративно-управлінського персоналу та їх відпустками; питання відряджень у різні університети за кордоном і всередині країни «з науковою метою та стипендіатів для удосконалення в науках». Попечитель робив подання про дозвіл на відпустки більше ніж на чотири місяці працівникам відомств округу в межах імперії [120, с. 4].

В організації навчальної діяльності попечителю надавали також

широкі права. Однак вирішення питань потребувало попереднього обговорення в Раді. Серед таких питань були: складання планів і програм теоретичного і практичного навчання; розподіл лекційних і практичних занять по курсах і навчальнодопоміжних установах; розробка пропозицій до проведення підсумкових іспитів; розгляд і обговорення річного звіту; складання пропозицій про розподіл коштів, призначених для навчальної частини, а також про закриття старих і відкриття нових середніх і вищих навчальних закладів [120, с. 4] (див. Додаток Б5).

Попечитель вів і фінансово-господарську діяльність; йому належало виділені кошти щорічно розподіляти згідно з кошторисами навчальних закладів, які, одержавши відповідні суми, розподіляли їх відповідно до штатного розпису. Попечитель ніс відповідальність, якщо підряди на виконання якихось робіт або постачання чогось перевищувало 10 тис. рублів. Водночас йому дозволялося виділяти кошти на закупівлю господарського і лабораторного обладнання в майстерні і лабораторії училищ, якщо сума не перевищувала 1 тис. 500 рублів [120, с. 5].

Приймати, зберігати і витрачати кошти, що надходили у навчальні заклади, попечитель мав відповідно до нормативних документів Міністерства народної освіти, а також доповненнями, прописаними в статутах навчальних закладів. У разі виникнення у навчальному закладі якихось екстраординарних потреб попечитель мав право надати кредит із клопотанням інспектора чи директора навчального закладу; виділяти кошти на допомогу початковим училищам по одній тисячі рублів [120, с. 5].

Маючи так багато обов'язків, нагляд за закладами попечитель навчального округу міг доручити своєму помічникові, окружному інспектору або призначити професора для консультацій. Про особливо важливі справи попечитель мав вносити подання безпосередньо в Міністерство народної освіти. До таких належали:

– інформація про огляд навчальних закладів, що функціонують;

– про облаштування нових; про оновлення навчальної чи господарської частини в підпорядкованих освітніх закладах;

– проекти додаткових постанов та інструкцій до статутів навчальних закладів, які були поза межами його компетенції [120, с. 3–5].

«Свод Уставов» вказував, що у своїй діяльності попечителю навчальних округів необхідно керуватися правилами, викладеними в

Статуті про службу, встановленому урядом, а також доповненнями, прописаними в статутах і положеннях навчальних закладів [120, с. 3].

У другій частині «Свода Уставов…» йшлося про повноваження попечительських рад, у яких під головуванням попечителів навчальних округів засідали їх помічники, ректор університету, окружні інспектори, директори вчительських семінарій, народних училищ, гімназій. В університетських містах членами Ради також були декани, шість професорів і викладачі університету (на особливе запрошення попечителя) (див. Додаток Б6). Професори обиралися членами попечительської ради терміном на два роки [120, с. 5–7].

В окремій статті «Свода Уставов…» було прописано роботу з розгляду адміністративних справ. До них, як правило належали: порушення адміністративної дисципліни чиновниками і вчителями, пропуски занять учителями, претензії і скарги приватних осіб на чиновників і навчальні установи, придбання майна у власність, оренда, продаж і будівництво навчальних закладів, якщо вартість перевищувала 300 рублів, затвердження контрактів на підряди і постачання згідно із штатними та іншими певними витратами, що коштували понад 3 тис.рублів [120, с. 6].

Інша стаття регламентувала справи, що стосувалися власне навчальної частини. Згідно з цією статтею попечитель міг робити розпорядження після попереднього обговорення на попечительській раді. До таких справ належали: відкриття нових і закриття існуючих навчальних закладів у навчальному окрузі, вживання заходів і обговорення положень для удосконалення навчально-виховної роботи і поліпшення її якості, розгляд і рекомендація до використання в навчальному процесі навчальних посібників, звітна діяльність, збір матеріалів для статистики навчальної частини округів [120, с. 6; 240, с. 2–754; 254, с. 1–174].

Загалом попечительська рада мала багато обов’язків: турбота про кошти і добробут навчальних закладів, розпорядження коштами і майном, що належали навчальним закладам округу, складання щорічних кошторисів і звітів за всіма статтями керування і утримання навчальних закладів, спостереження за тим, щоб кошти, призначені за кошторисом на утримання навчального закладу, витрачалися доцільно; спостереження за справністю і збереженням матеріальної частини, а також за точним веденням описів та інвентаризації. Попечительська рада несла відповідальність за ремонт і утримання будівель, за придбання навчального приладдя, підручників,

методичної літератури, книг для бібліотек, використання цього всього в навчальному процесі; висловлювала рекомендації до його удосконалення.

Як і попечитель, члени ради займалися кадровими питаннями, а саме: обранням на посади професорів і ад'юнктів, призначення і звільнення викладачів і лекторів, висловлювали свої думки про представлення факультетів для одержання наукових ступенів. Важливою ділянкою роботи було складання звітів про одержання коштів та їх витрати, про майно навчальних закладів. Крім того, за їх поданням міністр народної освіти призначав на посади інспекторів і директорів; вони розглядали представлення директорів про грошові винагороди службовцям і про підвищення окладів викладачам. Фактично члени Ради готували питання на розгляд за пропозицією голови і членів Ради, ректора університету, директорів навчальних закладів про призначення стипендій і допомоги, звільнення учнів від плати за навчання, розміщення на базах практик, а також подальше працевлаштування; про прийняття плати за навчання із пожертвувань з різних джерел [120, с. 6].

Попечительська рада, за регламентом повинна була збиратися за потребою, але не менше одного разу на місяць, за винятком зимових і літніх сесій, визначених статутами навчальних закладів [120, с. 6].

Рішення з тих чи інших питань приймалися більшістю голосів, в разі рівності голосів, вирішальним залишався голос голови ради – попечителя. Йому належало два голоси. Члени, які не погоджувалися із загальним висновком, повинні були подати в семиденний термін свої пропозиції, які потім в оригіналі представляли на розгляд до Міністерства освіти, де й приймалося остаточне рішення (стаття 43) [120, с. 6].

Члени попечительської ради контактували з міністерством лише через попечителя. [120, с. 6].

Голові і членам попечительської ради надавали право регулярно відвідувати навчальні заклади округу. Свої розпорядження і зауваження голова і його члени висловлювати усно не мали права, вони повинні були виносити їх на розгляд ради з відповідним наступним обговоренням і прийняттям постанови.

На попечителя як голову попечительської ради покладалися обов'язки призначати засідання ради і головувати на них, контролювати належне виконання їх рішень; представляти щорічні звіти міністрові. У разі хвороби або відсутності голови його обов'язки покладалися на одного із членів попечительської ради за вибором [120,

с. 6]. Попечитель навчального округу мав 4 клас табелю про ранги (всього було 14). Він називався дійсний статський радник. Члени попечительської ради мали право носити формений одяг 4 розряду Міністерства народної освіти, чим держава підтримувала їх високий статус.

Пізніше статус попечителів і попечительських рад було регламентовано у спеціальному «зводі» статутів, куди поряд з науковими установами і навчальними закладами входило цілий ряд інституцій канцелярії імператора [121, с. 460–737].

У третьому розділі, який стосувався наукових і навчальних закладів, окреслювалося коло обов'язків попечителя і попечительської ради. Як і раніше, головним керівником залишався попечитель, який вважався почесним головою ради. Він надавав працівникам навчального закладу закордонні наукові, та в межах імперії відрядження, а також відпустки. З його дозволу на засіданні ради університету, без права вирішального голосу, могли бути запрошені сторонні особи, від яких можна було «очікувати корисних відомостей і вказівок» тощо [121, с. 575]. В обов'язки попечительської ради входило: складання планів загальних робіт і досліджень, здійснюваних інститутом, а також розподіл робіт за відділами; прийняття рішень про відкриття нових наукових відділів і практичних відділень, друк наукових праць, створених в інституті, читання лекцій з інститутської тематики; визначення переліку книг, журналів, інструментів, апаратів, які необхідно було придбати для інституту; виділення коштів на наукові і практичні роботи та дослідження. Безумовно, попечитель у кінці року мусив подати детальний звіт про наукову і практичну діяльність інституту [89, с. 51–54; 90, с. 1–65; 121, с. 575].

Проте 4 липня 1917 року Всеросійський центральний виконавчий комітет (далі ВЦВК) і Рада народних комісарів (далі РНК) оголосили резолюцію «Об упразднении учебно-окружных управлений» [43, с. 1–2]. У документах говорилося:

1) навчально-окружні управління ліквідувати, а осіб, що займають посади попечителів навчальних округів, їх помічників, окружних інспекторів та інших, що працювали за чинними штатами навчально-окружних управлінь, якщо не одержать нового призначення залишити за штатом на загальних підставах;

2) порядок передачі справ визначають постанови міністра народної освіти [40, с. 190].

Тим часом, ще 14 липня 1917 року, попечитель Київського

навчального округу повідомляв у Міністерство народної освіти про свої кроки на цій посаді (див. Додатки Б7, Б8, Б9, Б10). Ставши керівником, він насамперед організував тимчасову попечительську раду на правах виборності у складі 45 осіб, серед яких були представники університету Св. Володимира, Вищих жіночих курсів, жіночого медінституту, Фребелівського інституту, представники молодих викладачів названих вищих навчальних закладів, представники ради делегатів середніх і нижчих навчальних закладів, Союзу батьківських комітетів середніх і вищих навчальних закладів, міської думи, земства, обласної профспілки вчителів, Педагогічного товариства. Не залишилися поза увагою і представники національних організацій – української, польської та єврейської. Від кожної залучалося по дві особи. Попечитель у ті смутні часи намагався забезпечити широке представництво в раді, підтверджуючи тим своє бажання охопити всі ділянки і навчальної, і організаційно-адміністративної роботи. За посадою до складу ради входили помічник попечителя навчального округу й окружні інспектори. Головував на засіданнях сам попечитель.

Для розгляду і вирішення широкого кола питань у попечительській раді було створено три комісії: комісія з реформування середньої школи, комісія з реформування початкової школи, комісія особового складу. Перші дві комісії вирішували питання, розглядали проекти з реорганізації шкільної справи, які надходили від Ради делегатів середніх навчальних закладів м. Києва або від окремих педагогічних товариств. Комісія «особового складу», що складалася з 10 членів, обраних радою попечителів, помічника попечителя та окружних інспекторів, вивчала справи претендентів на вчительські посади і визначала кандидатів на вакансії. До того ж ця комісія вирішувала непорозуміння, розглядала скарги. Її рішення давали змогу попечителю авторитетно приймати рішення, бути об’єктивним, не викликати нарікань педагогічного персоналу (див. Додаток В). Приділялась увага охопленню навчанням дітей шкільного віку, діяла комісія з організації учнів при тимчасовій попечительській раді (див. Додаток Д) [242, с. 2–78].

На засіданні тимчасової попечительської ради вирішувались питання перегляду навчальних планів, як обов’язкові дисципліни вводились географія України, історія України, українська література. Українську мову було прийнято рішення вивчати факультативно (див. Додатки Е, Ж) [242, с. 2–78].

Вирішувались питання участі учнів у засіданнях педагогічних рад, розвитку учнівського самоврядування [242, с. 2–78].

Однак, уже у 1918 році постановою «Про скасування попечителів навчальних округів і їх помічників, головних і окружних інспекторів та їх секретарів і помічників секретарів, а також попечительських рад і канцелярій при навчальних округах» було припинено будь-яку попечительську діяльність, всі турботи на себе брала держава [82, с. 1] (див. Додаток З).

Отже, XIX століття було ознаменуване посиленою увагою до такої управлінської інституції, як попечительство. Започатковується посада попечителя навчального округу, в обов'язки якого входили організаційні питання та контроль за адміністративно-господарською та навчальною діяльністю керівників освітніх установ в окрузі. При попечителі створюється попечительська рада, в обов'язки якої входило безпосереднє піклування про освітні установи: розпорядження коштами, майном, удосконалення навчально-виховної роботи, кадрові питання тощо.

2.2. Нормативно-правова база діяльності попечительських рад під час освітніх реформ першої половини XIX – на початку XX століття

На початку XIX століття при навчальних закладах створюються попечительські ради – «для сприяння успішному розвитку певного навчального закладу» [101, с. 4]. Нормативні акти, починаючи з 1828 року, окреслювали всі аспекти організації та діяльності почесних попечителів, попечительниць, попечительських рад при загальноосвітніх навчальних закладах тощо.

Уперше посаду почесного попечителя гімназії було введено ще в 1828 році «Уставом гимназий и училищ уездных и приходских» [101, с. 1097–1127]. Таку посаду запропонував міністр для посилення нагляду за училищами, а згодом для залучення дворянства до діяльності і старанної допомоги гімназіям [234, с. 264]. Згідно зі Статутом (п.п. 220–228, 245) почесний попечитель, звання якого може відповідати найпочеснішим званням – губернського чи повітового предводителя дворянства, сумлінного судді і депутата дворянства. Він разом із директором навчального закладу має здійснювати нагляд за керівництвом і діяльністю гімназії, проте самостійно не робить ніяких розпоряджень, а лише усно чи письмово висловлює свої зауваження щодо порушень

статуту чи інших якихось безпорядків. Якщо його зауваження залишаються без уваги, він повідомляє про це університет. Час від часу директор був зобов'язаний інформувати попечителя про роботу навчального закладу. Одним із найважливіших обов'язків почесного попечителя було вишукування коштів для відкриття пансіонів при гімназіях і нагляд за ними. Почесний попечитель гімназії вважався державним чиновником 5 класу, якщо вищого чину не мав, і носив такий же мундир, як губернський директор училищ [101, с. 1118, 1120].

При гімназіях створювали попечительські ради, щоб громадськість і місцева влада сприяли:

– удосконаленню училищ, пошуку коштів для створення пансіонів і нагляду за ними, ревізії господарської частини;
– створенню додаткових курсів при повітових училищах;
– облаштуванню і підтримки приходських училищ.

У попечительських радах працювали губернатор, повітовий предводитель дворянства, почесний попечитель гімназії, директор і міський голова; секретаря обирали одного із старших учителів. Почесними членами обирали видатних жителів губернії. Ради збиралися раз на два місяці. По закінченні навчального року відбувалися урочисті збори, на яких публічно звітували про стан громадської освіти в губернії [234, с. 265].

З приводу залучення громадськості до освітніх справ імператор зазначав: «Мені здається, що думка допустити певну участь предводителів губернських до завідування училищами заслуговує поваги; треба тільки визначити прямий обов'язок їх у цім відношенні» [151, с. 196;234, с. 266].

Ще один нормативно-правовий документ, який пропонував створення попечительської ради при середніх навчальних закладах, – «Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения» (1860) [147, с. 85–163]. У розділі «Учреждения, состоящие при гимназиях и прогимназиях» було зауважено, що попечительська рада створюється при гімназії і прогімназії для сприяння «добробуту цих закладів і для утвердження міцного зв'язку між ними і суспільством» [146, с. 128]. Проте ніяких адміністративно-навчальних прав раді не надавали. Кожна попечительна рада перебувала під головуванням почесного попечителя гімназії або прогімназії, якого обирало дворянство тієї губернії, в якій знаходилася гімназія або прогімназія, і потребував вищого погодження на цій посаді на три роки за поданням міністра

народної освіти. До складу попечительської ради гімназії пропонувалося включити три постійних члени: директор гімназії, місцевий благочинний і міський голова, а також чотири виборні. У прогімназії до ради свходили ті ж, але замість директора – інспектор.

Виборні члени попечительської ради гімназії чи прогімназії мали обиратися на три роки самою попечительською радою і переважно з тих осіб, від освіченості яких або їх особистого впливу можна було очікувати користі для навчального закладу. Після трирічного виконання обов'язків у раді ці ж члени могли обиратися і на наступний термін [146, с. 128].

У містах, де було декілька гімназій і прогімназій, пропонувалося створювати лише одну попечительську раду, у засіданнях якої могли брати участь усі директори гімназій та інспектори прогімназій, як постійні члени, і представники навчальних закладів, що їм підлягали. Кількість інших членів не змінювалася [146, с. 128].

Як і голова, члени попечительської ради зобов'язані були піклуватися про посилення в суспільстві довіри до кожного навчального закладу і про зближення їх із громадськістю за допомогою відкриття при них публічних курсів, входити в становище учнів і загалом сприяти поліпшенню матеріальних засобів навчальних установ, які перебували під їх наглядом [146, с. 129].

Не втручаючись у внутрішні розпорядження щодо управління гімназією, попечительська рада мала повідомляти директору свої зауваження про напрям викладання, про моральність учителів та учнів і взагалі про ставлення громадськості до гімназії. Якщо була потреба, то про ці зауваження попечительська рада могла повідомляти попечителя навчального округу [146, с. 129].

Голова попечительської ради або почесний попечитель гімназії мали права державного службовця 5 класу (статського радника). Хоча члени попечительської ради не перебували на державній службі, але мали право, допоки перебувають на цій посаді, носити мундир 4 розряду Міністерства народної освіти [146, с. 129].

У досліджуваний період досить звичним було громадське обговорення тих чи тих законодавчих проектів. Так, у «Журнале Министерства народного просвещения» було вміщено «Свод печатных рецензий на проект устава средних и низших учебных заведений, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения» [185, с. 244–310]. Переважна більшість рецензентів проекти сприйнялися позитивно. Зауваження рецензентів стосувалися

і попечительських рад, зокрема складу попечительських рад, повноважень, способу їх діяльності, процедури обрання членів тощо. Так, Г. Ігнатович у рецензії зазначав, що створення попечительських рад може бути досить дієвим, але на його переконання, на тих засадах, при тому складі і тих формальностях, що вказані в проекті нового Статуту, воно може залишитися «тільки мертвою буквою і ніколи не набуде чинності» [185, с. 297].

Інший рецензент Г. Соколов уважав, що довіра громадськості до будь-якого навчального закладу створюється самими викладачами. Якщо вони своєю діяльністю не можуть викликати довіру до навчального закладу, то в такому разі уже не допоможуть ніякі попечительські ради [185, с. 297].

Спосіб залучення виборних членів, на думку рецензента Толля (ім'я не встановлено – *О. Г.*), міг цілком паралізувати вплив попечительських рад. Постійних членів, у більшості випадків, варто обирати із місцевих осіб, які мають яке-небудь відношення до того чи іншого навчального закладу або роблять пожертви на його користь. Проте такі особи не завжди, як вважає автор, будуть здатні до того, щоб сприяти зближенню навчального закладу з суспільством. З іншого боку, особи, які обираються постійними членами, не завжди могли задовольняти громадськість, оскільки спосіб обрання ставить їх у повну залежність від постійних членів. У зв'язку з цим, Толль пропонує надати право місцевому населенню самому обирати таких членів, і тим самим урівняти кількість обраних і постійних членів, для того, щоб обрані були представлені хоча б по одному члену від кожного із прошарків суспільства, діти з яких навчаються в освітніх установах. На переконання рецензента, члени попечительської ради у визначені терміни повинні об'їжджати всі місцеві навчальні заклади з метою перевірки діяльності вчителів та матеріального забезпечення освітніх установ, які утримуються за рахунок приватних осіб або організацій [185, с. 297–298].

Інший рецензент Г. С., маючи на увазі ступінь освіченості так званих місцевих жителів, таких як, наприклад, купці і міщани, які розуміються тільки на своїх торговельних справах або ремеслах, уважав недоречним довіряти їм моральний нагляд за учнями і особливо за вчителями. Для вчителів, вважав він, це навіть є образливим, адже, учителі, наставники, професори, люди відомі міській громаді, які навчалися в університетах та знають педагогіку настільки, що не тільки уміють поводити себе добре, а й іншим давати

поради. До того ж вони мають своє керівництво – директора, попечителя, міністра. На яких підставах педагогів довіряти попечительському нагляду місцевих жителів, які присвятили себе або сільському господарству, або торговельним справам, або ремісничій майстерності. Тому, на думку рецензента, попечительській раді краще доручити нагляд за напрямом діяльності навчальних закладів, який він визначив так:

1) бути посередником між навчальним закладом і громадськістю та сприяти матеріальному благоустрою освітньої установи;

2) заохочувати батьків віддавати дітей до навчальних закладів;

3) вирішувати скарги батьків, родичів або членів громади стосовно несправедливість керівництва освітньої установи у ставленні до їхніх дітей [185, с. 298].

Відносно складу попечительської ради рецензент Мизко (ім'я не встановлено – *О. Г.*), маючи на увазі те, що міськими головами часто бувають люди напівграмотні, якщо не зовсім безграмотні, пропонував призначати головою попечительської ради представників дворянства [185, с. 298].

На думку В. Водовозова, крім осіб, які найбільше принесли користі для школи, можна обрати в члени попечительських рад інших осіб, хоч і з меншими пожертвуваннями, але не з меншою дбайливістю, особливо батьків діти яких навчаються в цих навчальних закладах, які не розраховують ні на які нагороди, ні на почесті, а тим не менше є корисними або зі своїм досвідом і знаннями, або просто з готовністю допомогти [185, с. 298].

Інший педагог Г. Ніверов, визначаючи велику користь попечительських рад, уважав, що потрібно передати у їх повне, безпосереднє розпорядження економічну частину пансіонів при гімназіях; також надати їм право розпоряджатися коштами навчального закладу, що відкриваються за рахунок організацій [185, с. 299].

У затвердженому імператором 10 травня 1860 року «Положении о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения» (див. Додаток А3) [104, с. 532–535] для сприяння успішному їх розвитку при кожному жіночому навчальному закладі також створювалася попечительська рада. У розділі «Управление училищами» визначено, що почесним попечителем усіх жіночих училищ є губернатор, який «зобов'язаний усіма засобами сприяти розвитку училищ і вишуковувати кошти для їх існування» [151, с. 374]. До того ж йому надавалося право робити вказівки попечительській

раді училища, погоджувати рішення попечительської ради з попечителем навчального округу. Згідно з документом, у кожному жіночому училищі запроваджували посаду попечительки, яка «своїм впливом мала сприяти успіху закладу» [151, с. 373]. Її обирала попечительська рада, а затверджував попечитель навчального округу. Штат і структура попечительських рад строго регламентувалися: п'ять постійних і двоє виборних членів. До постійних членів належали попечителька училища, повітовий представник дворянства або особа, що займала його місце, директор училища або гімназії (там, де не було гімназій, – штатний смотритель повітового училища), міський голова або бургомістр і начальниця училища. Виборні члени обиралися радою: один із дворян або чиновників, другий – із купецтва. Попечительці училища надавалося почесне головування в раді, справжні ж обов'язки голови лежали на старшому членові ради, яким був повітовий представник дворянства. У тих містах, де функціонувало декілька жіночих училищ першого і другого розрядів, створювалася одна попечительська рада, в яку входили всі попечительки училищ [104, с. 532–535].

Пунктом 12 цього «Положения» були визначені права і обов'язки попечительської ради жіночого училища:

«1) обрання попечительки училища, начальниці і всіх учителів і вчительок;

2) вишуковування коштів для поліпшення матеріального становища училища;

3) нагляд за правильним використанням училищних коштів;

4) визначення розміру плати за навчання;

5) звільнення від плати за навчання бідних учениць;

6) сприяння і допомога найбіднішим ученицям, що відзначаються старанням і вихованністю;

7) нагляд за розумовою і моральною освітою учнів;

8) піклування взагалі про облаштування і постійне збереження в училищі належного всюди порядку і благоустрою» [104, с. 533].

Пункт 14 передбачав, що попечительська рада має щорічно звітувати про свою діяльність і стан училища «в навчальному моральному і господарському відношеннях». Звіт необхідно було складати у трьох примірниках. Один із них – для подання попечителю навчального округу, другий – губернатору. Третій, що було важливо, передавався у видавництво губернських відомостей для публікації. Тобто був урахований принцип прозорості діяльності освітнього

закладу, звіт про яку подавали на публічне обговорення [104, с. 533].

Розділ «Хозяйственная часть училища» регламентував розпорядження всіма коштами, призначеними для утримання училища, після узгодження з попечительською радою. Вона ж проводила ревізії витрачання коштів училищ у будь-які необхідні терміни. У пункті 36 розділу про права і переваги жіночих училищ і осіб, які в них служать, законодавчо були закріплені права членів попечительських рад, а також визнавалася їх важлива праця і пожертви для училища. Тому, поки вони займалися такою діяльністю, їм надавалося право носити мундир 8 розряду Міністерства народної освіти (колежний асесор), «якщо не мали вищого розряду за іншою посадою» [104, с. 534]. У пункті 43 було закріплено право попечительської ради мати власну гербову печатку. Вона ставилася на кореспонденцію, що відправлялася поштою, що служило підставою для пересилки до місця призначення без поштових витрат [104, с. 534].

У 1862 році з'явилися зауваження до «Проекту Устава обще-образовательных учебных заведений» і до «Проекту общего плана устройства народных училищ» [49, с. 643], у пояснювальній записці яких зазначалося, що приватним особам і товариствам надавалась можливість не тільки відкривати народні училища, а навіть гімназії і прогімназії. А щоб засновники цих закладів «брали в них живу і безпосередню участь» у проекті пропонувалося запровадити попечителів, а при гімназіях і прогімназіях – попечительські ради. І попечителі, і члени попечительських рад місцеві жителі, які адміністративних повноважень не одержують, а «зберігають за собою право контролю переважно господарської частини… Особам цим (попечителям і членам попечительських рад – *О. Г.*), хоч вони і не перебувають на державній службі, справедливо надати деякі переваги, і вважати службу їх як усяку іншу громадську службу» [49, с. 143–144].

Цього ж року були опубліковані «Замечания о народных училищах Министерства Народного Просвещения», в яких, на думку автора статті в «Журнале Министерства Народного Просвещения» І. Корнілова, перш ніж розпочинати «рішучі перетворення старого училищного укладу, насамперед на хороших засадах треба влаштовувати … управління училищами в губерніях» [60, с. 235]. На його переконання, першим кроком до поліпшення роботи училищ має бути затвердження в кожній губернії училищної попечительської ради за участі представників місцевого населення. Він вважав, що «деяким педагогам, які звикли до замкнутого училищного ладу, можливо, не

сподобається це обмеження їхньої влади втручанням нового, незалежного від них елемента. Вони думають, що суспільство, байдуже до освіти через своє невігластво, може тільки перешкоджати благим заходам місцевого училищного начальства; але чи справедливо стосовно суспільства, чи корисно для училищ відбирати у суспільства право участі в місцевій, домашній справі Яким би не було темним і незрілим суспільство, не можна допускати думки, щоб жителі своєю участю нашкодили училищам, які утримуються на їх кошти, і в яких виховуються їхні діти. Зрештою, на яких підставах можемо ми наперед, не випробувавши їх участі, стверджувати, що вона завдасть школам шкоду, а не користь» [60, с. 235]. Ще зауваження рецензента стосувалися складу училищних рад, а саме, якщо б ці ради, на його думку, складалися тільки з місцевого населення, то від них можна очікувати помилок у зв'язку з недосвідченістю у цій справі. Проте, оскільки до їх складу повинні входити і представники, обрані педагогами, і члени від уряду, то в такому разі в засіданнях ради не може не вистачати педагогічного досвіду. Отже, він уважав, що у ради мають бути «узгоджені елементи – громадський і педагогічний». Громадський елемент – це люди, обрані суспільством, не обов'язково предводитель дворянства, це може бути чиновник. При цьому суспільство може обирати кількох осіб, а вже керівництво призначить когось. Педагогічний елемент – це вчителі, обрані своїми колегами, представники від влади, а також обов'язково директор гімназії та інспектор училищ [60, с. 236]. На думку І. Корнілова, рада повинна виконувати такі функції:

1)розгляд річних училищних кошторисів і звітів, турботу про ощадливе використання училищних капіталів і про дбайливе розміщення училищ на території губернії, враховуючи їх географічне розташування, щоб гімназії, прогімназії і училища створювалися саме там, де в них відчувалася особлива потреба, тобто де можна очікувати великої кількості учнів і громадської матеріальної підтримки, щоб уряд і суспільство зайве не витрачали кошти;

2)встановлення навчальних днів і годин, розподіл класних занять; узгодження правил класної дисципліни з місцевими умовами.

Далі автор наголошує, що ради можуть надавати попечителю округу свої міркування, як поліпшити освітню роботу в губернії, наприклад, про закриття дорогих училищ, а також непотрібних; поліпшення роботи гімназій і прогімназій; відкриття нових навчальних закладів, де це потрібно; про відкриття публічних бібліотек, пошуки

учителів і укладання з ними угод [60, с. 236–237]. Автор висловлює переконання, що заходи для освіти, які приймав лише уряд, будуть дієвішими, якщо місцева громадськість братиме в них пряму участь.

Аналіз показує, що державні документи з питань освіти з роками набували більшої конкретності, з них зникало другорядне, таке, що не мало прямого відношення до організації освітньої справи, водночас у них яскраво відображалися суспільно-економічні зміни, що відбулися в імперії, особливо в галузі освіти [60, с. 237]. Підтвердження знаходимо у нормативному документі «Положение о начальных народных училищах» (1864) [107, с. 613–618], який ініціював організацію губернських і повітових училищних рад. Законодавчо вони були покликані з'ясовувати потреби населення в початковій освіті і виявляти турботу про «належне її моральне спрямування». Земству і засновникам училищ надавалося право обирати для завідування навчальними закладами особливих попечителів. Попечительство було покладене на повітового представника дворянства і повітову училищну раду, а в усій губернії – на губернського представника дворянства і губернську училищну раду. На губернську училищну раду «покладається висока опіка» початковими народними училищами губернії; вона вважалася вищою інстанцією для вирішення важливих справ. До її складу входили голова – губернський представник дворянства, директор народних училищ, два члени губернських земських зборів і по одному від Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ і духовенства. У повітових училищних радах, окрім таких же представників від відомств і повітових земських зборів, засідав інспектор народних училищ, а головував – предводитель повітового дворянства [107, с. 613–618].

За цим положенням шкільний попечитель ставав главою школи і «її представником у зовнішніх зносинах», а також відомою особою в народній освіті певної місцевості. На нього покладалися такі обов'язки, як: приватні відвідування школи, право бути присутнім на уроках, вникати у всі її потреби, надавати їй можливе всебічне, не лише матеріальне, але й етичне сприяння. Попечителі мали право голосу в училищній раді, бути присутніми на екзаменах, головувати в екзаменаційних комісіях, відвідувати класи, пропонувати кандидатів на вчительські місця. За розпорядженням попечителя сільським громадам і міським зборам надавалося право обирати з місцевих жителів завідувачів училищами [107, с. 613–618].

В «Уставе гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного просвещения», затвердженому імператором у 1864 році (див. Додаток А4) [107, с. 167–179], не передбачалося створення попечительської ради при гімназіях і прогімназіях, але в правовому полі визначено напрями діяльності, процедура призначення та звільнення почесних попечителів. Їх права визначав проект для попечительських рад. Так, в обов'язки почесного попечителя входило стежити за управлінням і станом навчального закладу, але не робити ніяких розпоряджень, а лише повідомляти словесно або письмово і безпосередньо керівництво установи про помічені які-небудь недоліки або ж доповідати про них педагогічній раді або господарському комітету, і якщо його зауваження залишалися без уваги, доповідати про це попечителю навчального округу. Також почесному попечителю надавалося право контролю за доцільними витратами коштів, що надходили від земств, організацій або приватних осіб на утримання або в розпорядження навчального закладу і загалом дбати про поліпшення матеріального стану закладу. Почесний попечитель брав участь у складанні кошторису і міг у будь-який момент перевірити витрати. Він був постійним членом педагогічної ради з правом голосу в усіх справах, але зобов'язаний бути присутнім на засіданнях ради при обговоренні питань, що стосувалися складання кошторису, перевірки витрат коштів, що складалися з пожертв різних станів, товариств чи приватних осіб на утримання гімназій, прогімназій чи пансіонів при них [107, с. 174]. На засіданні педагогічної ради почесний попечитель займав після голови перше місце. За почесними попечителями, допоки вони перебували на цій посаді, залишалося звання державного службовця і їхня посада, як і раніше, належала в гімназії до 5 класу, а в прогімназії – до 6 (колезький радник). Вони носили такий же мундир, який призначався в гімназіях для директора навчального закладу, а в прогімназіях – для інспектора [107, с. 175].

Почесний попечитель гімназії або прогімназії обирався, як і в попередні періоди, на три роки тими особами або організацією, за рахунок яких утримувалася освітня установа. Почесного попечителя гімназії або прогімназії на посаді затверджував попечитель навчального округу. У тих навчальних закладах, які утримувалися за рахунок приватної особи, почесний попечитель обирався цією особою, якщо вона сама не виявила бажання займати цю посаду. Якщо освітня установа існувала завдяки декільком організаціям або приватним особам, тоді всі вони обирали одного почесного попечителя [107,

с. 175].

У наступні роки з метою подальшого упорядкування шкільної справи були затверджені «Положение о женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения» у новій редакції (1870), «Положение о мужских гимназиях и прогимназиях» (1871), «Положение о начальных народных училищах» (1874). Ці положення також закріплювали статус попечительських рад, керівників та їх повноважень.

У «Положении о женских Гимназиях и Прогимназиях Министерства Народного Просвещения», затвердженому 24 травня 1870 року [109,с. 701–705], норми попечительства були уточнені та розширені. Жіночі гімназії і прогімназії переходили у повне підпорядкуванняя попечителів навчальних округів. Їх відкривали у містах, де була можливість забезпечити їх існування за допомогою громадських чи приватних пожертв [109, с. 701]. Губернатор залишався почесним попечителем усіх жіночих училищ, розташованих у губернії. Він не брав безпосередньої участі в управлінні освітніми закладами, проте в разі повного безладу мав давати вказівки попечительській раді гімназії чи прогімназії. Якщо ж траплялося щось надважливе, мав повідомляти попечителю навчального округу або навіть міністрові освіти. У розділі «Управление гимназиями и прогимназиями и личный состав их» вказувалося, що при кожній гімназії і прогімназії має бути попечительська рада «для найкращого сприяння, з боку суспільства, успішному розвитку гімназій і прогімназій» [109, с. 702]. До складу ради мають входити особи «обох статей, обрані тими станами і товариствами, які утримують своїм коштом гімназію чи прогімназію. Головує в попечительській раді один із членів, якого обирають на три роки; цей термін може бути продовжений. Директор чоловічої гімназії, а там, де її немає, – штатний смотритель училищ, і начальниця жіночої гімназії чи прогімназії за своєю посадою – обов'язкові члени попечительської ради. Цікаво, що попечителька обов'язково мала обиратися з-поміж «поважних осіб міста, які можуть своїм впливом сприяти добробуту гімназії чи прогімназії. Під час засідання ради попечителька займала перше місце» [109, с. 702]. Попечительку жіночої гімназії затверджує на посаді за поданням міністра, а в прогімназії – за поданням начальства навчального округу, міністр народної освіти. У містах, де кілька жіночих гімназій і прогімназій, створюють одну попечительську раду, що не виключає можливості кожному

навчальному закладу мати свою раду. Приватна особа, яка утримує своїм коштом навчальний заклад, має право визначати склад попечительської ради; однак директор чи штатний смотритель училища, а також начальниця гімназії чи прогімназії є обов'язковими членами ради. Права і обов'язки попечительської ради залишалися такими, як і у «Положении о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения» (1860) [109, с. 702]. Нововведенням став лише пункт 21, що регламентував необхідність узгодження з попечительською радою постанов педагогічної ради, причому під час розбіжностей у прийнятті рішень, останнє слово було за попечителем навчального округу [109, с. 703].

Державні документи, що стосувалися інституту попечительства, дають змогу простежити розширення в Російській імперії форм навчальних закладів. Поряд з гімназіями з'явилися реальні училища, управління якими також потребувало упорядкування (перше реальне училище з'явилося ще в 1701 р.).

У 1871 році був оприлюднений «Проект устава реальных училищ ведомства Министерства Народного Просвещения» [147, с. 24–43], 6 та 7 пункти першого розділу якого визначали права і обов'язки почесного попечителя та попечительної ради реального училища.

Так, почесний попечитель реального училища обирався на три роки як і в гімназії або прогімназії, тим земством, організацією або тими особами, за рахунок яких утримувалася освітня установа; затверджувався на посаді – наказом міністерства народної освіти. У тих навчальних закладах, які утримувалася за рахунок приватної особи, почесний попечитель обирався цією особою, якщо вона сама не виявила бажання її займати. Якщо освітня установа існувала коштом декількох організацій або приватних осіб, то в такому разі всі вони з-поміж себе обирали одного почесного попечителя.

Права та обов'язки почесного попечителя залишалися такими ж які визначені в «Уставе гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного просвещения» 1864 року [147, с. 39–40].

«Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного Просещения» (30 июля 1871) [110, с. 85–99], напрями діяльності були такими як і в «Уставе гимназий и прогимназий» 1864 року, процедура призначення та звільнення, права та обов'язки почесних попечителів гімназій і прогімназій.

В «Уставе реальных училищ ведомства Министерства

Народного Просвещения», прийнятому у 1872 році, були затверджені всі пункти, запропоновані в «Проекте устава» (1871), які визначали права і обов'язки почесного попечителя та попечительської ради реального училища (див. Додаток А5) [212, с. 52–81].

Подальше зміцнення нормативно-правової бази в галузі попечительства пов'язане із затвердженим імператором «Положения о начальных народных училищах» від 25 травня 1874 року [112, с. 834–840]. Відповідно до статті 13 розділу І Положення «Цель, различные виды начальных училищ и учение в оных» земству, а також міським і сільським товариствам, які створюють і утримують початкові народні училища, надається право обирати особливих попечителів і попечительок. Засновники приватних і недільних шкіл самі мали бути розпорядниками [112, с. 836–837].

Проте в цьому Положенні не були чітко прописані права і обов'язки попечителів і попечительок. Їм регламентувалися лише правила затвердження в званні і звільнення: «...попечителі і попечительки народних училищ, як і розпорядники приватних і недільних, затверджуються у цих званнях (на посадах – *О. Г.*) і звільняються від них губернською училищною радою за поданням підпорядкованої повітової училищної ради, в якій вони мають право засідати і подавати голос лише у справах своїх училищ і шкіл» [112, с. 837]. У статтях 14, 19 документа вказується на те, що попечителі і попечительки початкових народних училищ разом з інспектором народних училищ «відповідають за порядок у цих закладах... та належний моральний напрям (порядок – *О. Г.*)» [112, с. 837].

У розділі ІІ «Заведование начальными народными училищами» статтею 19 закріплено, що «загальна турбота про задоволення потреб населення у початковій освіті» покладається в кожному повіті на повітового представника дворянства і повітову училищну раду, а в цілому по губернії – на губернського предводителя дворянства і губернську училищну раду. Директор та інспектори народних училищ призначався попечитель навчального округу і затверджував на посаді міністр народної освіти [112, с. 837].

На губернську училищну раду покладалось «найвища турбота про училища». Його голова – губернський предводитель дворянства. Членами губернської училищної ради були: представники, призначені попечителем навчального округу, губернатором, єпархіальним відомством, архієреєм, директори народних училищ, державні службовці Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх

справ, по два члени від повітового земського зібрання і один від міського товариства, якщо воно «робить пожертви на школи за вибором цього товариства» [112, с. 838].

У статті 32 визначено, що губернська рада має робити висновки директора народних училищ за звітами повітових училищних рад, а своє рішення повідомляти попечителю навчального округу через голову губернської училищної ради; призначати допомогу училищам, учителям із коштів, наданих раді Міністерством народної освіти [112, с. 839].

Повітова училищна рада також створювалася за строгими бюрократичними законами, до її складу входили – голова повітовий предводитель дворянства, інспектори народних училищ, по одному члену від Міністерства народної освіти, за призначенням попечителя навчального округу, від Міністерства внутрішніх справ, за призначенням губернатора, від єпархіального відомства, за призначенням архієрея, двоє від повітових земських зборів і один від міського товариства, за умови, що воно «жертвує на школи за вибором цього товариства». Обов'язки повітової попечительської ради були подібними до обов'язків інших рад: пошуки коштів для відкриття нових училищ, у разі потреби закриття, постачання навчальних посібників, затвердження і звільнення вчителів, надання губернській училищній раді на затвердження щорічного звіту інспектора народних училищ з наступним представленням його губернській раді [112, с. 838–839].

У «Своде изменений и дополнений к Высочайше утвержденном, 15 мая 1872 г., уставе реальных училищ при применении к сим училищам нового учебного плана» (1888) [167, с. 1302–1314] у зв'язку зі змінами у навчальному плані були внесені деякі доповнення в окремі статті. Почесний попечитель, мав обов'язок піклуватися не лише «про правильне і своєчасне надходження сум від земства, товариства станів чи приватних осіб на утримання реальних училищ», а й «про поліпшення взагалі матеріального становища училища» [167, с. 1304]. Статут реальних училищ, опублікований у 1888 році, права й обов'язки почесного попечителя реального училища залишав незмінними [212, с. 1–17].

У «Положении о гимназиях Министерства Народного Просвещения» (1911) [145, с. 2] в розділі «Почетные попечители и почетные попечительницы гимназии» у статтях 52–54 зазначалося, що почесний попечитель гімназії обирають на три роки ті земства, міста, товариства, стани чи приватні особи, які утримують гімназію чи

надають щороку певну допомогу на її утримання, визнану міністерством достатньою. Почесного попечителя затверджують височайшим наказом по цивільному відомству. Так само затверджуються і почесні попечителі, яких обирає навчальне начальство в навчальних закладах, які утримуються казенним коштом, причому вони можуть служити і більше трьох років, якщо їх працю визначають корисною. Якщо в місті кілька навчальних закладів, однаково утримуються, то можна обирати одного почесного попечителя.

Почесний попечитель має право вирішального голосу на засіданнях педради, господарського комітету і попечительської ради, «якщо такої при гімназії немає». Він спостерігає за процесом управління станом гімназією, але розпоряджень не робить, а повідомляє безпосередньому керівництву цього навчального закладу про свої враження з приводу якихось подій, або повідомляє педраду, господарський комітет, попечительську раду, а в разі потреби – попечителя навчального округу. Що стосується інших обов'язків почесних попечителів, то вони мало змінилися порівняно з обов'язками, визначеними, наприклад, «Уставом…» 1828 року. У своїй діяльності вони були загалом позбавлені самостійності, ініціативності, були скуті жорсткими бюрократичними рамками.

У «Положении» було визначено склад попечительської ради, який змістовно дещо доповнювався; при гимназіях, утримуваних на місцеві кошти, з допомогою чи без допомоги казни, земствами, містами, товариствами, станами, приватними товариствами чи особами створюються попечительські ради, під головуванням особи, обраної радою зі свого середовища на 3 роки; до складу входять – директор (начальниця) гімназії, почесний попечитель (попечителька), особи, визначені утримувачами гімназії, одна особа, призначена попечителем навчального округу, дві особи, обрані на один рік педрадою гімназії зі свого середовища. Якщо голова відсутній, на засіданні головує заступник. У жіночих гімназіях головами, їх заступниками і членами попечительських рад можуть бути особи обох статей. Членів ради, що обираються на три роки утримувачами гімназій, голова і його заступник затверджує попечитель навчального округу. Вони можуть бути звільнені за розпорядженням міністра народної освіти раніше терміну, на який обрані [145, с. 4].

До прав і обов'язків попечительської ради входило (п. 57):

1)представлення попечителю навчального округу кандидатів

на посаду директора, в жіночих гімназіях – начальниці гімназії, а де були пансіони – інспектора, з осіб, які мають право займати ці посади;

2)відгук про кандидатів на посади законовчителів, учителів, класних наставників (наставниць), вихователів (вихователько), лікаря, яких пропонує директор (або начальник) гімназії на затвердження попечителеві навчального округу;

3)завідування господарською частиною гімназії і пансіону, що знаходився при ній, або гуртожитку;

4)введення плати за навчання і за проживання в пансіоні або гуртожитку і визначення розміру її за погодженням із власником гімназії, звільнення від плати за навчання, за клопотанням педагогічної ради, бідних учнів і призначення відмінникам за успіхи і поведінку стипендій і одноразових допомог;

5)відкриття паралельних класів;

6)відкриття гуртожитків для учнів;

7)подання попечителю навчального округу пропозицій про введення необов'язкових предметів, про облаштування церкви і відкриття пансіону;

8)подання педагогічній раді пропозицій із питань, що стосуються виховного процесу навчального закладу;

9)розгляд річних звітів про загальний стан гімназії та інформування про них попечителя навчального округу про власні висновки;

10) подання звіту про свою діяльність власникам гімназії;

11) клопотання перед міністром народної освіти через попечителя навчального округу, з відома власників гімназії, про облаштування як господарської, так і навчально-виховної частини гімназії, внесення змін і доповнень до статуту гімназії;

12) схвалення пропозицій педагогічної ради про розподіл позакласних занять вихованців (або вихованок) пансіону і взагалі про внутрішній режим у ньому;

13) затвердження правил про зберігання і видачу книг із бібліотек;

14) подання попечителю навчального округу висновків про рішення педагогічної ради про відрахування учнів із гімназії без права вступу в інші навчальні заклади Міністерства народної освіти тощо [145, с. 5].

Наступні пункти (58–60) визначали дієвість попечительської ради, яка мала збиратися не рідше одного разу на місяць. Рішення

приймалися більшістю голосів; у разі однакової кількості голосів перевагу забезпечує голос головуючого. Для законності рішення потрібна присутність не менше чотирьох осіб, в тому числі голова попечительської ради і директор (начальниця) гімназії або особи, що їх заміняють, а також один уповноважений від педради. Усі випадки розбіжностей думок і пропозицій директора, начальниці гімназії або члена ради, призначеного попечителем начального округу з більшості членів ради, а також розбіжності попечительської ради і педагогічної ради вирішує попечительська рада [145, с. 3].

25 червня 1912 року було затверджено «Положение о высших начальных училищах» (див. Додаток З) [118, с. 949–958]. Важливою новиною стало те, що в цьому документі був окремий розділ «О попечительном совете», який установлював склад попечительської ради вищого початкового училища. До неї обов'язково входив почесний попечитель училищ, а також особи, яких обирали. Власники училищ обирались не більше шести членів терміном на три роки, педагогічні ради – не більше двох членів. Одну особу призначав попечитель навчального округу. Попечительська рада повинна була збиратися не рідше ніж один раз на місяць. Постанови приймали простою більшістю голосів, причому за їх рівності, як і раніше, голос голови був вирішальним. Для ухвалення рішення було потрібно не менше чотирьох осіб, у тому числі завідувач і один із членів педагогічної ради. Для сприяння благоустрою училищ при кожному з них могли бути почесний попечитель або почесна попечителька, що обиралися на три роки для училищ, які утримувалися за кошти казни [118, с. 956].

До компетенції попечительської ради початкового училища входили:

1)рекомендації директору народних училищ кандидатів і кандидаток на посади завідуючого (завідуючої), законоучителя, викладачів і лікаря;

2)розгляд річних звітів про стан училища, а також підготовка висновків директору народних училищ і утримувачам училища;

3)щомісячна перевірка коштів і рахунків за прибутками і витратами;

4)подання до контрольної палати у встановлені терміни звітів про витрачені кошти, що їх надавала казна;

5)нагляд за справністю і збереженням матеріальної частини закладу;

6)визначення розміру плати за навчання і звільнення від неї

бідних учнів, за згодою з педрадою;

7)клопотання перед директором народних училищ про відкриття чи закриття паралельных відділень і спільних учнівських квартир;

8)вишукування коштів для матеріального поліпшення училища [118, с. 956].

Якщо раніше пропонувалося створювати лише одну попечительську раду у містах, де було декілька освітніх установ, то в цьому «Положении» було запропоновано, щоб «при училищах, утримуваних на кошти міста чи повітового земства, попечительські ради створювати при кожному училищі окремо або при кількох училищах» [118, с. 956].

Почесних попечителів та членів попечительських рад відзначали нагородами «За усердную и полезную их деятельность по ведомству Министерства народного просвещения». Попечитель навчального округу, за клопотанням відповідної попечительської ради, двічі на рік мав право, після попереднього узгодження з міністром, подавати у відповідний комітет кандидатури для нагородження за службові і неслужбові досягнення в народній освіті [17, с. 97–127].

Попечительство в освітній справі розвивалося еволюційно і мало кілька різновидів. Його діяльність регламентували статути, положення, проекти статутів. 1 липня 1914 року був прийнятий закон «Об организации попечительных советов при мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах, правах и обязанностях сих советов» (див. Додаток А7) [69, с. 694–695]. Вперше на законодавчому рівні при всіх існуючих середніх навчальних закладах, що утримувалися за рахунок приватних осіб цілком чи за допомогою держави, створювалися попечительські ради. Подібні ради дозволялося створювати на таких же засадах земствам, містам, станам і товариствам. У новому законі вказувалося: «У випадку створення попечительської ради господарський комітет при підпорядкованому навчальному закладі ліквідується» [69, с. 9–10].

Згідно із законом визначалося, що попечительські ради складаються з:

1)почесного попечителя чоловічого навчального закладу чи попечительки жіночого навчального закладу;

2)директора гімназії чи реального училища або директора чи

інспектора прогімназії, начальниці жіночої гімназії чи прогімназії;

3)трьох, а при жіночому навчальному закладі двох осіб, обраних педагогічною радою на один рік зі свого середовища;

4)не більше чотирьох осіб чоловічої чи жіночої статі, обраних на три роки установами, станами, товариствами і особами, які беруть участь в утриманні навчального закладу.

Водночас при жіночих гімназіях і прогімназіях, крім названих до складу ради мав входити голова педагогічної ради (директор, начальник) навчального закладу. Попечительські ради обирали голову зі свого складу. [69, с. 10–11].

За новим законом попечительські ради одержували більш широкі права, а саме: обрання і представлення на затвердження в установленому порядку кандидатів на посади директора, інспектора, виконуючого обов'язки інспектора, начальниці і наглядачок жіночих гімназій, вихователів, усіх викладачів і лікаря; спільний нагляд за збереженням і справністю майна, що належить навчальному закладу; за згодою утримувачів навчального закладу визначення плати за навчання й утримання пансіону чи гуртожитку, визначення її розміру; звільнення від плати за навчання бідних учнів на прохання педради і призначення кращим стипендій і одноразових допомог. Крім того, за згодою господарів члени ради могли пропонувати певні зміни в кількості уроків на тиждень, запровадження нових предметів, а також висловлювати думки про розподіл уроків з кожного предмета по класах, однак, зберігаючи обсяг знань, встановлений Міністерством народної освіти. Члени попечительської ради мали право подавати клопотання попечителю навчального округу про відкриття паралельних і підготовчих класів, облаштування церкви; висловлювати педраді пропозиції з навчальних і виховних питань, вказувати на недоліки. Цей закон надавав право доповідати попечителю навчального округу, якщо до попечительської ради не дослухалися. Члени попечительської ради розглядали річні звіти, робили з них висновки, які передавали попечителю навчального округу. Звіти про господарську діяльність, крім попечителя, подавали утримувачам навчального закладу. Поза увагою попечительської ради не залишались і позакласні заняття вихованців пансіонів і загальний внутрішній порядок у ньому [69, с. 21–23]. Голова, та один із членів попечительської ради мали право брати участь у засіданнях педради з правом дорадчого голосу [69, с. 25]. З прийняттям цього закону при зазначених навчальних закладах попечительські ради

могли існувати і на основі раніше чинних законоположень або на основі нового [69, с. 28].

Майже до 1917 року становище попечительських рад не змінювалося. Проте, починаючи з 1917 року, в освітній сфері стали відбуваютися зміни, через які зникали такі навчальні заклади, як гімназії, прогімназії та реальні училища, а тому припинили свою діяльність і попечительські ради.

Отже, упродовж XIX – початку XX століття попечительство набуло чіткої системи завдяки значній кількості нормативно-правових документів, у яких було визначено принципи державно-громадського контролю діяльності середніх навчальних закладів (див. Рис. 2.2), а саме: децентралізація, заохочення громадської ініціативи до реформування освіти, надання освітнім закладам та педагогічним колективам певної самостійності та автономності у навчальному процесі, добір професійних кадрів, єдність в управлінні освітою.

Відповідно до законодавства при гімназіях, прогімназіях та реальних училищах затверджується керівна посада – почесного попечителя. Основними напрямами його діяльності були: контроль за діяльністю освітньої установи; турбота про матеріальне забезпечення закладу, залучення коштів, їх витрати; організація та проведення різних заходів; участь у засіданнях педагогічної ради та господарського комітету тощо. У містах, де було декілька навчальних закладів (гімназія, прогімназія, реальне училище), створювалася єдина для всіх попечительська рада, обов'язки якої були також нагляд за діяльністю цих установ, благодійність, залучення додаткових коштів для поліпшення роботи навчальних закладів, організація різних заходів, збір коштів на утримання конкретної освітньої установи. Попечительські ради сприяли соціальному захисту дітей, учителів та співробітників, надавали допомогу малозабезпеченим учням, працевлаштовували вихованців дитячих будинків та інтернатів; створювалидля дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, умов організації первинної трудової і допрофесійної підготовки; засновували премії і стипендії для малозабезпечених та обдарованих учнів тощо.

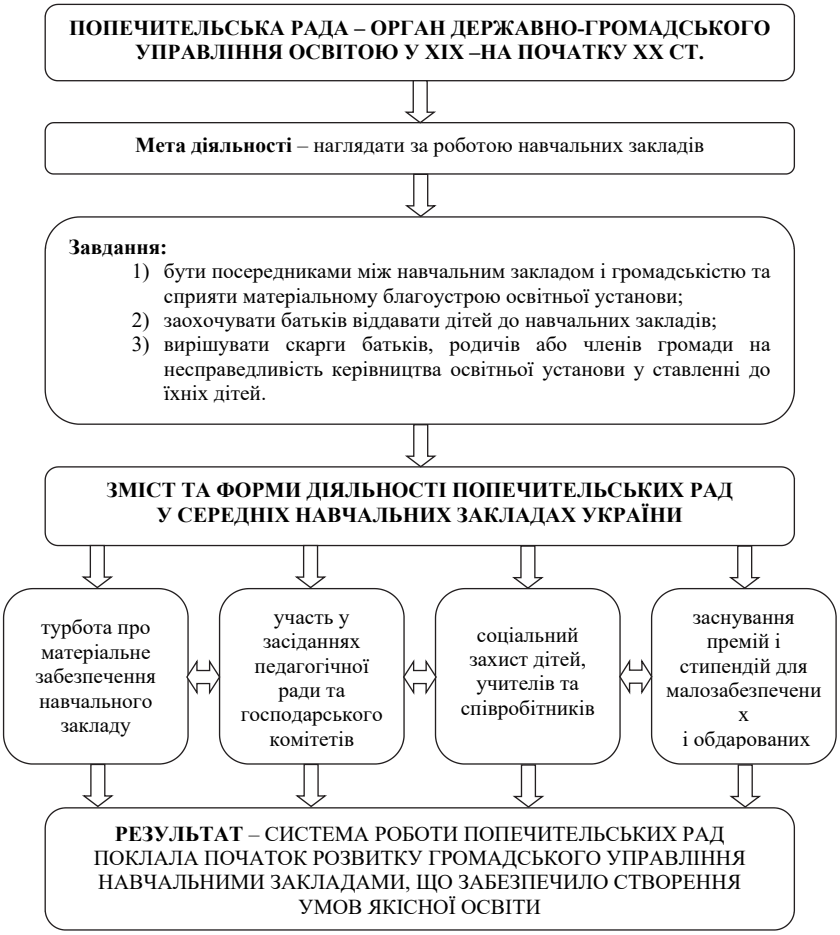

Рис. 2.2. Структура діяльності попечительських рад у XIX – на початку XX ст.

Висновки до другого розділу

Аналіз теоретико-правового забезпечення діяльності попечительських рад у навчальних закладах України (XIX – початок XX століття) дав можливість визначити організаційні засади діяльності попечительських рад у досліджуваний період.

Встановлено, що початок XIX століття ознаменувався посиленою увагою до такої управлінської інституції, як попечительство, що поєднувало поняття «єдиноначальності» та «колегіальності», пріоритетність яких залежала від нормативної бази. Було введено посаду попечителя навчального округу, в обов'язки якого входили не тільки організаційні питання, а й контроль за адміністративно-господарською діяльністю керівників освітніх установ та поширення народної освіти в окрузі. При попечителі створювалася попечительська рада, в обов'язки якої входило безпосереднє піклування про освітні установи: відкриття і закриття, утримання і завідування майном, розпоряджання коштами, вдосконалення навчально-виховної роботи, призначення і звільнення професорсько-викладацького складу, рекомендації до використання у навчальному процесі підручників і навчально-методичних посібників тощо.

Проаналізовано Укази імператора, Маніфести, Статути університетів, гімназій і прогімназій, Положення Міністерства народної освіти, Закони, зокрема, Указ імператора «Об учреждении учебных округов» (24 січня 1803 р.), маніфест від 24 жовтня 1817 року «Об учреждении Министерства Духовных Дел и Народного Просвещения», «Положение о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения» (10 травня 1860 р.), Статути університетів (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), Статут про цензуру (1828 р.), Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти (1864 р.), «Положение о женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения» у новій редакції (1870 р.), «Положение о мужских гимназиях и прогимназиях» (1871 р.), «Положение о начальных народных училищах» (1874 р.), «Положение о высших начальных училищах» (25 червня 1912 р.), закони «Об организации попечительных советов при мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах, правах и обязанностях сих советов» (1914 р.) та «Об упразднении учебно-окружных управлений» (4 липня 1917 р.), постанова «Про скасування

попечителів навчальних округів і їх помічників, головних і окружних інспекторів та їх секретарів і помічників секретарів, а також попечительських рад і канцелярій при навчальних округах» (1918 р.).

Аргументовано, що попечительство в освітній справі розвивалося еволюційно. Упродовж 1803–1833 років центрами навчальних округів були університети, які мали наукові та навчальні завдання, виконували адміністративно-організаційні функції. Вони контролювали виконання навчальними закладами законодавчих і нормативних актів. У 1835 році керування вищою школою і народною освітою було розділене. Згідно з новим Положенням, навчальні округи з підпорядкування університетів були передані у підпорядкування Міністерства народної освіти. Отже, вся відповідальність за стан освіти в округах покладалася на попечителів, тобто попечитель став повним начальником усіх навчальних закладів. При попечителях діяли попечительські ради й окружні інспектори, а також дирекції народних училищ, губернські і повітові училищні ради.

Законодавча база попечительства як соціального інституту у вищих освітніх установах декілька разів змінювалася. Зміни були зумовлені політичною ситуацією або з метою вдосконалення освітньої системи. Так, у 1804, 1835, 1863 і 1884 роках були прийняті нові загальні статути університетів.

Наступні зміни в управлінні попечителів навчальних округів були представлені в «Своде уставов учебных учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения» (1893 р.), в якому зазначалося, що з метою оптимізації управління навчальним округом, а також для колегіальності ухвалення рішень про навчальні і господарські справи засновується Рада попечителя і канцелярія округа.

На попечительську раду покладалося багато обов’язків: турбота про кошти і добробут навчальних закладів, розпорядження коштами і майном, складання щорічних кошторисів і звітів, спостереження за тим, щоб кошти, призначені за кошторисом на утримання навчального закладу, витрачалися доцільно, спостереження за справністю і збереженням матеріальної частини, а також за точним веденням описів та інвентаризації. Попечительська рада несла відповідальність за ремонт і утримання будівель, а також за придбання навчального приладдя, підручників, методичної літератури, книг для бібліотек, використання цього всього в навчальному процесі; висловлювала рекомендації щодо його удосконалення. Як і попечитель, члени ради займалися кадровими питаннями.

4 липня 1917 року своїм декретом ВЦВК і РНК оголосили резолюцію «Об упразднении учебно-окружных управлений».

У 1918 році постановою «Про скасування попечителів навчальних округів і їх помічників, головних і окружних інспекторів та їх секретарів і помічників секретарів, а також попечительських рад і канцелярій при навчальних округах» було припинено будь-яку попечительську діяльність, всі турботи на себе брала держава.

Уперше проаналізовано організаційно-правові засади діяльності тимчасової попечительської ради Київського навчального округу (липень 1917 р.), зокрема її склад, діяльність, протоколи засідань.

Визначено, що важливою в організації управління навчальними закладами була посада попечителя – представника Міністерства народної освіти в регіоні, який забезпечував освітню політику Міністерства в регіоні та був своєрідним гарантом ефективного функціонування структури управління.

Проаналізовано нормативно-правову базу діяльності попечительських рад під час освітніх реформ першої половини XIX – початку XX століття.

Установлено, звання почесного попечителя, могло відповідати найпочеснішим званням: губернського чи повітового предводителя дворянства, совісного судді і депутата дворянства. Разом з директором навчального закладу він здійснював нагляд за керівництвом і діяльністю гімназії, проте самостійно не робив ніяких розпоряджень, а лише усно чи письмово висловлював свої зауваження з приводу порушень статуту чи інших якихось безпорядків. Якщо його зауваження залишали без уваги, він повідомляв про це університет. Час від часу директор був зобов'язаний інформувати попечителя про роботу навчального закладу. Одним із найважливіших обов'язків почесного попечителя було знаходження коштів для відкриття пансіонів при гімназіях і нагляд за ними. Почесний попечитель гімназії мав статус державного чиновника 5 класу, якщо вищого чину не мав, і носив такий же мундир, як губернський директор училищ. У досліджуваний період досить звичним було громадське обговорення тих чи тих законодавчих проектів.

Проаналізовано «Журнал Министерства народного просвещения», «Свод печатных рецензий на проект устава средних и низших учебных заведений, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения» Переважно зауваження рецензентів Г. Ігнатовича, Г. Соколова, Толля, Мизко, В. Водовозова, Г. Ніверова

стосувалися складу попечительських рад, їх повноважень та способу діяльності, процедури обрання членів тощо. Більшість проектів була сприйнята позитивно.

Отже, впродовж XIX – початку XX століття попечительство набуло чіткої системи завдяки значній кількості нормативно-правових документів, у яких визначали принципи державно-громадського контролю діяльності середніх навчальних закладів, а саме: децентралізація, заохочення громадської ініціативи в проведенні реформування освіти, надання освітнім закладам та педагогічним колективам певної самостійності та автономності у навчальному процесі, доборі професійних кадрів, єдності в управлінні освітою.

Відповідно до законодавства при гімназіях, прогімназіях та реальних училищах було затверджено керівну посаду – почесного попечителя.

РОЗДІЛ 3
ОРГАНІЗАЦІЯ, ЗМІСТ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

3.1. Особливості організації та напрями діяльності попечительських рад при середніх навчальних закладах (XIX – початок XX століття)

Створення попечительських рад при середніх навчальних закладах у XIX – на початку XX століття передбачало сприяння благоустрою освітніх установ, їх успішному розвитку та поліпшенню становища вчителів і учнів у них; задоволення потреб населення в освіті; створення тісного зв'язку між навчальними закладами і громадськістю.

Спочатку розглянемо особливості організації та діяльності попечительських рад середніх навчальних закладів: склад, підпорядкування, переобрання, суміщення посад тощо.

На клопотання керівника навчального закладу з дозволу Міністерства народної освіти створювалася попечительська рада, кількість її членів могла варіюватися згідно з потребами [179, с. 473]. Про склад попечительних рад, що утримувалися спільно на кошти казни і місцевих товариств, в одному з розпоряджень указувалося, що він має відповідати складу, утримуваному винятково за рахунок казни чи винятково на кошти товариств, оскільки статут не визнає різниці у складі двох рад, то чому він не має визнавати якийсь інший склад, що утримується на спільні кошти [174, с. 480–481]. Право вибору членів попечительської ради надавалося товариствам, щоб викликати у них зацікавленість кращим облаштуванням навчального закладу, який вони утримують, дати їм можливість обирати осіб, які принесуть цьому закладу найбільшу користь [182, с. 1452]. Була думка надати таке право у створенні попечительських рад закладам, що утримуються на спільні кошти. Однак допомога товариств на утримання навчальних закладів бувала такою незначною, що здавалось безумовно правильним не надавати такого права [182, с. 1452]. Проте, після тривалих обговорень було прийнято рішення: надати товариствам, земству чи станам, які дають навчальним закладам грошову допомогу, яку Міністерство народної освіти вважає

достатньою, право вибору із свого середовища всіх чи деяких членів попечительської ради, за згодою з начальством навчального округу [182, с. 1453].

Виникали питання і про обрання членів попечительських рад:

1) Чи можуть попечительські ради до закінчення терміну повноважень поповнюватися новими виборними членами, на зміну тих, що вибули?

2) Чи може склад цих рад збільшуватися достроково до обранням додаткових членів?

На ці питання була дана вичерпна відповідь: кількість членів попечительських рад не є чітко визначеною, тому дострокове вибуття когось не вказує на необхідність до обрання, якщо ради не втрачають можливість функціонувати; тим більше не потрібно збільшувати кількість членів ради до закінчення терміну повноважень, на який вони обрані [68, с. 377].

Щоб уникнути будь-якої плутанини у випадках передання служби почесних попечителів, було встановлено, що в поданнях про їх затвердження, згідно з обранням, необхідно вказувати початок трирічного терміну, з точною вказівкою числа, місяця, року, а також повідомляти, коли саме закінчується термін, на який було обрано попередника [68, с. 72–73].

Відповідно до Положення про жіночі гімназії і прогімназії (1870) попечительські ради цих закладів складалися з осіб обох статей і головування в них належало одному з членів, обраному радою на три роки; жодних зауважень про обмеження залежно від статі не було. Однак суміщення двох посад – начальниці навчального закладу і голови попечительської ради – було небажаним [181, с. 819], оскільки попечительська рада представляла начальницю до нагород, призначала їй платню, перевіряла здійснювані нею витрати з виданих сум на утримання навчального закладу [68, с. 376].

Що стосується порядку призначення попечительки при реорганізації жіночої прогімназії в гімназію, то департамент народної освіти вирішив, що у виборах на посаду попечительки гімназії беруть участь колишня попечителька прогімназії, та всі інші кандидатки; про результати голосування керівництво навчального округу мало повідомити Міністерство народної освіти [68, с. 72].

У міністерських розпорядженнях друкувалися і пояснення про відносини попечительських рад із окружним начальством. Оскільки попечительські ради створюються при середніх навчальних закладах,

то всі подання і висновки мали надходити до окружного начальства лише через керівництво навчального закладу [182, с. 255].

Повноваження попечительських рад закінчуються через три роки. Однак до затвердження нового складу попечительської ради всі розпорядження попередниці залишаються чинними [68, с. 378]. Про термін повноважень членів попечительських рад у документі зазначалося, що обрані члени вступають на посаду тільки після затвердження їх попечетилем навчального округу; після цього попередня рада фактично припиняє виконання обов'язків [68, с. 382].

На питання, чи можуть особи нехристиянського віросповідання бути попечителями, міністерство дало таке роз'яснення: з виконанням обов'язків попечителя пов'язані відвідування навчального закладу, право бути присутнім на уроках усіх викладачів, заглиблюватися в усі потреби, надавати всебічну, не тільки матеріальну, а і моральну допомогу. На цих підставах визначалося, що попечителем і попечителькою не може бути особа нехристиянського віросповідання [219, с. 25–26].

Почесний попечитель міг бути присутнім на екзаменах і відвідувати уроки вчителів, але без права робити їм будь-які зауваження [68, с. 72].

Основним напрямком діяльності попечительських рад була спільна робота з педагогічними радами та господарськими комітетами [249,с. 2–130].

Розпорядження і циркуляри Міністерства освіти значною мірою стосувалися попечителів навчальних округів з різних приводів – від складання програм до господарських питань. Вони вказують на тісну співпрацю попечительських рад із педагогічними радами і господарськими комітетами середніх навчальних закладів (див. Рис. 3.1).

Господарський комітет наглядав за справністю і збереженням матеріальної частини закладу освіти, а також ретельним веденням описів його майна; вів перевірку сум і рахунків за прибутками і перевірку прибутково-видаткових книг, а також наявності всіх сум, бланків асигновок і талонів по навчальному закладу, пансіону, якщо такий був; складання річних кошторисних нарахувань по прибутках і витратах навчального закладу і пансіону, а також приватного розподілу сум, що асигнуються згідно з фінансовим кошторисом, нагляд за дійсними витратами на утримання вихованців.

Рис. 3.1. Напрями діяльності попечительських рад при середніх навчальних закладах (XIX – початок XX століття)

Широкими були повноваження господарського комітету, згідно з якими його члени мали знаходили способи найбільш вигідного придбання речей, необхідних для навчального закладу і пансіону; призначати і проводити торги на всі заготівлі і роботи, що здійснювалися підрядним способом, а також продаж майна, непридатного до вжитку; з'ясовували стосунки навчального закладу з підрядчиками і постачальниками; розробляти передбачення про будівельні роботи, пов'язані з ремонтом у будівлі навчального закладу, перевіряти якість їх виконання; перевіряти речі, припаси і матеріали, які придбані одноразово у великих кількостях; обирати і схвалювати зразки, заготівлі речей і матеріалів і складання угод на підряди і поставки [181, с. 782–785; 110, с. 94–95].

Що стосується господарських комітетів, то міністр пропонував керівникам навчальних закладів неухильно виконувати вимоги закону та інструкцій Міністерства, скликаючи окремі засідання господарських комітетів з метою обговорення потрібних господарських питань [229, с. 62].

До складу попечительської ради обов'язково входив почесний попечитель навчальних закладів, а також особи, які обиралися і призначалися [118, с. 949–958].

Почесний попечитель попечительської ради вважався постійним членом педагогічної ради і господарського комітету з вирішальним правом голосу в усіх справах та займав перше місце, хоч і не головував.

Також почесний попечитель мав інформувати педагогічну раду або господарський комітет про помічені ним недоліки в управлінні навчальним закладом та його стан [107, с. 174; 110, с. 93–95; 145, с. 4; 212, с. 52–81].

Досить широке коло питань обговорювалося і вирішувалося на спільних нарадах попечительських і педагогічних рад, господарських комітетів. З-поміж них найважливішими вважалися: визначення розміру плати за навчання і звільнення від неї бідних учнів; пропозиції, що стосувалися питань поліпшення виховного процесу в навчальному закладі; подання попечительською радою міністру народної освіти через попечителя навчального округу клопотань про облаштування навчально-виховної і господарської частин навчального закладу; схвалення попечительською радою пропозицій про розподіл позакласних занять вихованців пансіону і про внутрішній режим у ньому; подання попечительською радою попечителю навчального округу висновків і рішень педагогічної ради про відрахування учнів з гімназії без права вступу в інші навчальні заклади Міністерства народної освіти (див. Додатки И1, И2) [118, с. 949–958; 145, с. 2; 250, с. 1–3].

Попечительські ради спільно з педагогічними радами обговорювали і приймали рішення з таких питань: прийому учнів і переведення до старшого класу; видача атестатів випускникам; визначення нагород учням; вибір викладання предметів; методичного забезпечення навчальних кабінетів; забезпечення бібліотеки книгами; розподіл викладання навчальних предметів за днями і годинами; добір навчальних посібників і підручників; розгляд і схвалення навчальних програм із кожного предмета; річні звіти про навчальну та виховну роботу тощо [107, с. 174–175; 212, с. 52–81].

Спільні засідання попечительських і педагогічних рад відбувалися в присутності окремих членів, тієї чи іншої ради. Щоб рішення попечительської ради набувало правочинності необхідна була присутність на засіданні як мінімум чотирьох осіб, зокрема голови попечительської ради і директора або осіб, які їх заміняють, і одного з представників педагогічної ради [118, с. 949–958; 145, с. 2].

Лише в 1907 році на прохання міністра народної освіти імператор відповідним циркуляром дав згоду на дозвіл попечительницям жіночих гімназій і прогімназій бути присутніми на засіданнях педагогічних рад, однак лише з правом дорадчого голосу [79, с. 3–4; 80, с. 44–45].

Почесний попечитель обов'язково мав бути присутнім на засіданнях педагогічної ради під час обговорення питань, що стосувалися складання кошторису, або перевірки витрат коштів, які жертвували стани або приватні особи на утримання гімназій, прогімназій, або пансіонів при них [107, с. 174].

Проводячи реформи з удосконалення освітньої системи, уряд неодноразово реагував на пропозиції середніх навчальних закладів, які могли вносити зміни і доповнення в ті або ті законодавчі документи.

Члени попечительських рад брали безпосередню участь не лише в організаційних питаннях діяльності навчальних закладів, а й у розв'язанні педагогічних завдань.

К. Ушинський до навчання ставив три основні завдання: освітнє, виховне і розвиваюче, які завжди повинні бути єдиними. Він визначав такі принципи навчання: наочність, свідомість та активність, послідовність і систематичність, міцність знань, зв'язок навчання з життям, емоційність, поєднання інтересу й відповідальності. У процесі навчання всі принципи не є самостійними, а органічно переплітаються і зумовлюють один одного [213, с. 205–228].

Ми виокремлено *педагогічні засади* діяльності попечительських рад загальноосвітніх навчальних закладів у XIX – на початку XX ст.:

навчальні (розробка навчальних програм з кожного предмета, добір навчальних посібників для організації навчального процесу, виконання Правил про екзамени, перевід учнів із класу в клас);

виховні (встановлення додаткових правил, які регулюють поведінку учнів, турбота про моральне виховання, здоров'я учнів, їх фізичний розвиток та літнє оздоровлення).

Відповідно, на педагогічні ради освітніх закладів наприклад, до Статуту гімназій і прогімназій (1864) п. 72, покладалася розробка детальних програм з кожного предмета [107, с. 174]. Так, в одному з міністерських розпоряджень вказувалося, що чинні статути гімназій, прогімназій і реальних училищ вимагають, щоб на затвердження вищого керівництва подавали висновки педагогічних рад після розгляду і схвалення детальних програми викладання кожного предмета, складання яких, на основі навчального плану, затвердженого міністерством народної освіти, є обов'язковим для кожного викладача [230, с. 62–63]. Програми, розроблені спочатку предметними комісіями і окремими викладачами, з їх побажаннями виносилися на розгляд і погодження педагогічних рад. Потім подавалися на затвердження попечительській раді разом із висновками

і необхідними поясненнями. І лише затверджені попечителями надходили на розгляд Навчального комітету, який подавав міністру свої висновки про всі програми з того чи того предмета [151, с. 442–443; 228, с. 58].

Отже, такий напрям роботи педагогічних рад, як розробка детальних програм із кожного предмета також контролювала попечительська рада (див. Додаток И2).

Подальшим кроком було опублікування в циркулярних розпорядженнях нових навчальних планів і програм, таблиць кількості тижневих уроків та пояснень у «Журнале Министерства Народного Просвещения». В документах зазначалося, що в пояснювальних записках незалежно від викладених міркувань, згідно з якими зроблено зміни у планах і програмах, мають бути вказівки до правильного їх виконання. Вважалося, що педагогічні ради загалом і кожен окремий викладач все зрозуміють із пояснювальних записок, уважно їх прочитавши [220, с. 100; 223, с. 54].

У разі «…недоречностей у трактуванні того чи іншого документа» за роз'ясненням керівники закладів звертались до Попечителя навчального округу (див. Додаток Б11) [247, с. 5–8].

Важливою умовою успішного виконання нових навчальних планів був відповідний добір навчальних посібників, перелік яких спільно погоджували попечительська і педагогічна ради. За «Временными правилами о порядке рассмотрения и применения учебных пособий для средних и низших учебных заведений Министерства народного просвещения» (1865) [161, с. 144–146] та на прохання авторів підручники і посібники (раніше розгляд і схвалення підручників було розділено між Навчальним Комітетом міністерства, попечительськими радами і педагогічними радами гімназій, що не давало змоги дійти спільної думки про предмет) розглядались Навчальним Комітетом або попечительськими радами, а висновки надходили на затвердження міністрові. Повідомлення про схвалення Навчальним Комітетом чи попечительськими радами підручників, каталоги друкували в «Журнале Министерства Народного просвещения» [151, с. 443]. Так, в журналах Міністерства окремий циркуляр, адресований попечителям навчальних округів, розсилався «Каталог учебных пособий, рекомендованных, одобренных и допущенных для использования в средних учебных заведениях министерства». До нього додавалося прохання зробити відповідне розпорядження про розсилку примірників зазначеного Каталога

педагогічним радам середніх навчальних закладів навчального округу як керівництво до дії [224, с. 59]. Водночас попечителі мали нагадати про обов'язкове дотримання середніми навчальними закладами, педагогічними радами установлених законом вимог, згідно з якими навчальні посібники належить обирати лише з тих, які схвалені Міністерством народної освіти і духовним відомством [227, с. 119].

Діяльність педагогічних рад і господарських комітетів середніх навчальних закладів постійно перебували під контролем Міністерства. В одному зі своїх циркулярів освітнє відомство визнавало необхідним нагадати педагогічним радам і господарським комітетам про ту важливу роль, яку вони відіграють у житті середніх навчальних закладів. Адже, зазначалося в документі, ці колегіальні органи «з різних несприятливих обставин, що склалися, частково виконують свої обов'язки, а частково ставляться до них формально. Інтереси школи настійливо вимагають активізації діяльності цих установ» [229, с. 59–60]. Особливу увагу педагогічних рад звертали на появу нових правил про екзамени, які розширювали їх повноваження з переведення учнів із класу до класу. Тому педагогічні ради, на переконання міністра, «можуть і повинні найрішучіше впливати на навчальну і виховну справу в школі…, не виправдовуючи свого ухилення від виконання обов'язків зовнішніми перешкодами» [229, с. 60].

Що стосується питань виховання, навчальні статути середніх навчальних закладів визначали не менший вплив педагогічних рад, ніж у навчанні. Закликаючи до обговорення найважливіших питань виховання, зазначалося в одному з циркулярів Міністерства народної освіти, статути водночас мають надавати радам широкі можливості для виховних впливів на учнів. Зокрема, дозволялося складати додаткові правила, які регулювали б поведінку учнів, застосовувати в окремих випадках покарань винуватців. Спираючись на статути, педагогічні ради могли застосовувати не тільки індивідуальні, а й загальні заходи впливу на вихованців у бажаному напрямі та підтримувати порядок і дисципліну в навчальних закладах. Разом з турботами про моральне виховання учнів, педагогічні ради повинні були брати на себе і турботу про здоров'я та їхній фізичний розвиток учнів [229, с. 61].

П. Ванновський в одному з циркулярів звернувся до попечителів начальних округів «з приводу занепаду дисципліни в середніх навчальних закладах, розбещеності вихованців…, та шкідливих поглядів, що нерідко спостерігаються серед учнів» [231, с. 91].

Скарги, що надходили до міністерства «про сумні факти», називали як «явними ознаками слабкості навчальної адміністрації та педагогічних рад у боротьбі зі вказаним злом» [231, с. 91–92]. Зауважували, що навчально-виховний персонал не звертає майже ніякої уваги на непристойну поведінку учнів у громадських місцях; директори середніх шкіл, розташованих в одному місті, створюють ради для спільного обговорення питань, що стосуються нагляду за поведінкою учнів поза школою. Однак, циркуляр звертав увагу на той факт, що з учнями не проводиться роз'яснювальна робота і досить часто за порушення поведінки і навіть кілька негідних учинків учні залишаються непокараним. Такого не можна терпіти. Необхідно молодь привчати в школі з ранніх років до порядку і дисципліни. У циркулярі наголошувалося, що в розпорядженні адміністрацій і педагогічних рад середніх навчальних закладів є достатньо засобів впливу на учнів, щоб досягти бажаних виховних результатів. У циркулярі навіть згадувалося про рескрипт імператора на ім'я міністра, у якому, зокрема, говорилося «про необхідність сердечного піклування школи про своїх вихованців» [136, с. 3–4].

Звертаючись до педагогічного персоналу, який міг би запобігати таким явищам, міністр освіти наполягав, щоб «викладачі та керівні особи, безумовно, не дозволяли собі у спілкуванні з учнями грубих і в'їдливих зауважень», а навпаки «…чим очевиднішим буде для учнів те, що одержана ними в школі духовна їжа поживніша, ніж та, якою пропонують наситити їх цікавість вороги школи, тим охочіше вони визнаватимуть авторитет останньої» [136, с. 93–94].

Учителі повинні «виробляти у вихованців належне світосприйняття речей, щоб усунути внутрішнє спонукання до порушення відомих правил» [136, с. 95–96].

Особлива увага керівників і наставників зверталася на необхідність пам'ятати, «що вихованець, який живе з рідними, значну частину свого часу проводить у сім'ї, яка, будучи попередженою про помічені відхилення від бажаної поведінки, може стати найбільш впливовою і благотворною союзницею школи у справі його виправлення» [136, с. 96]. На завершення у циркулярі міністра освіти П. Ванновського прозвучало звернення до попечителів навчальних округів: «…прошу Вас розглядати поставлені мною питання предметом обговорення також у попечительській раді навчального округу і про результати цього обговорення повідомити міністерство» [136, с. 98].

Згідно з архівними джерелами, фізичний розвиток учнів був предметом постійної уваги. Підтримкою для педагогічних рад у цій справі були попечителі, яких Міністерство зобов'язувало дбати про фізичне виховання учнів та дисципліну в середніх навчальних закладах. Серед циркулярів різних часів знаходимо, наприклад, циркуляр міністра народної освіти Н. Боголєпова, згідно з яким у 1900 році була створена комісія з питань поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи, причому особлива увага з-поміж багатьох питань зосереджувалась на моральному та фізичному розвитку учнів [63, с. 37].

В одному з рескриптів на ім'я міністра народної освіти Г. Зенгера імператор наполягав на тому, «щоб у школі було звернено належну увагу і на фізичний розвиток учнів» [136, с. 3–4]. У зв'язку з цим, «турбуючись про виконання височайшої волі», Міністерство розробило заходи з метою урегулювати працю учнів і сприяти правильному фізичному розвитку [226, с. 83]. Серед заходів, запропонованих міністерством, до спільного виконання попечительськими та педагогічними радами всіх середніх навчальних закладів з метою усунення надмірної втоми учнів, треба на тижні, коли немає святкових днів, давати учням по одному дню відпочинку від навчальних занять, але не для безконтрольного проведення часу, а для екскурсій, оглядів музеїв та інших розумних розваг, залежно від пори року та місцевих умов. Кількість таких днів не повинна перевищувати семи упродовж навчального року. До днів після неділь і свят, учням не треба давати ніяких інших робіт, крім звичайної підготовки уроків, щоб вони могли в ці дні мати справжній відпочинок. Це не тільки полегшить приготування уроків, а й сприятиме їх фізичному розвитку [226, с. 83–84]. Цим циркуляром керівників середніх начальних закладів зобов'язували надавати учням теплі сніданки чи хоч би чай. Сніданки належало відпускати за незначну плату, розраховану лише на покриття витрат, до речі, для цього дозволялося залучати і спеціальні кошти навчального закладу [226, с. 85].

Основною метою фізичних вправ є підтримка достатнього запасу енергії в нервово-м'язовій системі, привчання до витривалості, вироблення стрункості, легкості та витонченості всіх рухів, розвиток спритності, винахідливості та розумної впевненості в собі. Різні фізичні вправи, ігри, рекомендувалося проводити під умілим керівництвом і, бажано, на свіжому повітрі щоденно протягом півгодини, переважно по середині навчального часу, а не на першому і не на останньому уроках. Крім рухомих ігор і гімнастичних вправ,

рекомендувалися такі фізичні вправи, як катання на ковзанах і лижах, плавання і веслування, катання на велосипеді, фехтування, ручна праця, танці, співи, навчання гри на музичних інструментах [226, с. 86]. Окремо наголошувалося, що фізичні вправи ніяк не повинні мати примусовий характер, а для їх виконання треба ретельно враховувати індивідуальні особливості учнів. Водночас фізичні вправи повинні пробуджувати задоволення, інакше вони не принесуть користі, навпаки – виснажуватимуть учнів [226, с. 87].

У зв'язку з відміною літніх учнівських робіт, Міністерство звертало увагу керівників навчальних закладів і педагогічних рад на необхідність організовувати літній відпочинок так, щоб він сприяв вихованості учнів не тільки фізичній, а й духовній. Для цього пропонувалося організовувати освітні прогулянки, подорожі або якісь інші корисні заняття і розваги, можливі в цій місцевості, що в подальшому можна було запровадити ширше як засіб, здатний зробити викладання в середній школі більш живим і наочним. Під час таких прогулянок і подорожей учні мають бути захищені від всяких несподіванок. Мета таких заходів, була винятково освітня, і учням ніщо не повинно заважати у досягненні цієї мети [68, с. 429–430].

Для поліпшення здоров'я і фізичних сил учнів Міністерство також рекомендувало на літні й зимові канікули влаштовувати поїздки з метою ознайомлення учнів з історичними місцями, пам'ятниками, святинями, музеями, фабриками і заводами. Під час таких поїздок радили ознайомлювати учнів з історією батьківщини, з особливостями тих місць, де живе і навчається молодь. Навесні та ранньої осені пропонувалося влаштовувати прогулянки на околиці міст, де були розташовані навчальні заклади [68, с. 435–436].

На одному із засідань педагогічної ради Кременчуцького реального училища був розроблений план влаштування екскурсії для учнів та обговорено можливості його здійснення. Педагогічна рада знайшла можливість у вільний від занять час відправити учнів на екскурсію навкруг міст Харкова і Полтави. Для організації екскурсії почесний попечитель училища запропонував фінансову допомогу, а один із членів попечительської ради зробив розпорядження про видачу як дарунок білетів семи учням на проїзд у два кінці. Як корисний приклад, Міністерство просило керівників навчальних округів запропонувати директорам навчальних закладів, за можливістю, організовувати такі заходи [183, с. 570–572].

Попечительським радам спільно з педагогічними надавали право

звільняти від плати за навчання дітей учителів. Так, у Статуті реальних училищ (1872) зазначалося: «звільняються від плати за навчання … сини осіб, які служать при середніх і нижчих училищах відомства міністерства народної освіти, та осіб, які прослужили при них не менше десяти років, якщо останні нададуть свідоцтво про бідність» [10, с. 236–238; 212, с. 59].

За вказівкою міністра освіти на попечительську раду покладалося встановлення винагород головам педагогічних рад середніх навчальних закладів [177, с. 5–6].

Оскільки попечительська рада спільно з господарським комітетом піклувалася про найбільш раціональне використання коштів на утримання навчального закладу, то існували «Правила хранения и расходования сумм, принадлежащих учебным заведениям» [177, с. 257–258], розроблені Міністерством народної освіти за погодженням з Державним контролем і запропоновані Контрольним палатам для виконання. Правила містили основні пункти, у яких визначався порядок надходження, зберігання та витрати коштів навчальних установ. У них зазначалося, що суми, які належать середнім навчальним закладам, мають зберігатися в місцевому повітовому казначействі або в міській ратуші. Одноразові пожертви на користь навчальних установ, а також плата за навчання, надходили керівнику закладу, який негайно записував одержані кошти на прибуток і в кінці кожного місяця подавав разом із касовою книгою прибутків попечительській раді для внесення на зберігання в місцеве повітове казначейство або міську ратушу. Визначені на утримання навчального закладу кошти видавалися за визначенням попечительської ради керівнику установи за кожний місяць наперед. Розпоряджаючись певною сумою, начальник обов'язково вів точний рахунок видатків, підтверджуючи кожну витрату, крім дрібних господарських, належними розписками в касових книгах так, щоб попечительська рада мала можливість будь-коли переконатися у використанні за призначенням виділених коштів. Касову книгу прибутків і витрат начальник одержував від попечительської ради щорічно за підписом голови і скріпою (підписом – *О. Г.*) діловода ради, який допомагав начальнику вести ці ділові книги. Ревізія проводилася попечительською радою щомісяця, а понад те – у будь-який час, адже відповідальною за збереження і цілість коштів була попечительська рада [182, с. 257–258].

У жіночих гімназіях і прогімназіях відповідна особа

попечительської ради, одержавши в своє розпорядження грошовий чи матеріальний капітал, зобов'язана надати звіт про його обороти кому належить у визначені для цього терміни. Звіту підлягають суми, і призначені державним казначейством, і одержані з інших джерел. Так само мали звітувати члени попечительської ради, міським думам, які їх обирали, про витрати ними міських коштів. Для всіх жіночих гімназій і прогімназій, які одержували на своє утримання кошти від місцевих товариств, Міністерство народної освіти видало розпорядження про те, що попечительські ради відповідних навчальних закладів надавали у підпорядковані місцеві органи звіти про обороти сум на утримання навчальнихзакладів [68, с. 719].

Важливою структурною складовою середніх навчальних закладів були батьківські комітети. Постанова від 25 листопада 1905 року «О мерах к упорядочению дела школьной жизни в средних учебных заведениях» дозволяла створювати при кожному середньому навчальному закладі «наради батьків учнів усієї школи і окремих її класів з наданням батькам прав організації батьківського комітету (див. Додаток Б12). До його складу входили члени, обрані на один рік батьками учнів кожного класу, а голова обирався загальними зборами і в комітеті. Зауважимо, що голові батьківського комітету надавалися права як у почесного попечителя навчального закладу [68, с. 391]. В одному з клопотань голови батьківського комітету жіночої гімназії Харківського навчального округу була внесена пропозиція про включення до складу попечительської ради голови батьківського комітету як його представника. У відповідь на це Міністерство народної освіти відповіло розлогим поясненням: «Постановою від 25 листопада 1905 року голова батьківського комітету жіночої гімназії допущений до участі лише в педагогічній раді, про участь його в попечительській раді нічого не говориться» [68, с. 719].

Отже, не зважаючи на численні нормативно-правові документи, що регламентують діяльність попечительських рад, постійно виникали суперечливі питання про кількість членів, право вибору голів та членів, порядок обрання членів, переобрання, підпорядкованість, сумісництво, повноваження рад і її членів, стосунків із керівництвом, віросповідань, відвідування уроків і екзаменів та ін. На що Міністерство у розпорядженнях і постановах постійно давало роз'яснення [240, с. 1–3; 251, с. 1; 248, с. 2–77, 251, с. 2–30, 252, с. 1–2].

Аналіз урядових розпоряджень, статутів навчальних закладів, циркулярів Міністерства народної освіти дав змогу з'ясувати, що

основними напрямами діяльності попечительських рад середніх навчальних закладів досліджуваного періоду були спільна робота з педагогічними радами; спостереження за моральним і фізичним розвитком учнів: поліпшення дисципліни в освітній установі, влаштування екскурсій і подорожей та ін; з господарськими комітетами: перевірка сум і рахунків за прибутками і видатками та ін.

3.2. Діяльність попечительських рад, спрямована на соціальний захист учнів і вчителів

Однією з основних форм діяльності попечительських рад був соціальний захист і матеріальна підтримка учнів та вчителів, які в суспільстві були малозахищеною верствою (див. Рис. 3.2).

Низький рівень навчання учнів, погане відвідування занять у середніх навчальних закладах переважно було спричинене незадовільним матеріальним становищем, бідністю, що позбавляло дітей сил, можливостей навчатися. Увага шкільного начальства до відвідування учнями уроків не давала бажаних результатів, незважаючи на вживані заходи. Причина, що стояла на перешкоді усуненню цього явища, – бідність учнів. За матеріалами Міністерства народної освіти бідність учнів середніх начальних закладів була вражаючою. Вважалося, що учні не відвідують уроки, бо не мають теплого одягу або навіть пристойного форменого одягу, не готують уроки, бо не має свічок. Бідність змушує дітей залишати школу через неможливість заплатити за навчання. І такі явища стали звичним майже для кожної школи [161, с. 776–777].

Відкривши вільний доступ до середніх навчальних закладів всім бажаючим «без розрізнення звання і стану», держава постійно намагалася знайти способи допомоги, головне матеріальної, бідним учням [168, с. 777]. У зв'язку з цим у різні періоди набули популярності такі заходи: створення при середніх навчальних закладах пансіонів за рахунок державного казначейства; призначення державних стипендій у розмірі, достатньому для забезпечення всіх потреб стипендіатів; звільнення від плати за навчання учнів, гідних за успішністю і поведінкою; видача одноразових грошових допомог і щорічних стипендій зі спеціальних коштів середніх навчальних закладів учням, які відзначилися успіхами в навчанні і поведінці; створення попечительств при середніх навчальних закладах, на яких покладалася, крім іншого, допомога успішним учням [161, с. 777–778].

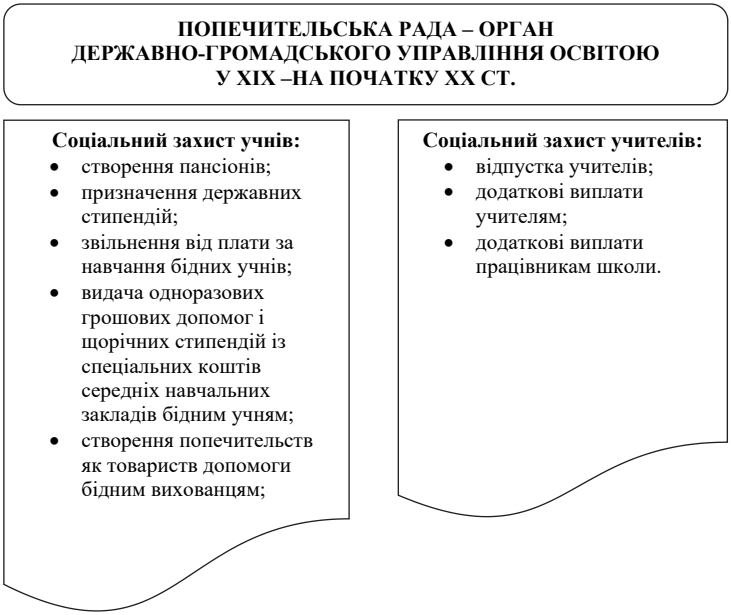

Рис. 3.2. Діяльність попечительських рад, спрямована на соціальний захист учнів і учителів

Аналіз законодавчих документів показав (п. 2.2), що виконання зазначених заходів безпосередньо покладалося на почесних попечителів та попечительські ради, що були створені при середніх навчальних закладах.

Отож одним із перших обов'язків, ще за «Уставом гимназий и училищ уездных и приходских» 1828 року, почесних попечителів було «вишукування коштів для відкриття пансіонів». Цікаво, що «ревізію їхньої господарської діяльності», вони повинні здійснювати самостійно [101, с. 1120].

Відповідно до нормативних актів, що стосувалися діяльності середніх навчальних закладів, з метою допомоги батькам, які не мають можливості виховувати дітей вдома, дозволялося за згодою міністра народної освіти створювати пансіони «під безпосереднім керівництвом місцевого начальства» [107, с. 175; 110, с. 95; 147, с. 41; 213, с. 13].

Міністерство звертало особливу увагу на створення пансіонів

або гуртожитків при начальних закладах «як на один з найбільш надійних засобів морального впливу школи на учнів», схиляючи до пожертв місцеві товариства і земства [151, с. 639]. Проектуючи створення пансіонів і гуртожитків, Міністерство розраховувало, що на облаштування приміщень і первинне їх устаткування покриють пожертви місцевого дворянства, земства і товариства, а поточні витрати на утримання пансіонів покриватимуться за рахунок плати за вихованців [151, с. 639].

Оскільки основний нагляд за пансіонами доручався почесним попечителям, то вони були зобов'язані разом з директором: складати кошторис сум, потрібних на утримання пансіона; приймати і звільняти всіх, хто обіймав яку-небудь посаду; видавати потрібні кошти, перевіряти витрати і рахунки; перевіряти місячний і річний звіти про використання коштів інспектором; дозволяти інспектору підготовку одягу, постачання продовольчих запасів, навчальних посібників та інших речей у великих кількостях; призначати і звільняти кімнатних наглядачів, які призначаються на допомогу інспектору «для нагляду за вихованцями»; переглядати журнал, де наглядач записував як успіхи, так і проступки, помічаючи риси характеру і свідчення старання. Крім того, вони мали помічати, до чого окремі учні мають схильності, які вчинки найчастіше роблять, а також яких посібників потребують [101, с. 1119–1122].

Почесний попечитель також мав піклуватися про купівлю або будівництво приміщення для пансіону, але якщо для цього були якісь перешкоди, не дивлячись на всі його старання, то «пансіон розташовувався в зручному для цього будинку» [101, с. 1123]. Отже, коло обов'язків було дуже широким. Тому пізніше права та обов'язки почесних попечителів середніх навчальних закладів у пансіонах обмежують. Так, в «Уставе гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения» (1864) зазначалося, що «…джерела утримання пансіонів становлять … суми, призначені місцевими товариствами і станами на початкове облаштування і обладнання пансіонів і на виховання в них тих сиріт і дітей бідних батьків, які будуть визначені цими товариствами і станами через посередництво почесних попечителів» [107, с. 176]. У визначенні загальної кількості вихованців у пансіоні брала безпосередню участь і педагогічна рада навчального закладу [107, с. 176]. Така ситуація зберігалася і згідно з Статутами гімназій і прогімназій (1871) та реальних училищ (1888): саме почесні попечителі разом із місцевими

товариствами і станами обирали сиріт і дітей бідних батьків на проживання у пансіонах. Для їх утримання виділялися окремі кошти [107, с. 95; 211, с. 13].

У багатьох державних циркулярних розпорядженнях неодноразово наголошувалося, що відкриття пансіонів і гуртожитків при середніх навчальних закладах та виховання в них дітей – явище позитивне. Так, у 1891 р. у збірнику постанов Міністерства народної освіти, у документі «Об открытии пансионов при гимназиях» від 10 лютого 1891 року [169, с. 250–253] міністр народної освіти І. Делянов писав імператору про вплив тих, хто працює в навчальних закладах або винаймає квартири, на моральне виховання учнів, наголошуючи, що тільки «хороші вихователі можуть впливати на вихованців пансіонів та учнівських гуртожитків, що перебувають безпосередньо у розпорядженні учнівського начальства» [169, с. 250–253]. Міністр звертав увагу імператора на роль керівництва у створенні пансіонів. Він зазначав, що в 1874 році учнів «сім'ї яких не проживають поблизу навчальних закладів, можуть поселятися тільки на учнівських квартирах, які дозволені і які часто відвідує начальство відомства». Крім того, І. Делянов наголошував, що тільки з приходом на посаду міністра Д. Толстого «зусилля були спрямовані на підтримку існуючих, відновлення закритих і створення нових пансіонів» [169, с. 251–252]. І. Делянов обіцяв всіляко підтримувати і поширювати створення пансіонів, до чого залучати безпосередньо підпорядковані йому навчальні заклади. Однак, уважав він, великого успіху досягти не можна без сприяння «генерал-губернаторів, губернаторів, предводителів дворянства, почесних попечителів та інших властей, які Міністерству народної освіти не підпорядковані». У зв'язку з цим міністр просив допомоги імператора [169, с. 253].

Ще одне розпорядження вказувало на важливість облаштування пансіонів та гуртожитків: «Завдання будь-якої школи полягає не лише в повідомленні учням певного запасу знань, а у і розвитку та зміцненні тих моральних навиків і прагнень, без яких і з найкращими знаннями не можна принести належної користі Вітчизні…, і навчальні заклади мають готувати молодих людей не тільки освічених, а й морально розвинених і вихованих» [222, с. 37].

На підставі правил про учнівські квартири [134, с. 56] керівники закладів освіти мали визначені обов'язки для тих, хто здавав квартири і наглядав за учнями, які там жили. Однак такий нагляд забезпечити важко, оскільки учні проживали на квартирах тимчасово,

а в пансіонах і гуртожитках вихователі перебували з вихованцями постійно [222, с. 37]. Якщо в Статуті 1861 року уряд визнавав можливість зменшити кількість пансіонів, то зовсім незабаром, у 1866 р., це було визнано досить шкідливим, що погано позначилося на успіхах і поведінці учнів, а тому від цього відмовилися. Статут гімназій, що з'явився через десять років, схвалив розвиток пансіонів на міцних засадах, вказавши їх мету, склад, керування ними та інші позитиви для юнацтва від цього закладу [222, с. 38].

З 1883 р. зростає кількість пансіонів і гуртожитків при гімназіях і реальних училищах. Їх влаштовують і утримують майже винятково на кошти дворянства, місцевих товариств або на плату за пансіонерів та інші подібні статті. Значний вплив на створення пансіонів і гуртожитків мали почесні попечителі гімназій і реальних училищ [222, с. 39]. Та, не зважаючи на це, кількість пансіонів і гуртожитків не відповідала потребам навчальних закладів. Ось чому Міністерство зверталося до керівників навчальних округів з проханням звернути особливу увагу керівників середніх навчальних закладів і їхніх почесних попечителів на необхідність відкривати пансіони чи гуртожитки, радило залучати до цієї справи місцеві товариства і земства. Адже вони, турбуючись про виховання підростаючого покоління, без сумніву, дадуть свої кошти і пожертви на допомогу цим закладам. Уряд обіцяв виявити увагу до діяльності тих попечителів, представників товариств і земства, приватних осіб і керівників закладів, які сприятимуть створенню потрібних і корисних для юнацтва установ [222, с. 39].

Отже, пансіонати, інтернати розглядалися як вагома підтримка в успішній діяльності навчальних закладів. У 1904 році на IV засіданні попечителів навчальних округів для досягнення високих виховних результатів середньої школи були наголошено, що «…навчання треба організовувати так, щоб розвивати в учнів відданість, віру … почуття патріотизму, влаштовувати пансіони та інтернати при навчальних закладах з достатнім і хорошим складом виховного персоналу…» [194, с. 11].

Для матеріального забезпечення бідних учнів середніх навчальних закладів, попечительські ради приймали рішення про призначення стипендій. Оскільки плата за навчання була порівняно невисокою, широко практикувалось надання «найбіднішим і гіднішим у поведінці й успіхах» учням стипендій, які використовувалися для оплати за навчання. Так, при кожному середньому навчальному

закладі розроблялися окремі положення про стипендії для матеріально незабезпечених учнів, відповідно до яких установлювалися іменні стипендії або інші соціальні пільги. У таких положеннях, як правило, зазначалося: при освітній установі затверджується стипендія імені того чи того пожертвувача. Стипендійний капітал, що містився у свідоцтвах 4 % державної ренти, зберігався в місцевому казначействі або банку на рахунку закладу, становлячи його невід'ємну власність і залишаючись завжди недоторканним. Проценти зі стипендіального фонду видаються батькам, опікунам чи іншим особам, під опікою чи на утриманні яких перебуває стипендіат, на початку кожного півріччя в однаковому обсязі. Кошти мають скеровуватися на оплату навчання, придбання навчальних посібників, одягу, взуття тощо. Як правило, стипендію, починаючи з першого класу, видавали найбіднішому учневі, що відзначався хорошою поведінкою і успішним навчанням. Обирала стипендіата попечительська рада з учнів, рекомендованих педрадою, по кількості класів. По закінченні курсу навчання виплата стипендії припинялася. Крім того, стипендію припиняли платити, якщо учень залишав навчальний заклад, погано себе поводив, не встигав у навчанні, якщо поліпшилось матеріальне становище сім'ї і він може продовжити навчання, не одержуючи стипендії. В разі позбавлення стипендії якогось учня, її призначали іншому. Коли накопичувались з процентів залишки, їх приєднували до стипендіального капіталу. Цікаво, що користування стипендією не накладало на стипендіата жодних зобов'язань [116,с. 63–64; 122, с. 117–118; 123, с. 28; 124, с. 38; 127, с. 21–22; 128, с. 81–82; 130,с. 33–34; 131, с. 54–55].

1 серпня 1873 року Міністерству народної освіти було надано право затверджувати Положення про іменні стипендії при навчальних закладах відомства цього Міністерства [162, с. 2136; 111, с. 141]. Наприклад, у «Журнале Министерства Народного Просвещения» у різні роки було представлено вже затверджені міністром народної освіти положення про стипендії різних навчальних закладів, наприклад: «Положение о стипендии имени бывшего попечителя Одесского учебного округа, тайного советника Петра Алексеевича Лавровского при Кишиневской 1-й гимназии (25 июня 1887 г.)»; «Положение о стипендии имени почетного попечителя Бахмутской мужской гимназии Феодора Ивановича Плещеева при Бахмутской мужской гимназии (10 апреля 1898 г.)»; «Положение о стипендии имени бывшего попечителя Виленского учебного округа, сенатора,

действительного тайного советника Николая Александровича Сергиевского (3 марта 1900 г.)»; «Положение о стипендии имени бывшей почетной попечительницы Глуховской женской гимназии Пелагеи Георгиевны Терещенко при Глуховской женской гимназии (21 июня 1900 г.)»; «Положение о стипендии при Екатеринбургском Алексеевском реальном училище имени покойного почетного попечителя названого училища, потомственного почетного гражданина Алексея Никитича Казанцева (7 июля 1900 г.)»; «Положение о стипендии при Мариупольской Александровской гимназии имени бывшего почетного попечителя оной Антонина Ивановича Чебаненко (19 сентября 1901 г.)»; «Положение о стипендии имени бывшего попечителя Киевского учебного округа, действительного статского советника Владимира Владимировича Вельяминова-Зернова, при Таращанском городском двухклассном училищи (5 сентября 1902 г.)»; «Положение о стипендии имени умершего председателя Козловских земской управы и попечительного совета женской гимназии, коллежского советника Константина Гавриловича Беляева при названой гимназии (29 января 1903 г.)» [122, с. 63–64; 123, с. 28; 124, с. 38; 127, с. 21–22; 128, с. 81–82; 129, с. 117–118; 130, с. 33–34; 131, с. 54–55].

У 1897 році на законодавчому рівні було затверджено нову процедуру клопотання, встановлення та затвердження стипендій. У законі «О порядке присвоения особых названий общеполезным установлениям» зазначалося, що клопотання про надання іменних стипендій, пов'язаних з іменами високих осіб і членів імператорської сім'ї, мають подаватися на розгляд імператора. Якщо ж стипендії чи інші винагороди присвячуються історичним подіям або особам, які виявили себе на державній службі, в громадській діяльності, на ниві науки, словесності чи мистецтва, то дозвіл на надання дає відповідний міністр або керівник департаменту. В інших випадках таке право надається місцевому губернатору. Ніяких особливих дозволів на призначення стипендій не було потрібно [114, с. 320].

Важливою формою громадського впливу на діяльність освітніх закладів було створення при середніх навчальних закладах попечительств. За Статутом реальних училищ (1872) при кожному навчальному закладі створювалося попечительство, до складу якого входили: міський голова, почесний попечитель училища, начальник училища і виборні члени від 4 до 10. В училищах, що утримувалися за кошт казни, виборні члени призначалися на три роки міністром

народної освіти із місцевих почесних осіб за поданням попечителя навчального округу. В училищах, які існували на кошти земств, організацій або приватних осіб, попечителі обиралися на три роки цими ж установами і затверджувалися міністром народної освіти [11, с. 140; 212, с. 71].

Особи, які об'єднувалися як попечителі навчального закладу, самі обирали собі голову на три роки і збиралися тричі на рік: у серпні, січні і травні. В обов'язки попечительств входило:

1)забезпечувати училища обладнанням і продуктами харчування;

2)створювати для учнів можливості для відвідування розташованих поблизу фабрик, заводів, організація екскурсій;

3)допомога відмінникам у продовженні навчання в одному з вищих спеціальних навчальних закладів;

4)влаштування випускників на посади, що відповідають рівню підготовки;

5)обрання нових іноземних мов, які мають викладатися в реальному училищі;

6)пошуки коштів для облаштування приміщень, а також поліпшення викладання [212, с. 72].

За результатами роботи попечителі навчального закладу мали подати висновки попечителю навчального округу. Перші чотири пункти становили інформацію до відома, а останні два потребували затвердження. Якщо попечитель начального округу був присутній на засіданні попечительства, то, як правило, він головував на засіданні [212, с. 72].

Поштовхом до посилення суспільної складової в діяльності попечительств стало прийняте 26 березня 1907 року «Положение о попечительствах при начальных училищах» [117, с. 181–182; 125, с. 4–6]. Відповідно до цього документа повноваження попечительств розширювалися й урізноманітнювалися. Попечительства мали діяти при всіх початкових училищах, дбати про їх благоустрій, поліпшення становища викладачів і учнів. За бажанням населення для кількох училищ дозволялося створювати одну спільну попечительську раду; відкриття дозволялося відповідно до клопотання тих, хто утримував училище місцевою повітовою і міською училищною радою. До попечительської ради мали входити: попечитель чи попечителька училища, законовчитель, учитель чи учителька, керівник училища; представник земства чи міста, а також виборні (на 3 роки)

представники батьків, чиї діти навчаються в цьому закладі. Попечительства мають турбуватися про те, щоб усі діти шкільного віку цієї місцевості мали можливість навчатися в школі.

З цією метою попечительства могли облаштовувати приміщення для ночівлі учнів, доставляти підводами тих, хто далеко живе, допомагати малозабезпеченим учням, контролювати й організовувати підвезення харчів. В обов'язки попечительської ради входило «стежити за долею обдарованих учнів, допомагати їм улаштовуватися в житті». Згідно з Положенням попечителі мали знаходити кошти для задоволення господарських потреб школи, утримання і ремонт приміщення. З огляду на таке їм дозволялося: приймати пожертви грішми, навчальними посібниками, книгами, одежею та іншим, що потрібно було для забезпечення попечительства. Попечителі дбали про духовний розвиток учнів, організовуючи концерти, публічні читання. Щоб рішення попечительської ради, які приймалися простою більшістю, були дієвими, на засіданні ради повинні були бути присутніми не менше половини членів. Про свою діяльність попечительства зобов'язані були звітувати перед місцевою повітовою чи міською училищною радою і тими, хто утримував училище. Проаналізовані документи свідчать, що діяльність попечительських рад як громадських інституцій з роками набувала поширення і наповнювалася новим змістом, з'являлися нові її форми, однак провідною залишалася діяльність спрямована на захист інтересів, допомогу й освіту дітей [125, с. 5–6].

Представлення до нагород – ще один аспект діяльності попечительських рад: «…члени попечительств за своїм званням не мають службових прав; за старанне виконання обов'язків як члени попечительства вони можуть бути представлені до нагород на тих же підставах, на яких удостоюються заохочень особи за неслужбові подвиги, оскільки попечительські ради функціонують при навчальних закладах, подання на відзначення їх нагородами мають надходити від керівників цих закладів» [182, с. 255].

Вважалося, що облаштування пансіонів, призначення стипендій, створення попечительств є значною допомогою нужденним учням. На жаль, цього було недостатньо. У педагогічні ради середніх навчальних закладів надходила велика кількість прохань про звільнення від плати за навчання і про надання допомоги, що педагогічні ради через обмаль коштів задовольнити не могли. Тому не можна було обмежуватися цими заходами, а наполегливо шукати

інших способів полегшення становища бідних учнів. З-поміж цих засобів, безумовно, найдієвішим було залучення приватної доброчинності, що було цілком справедливим, адже в хорошій освіті зацікавлене все суспільство [161, с. 778].

При деяких середніх навчальних закладах з дозволу Міністерства внутрішніх справ створювали товариства допомоги бідним учням. Ці товариства мали досить просту структуру; до них входили члени почесні і дійсні, перші з яких робили одноразові, більш або менш значні внески (приблизно 50 рублів), а останні вносили щорічно по 3–5 рублів. Частина внесків використовувалась на освіту запасного капіталу, а решта – для видачі бідним учням на придбання одягу, харчів, навчальних посібників, плату за навчання, квартиру тощо [161, с. 779].

У зв'язку з цим міністр народної освіти просив попечителів навчальних округів пропонувати керівникам середніх навчальних закладів потурбуватися про створення при ввірених їм освітніх установах товариств допомоги бідним учням, а де такі вже існують – подальшим розвитком діяльності цих товариств, залучаючи до них своїм авторитетом і впливом тих із них, хто володіє достатніми коштами, осіб, які співчувають успіхам вітчизняної освіти [161, с. 780].

Наприклад, в Одеському навчальному окрузі в 1913 році таких товариств при середніх навчальних закладах було 34 [90, с. 64]. За статутом, товариства ставили собі за мету – забезпечення одягом, книгами і шкільним приладдям дітей з бідних сімей. Товариство допомагало нужденним учням до досягнення ними 12-річного віку, проте, у випадку якщо вони продовжували навчання, таку допомогу надавали і надалі. Члени товариства вносили на допомогу бідним учням визначену суму, хоча більші внески сприймалися позитивно [87; 99, с. 64]. Так, у Київському навчальному окрузі в 1897 році такі товариства допомагали бідним учням при гімназіях і прогімназіях: Київській 2-й – 2 тис. 330 рублів, Київській 1-й – 1 тис. 460 рублів, Київській 3-й – 1 тис. 420 рублів, Київській 5-й – 1 тис. 449 рублів, Білоцерківській – 1 тис. 640 рублів, Уманській – 1 тис. 364 рублів 86 копійок, Чернігівській – 1 тис. 155 рублів 1 копійка, Черкаській прогімназії – 270 рублів та ін. Загальна сума внесків тоді за рік дорівнювала 16 тис. 623 рублів 60 копійок [200, с. 7]. В Одеському навчальному окрузі у 1913 році – сума попечительств про бідних учнів була у розмірі 36 тис. 317 рублів 12 копійок [90, с. 64].

Серед інших товариств на особливу увагу завдяки своїй

діяльності, спрямованій на задоволення матеріальних потреб учнів, заслуговує Товариство допомоги при Новомосковській гімназії Одеського навчального округу. Це Товариство у 1913 році володіло спеціальним фондом для видачі допомоги нужденним учням Новомосковської гімназії. Допомогу видавали вихованцям на різні потреби, як наприклад: на оплату навчання, на покриття витрат частково чи повністю за участь в екскурсіях, на обмундирування, придбання підручників, на лікування, на гарячі сніданки в навчальному закладі. Крім того, Товариство збудувало і обладнало пансіон для найбідніших учнів, витративши до 16 тис. рублів. Того ж року на потреби товариство витратило 19 тис. 350 рублів 45 копійок [90, с. 65].

Товариство допомоги бідним учням функціонувало і при Глухівській гімназії. Метою товариства було своєчасне задоволення потреб найбідніших учнів навчального закладу. Допомогою був внесок за право навчання, видача навчальних посібників, та одягу найбіднішим вихованцям. Кошти і цього Товариства складалися з членських внесків, внесок почесного члена товариства становив 10 рублів, а дійсного члена – 3 рублі), збори за підписними листами, пожертв приватних осіб і земств, а також відсотків на капітали, що належали Товариству і становили понад 8 тис. рублів [84, с. 1–3].

Отже, попри обмеженість коштів цих товариств, вони надавали помітну підтримку нужденним учням, сприяючи розвитку масової освіти.

Крім бідних учнів, потребували матеріальної підтримки і вчителі. Так, у багатьох циркулярах зверталася увага на розробку питання «…про краще матеріальне забезпечення осіб, покликаних нести навчальну і виховну службу» [99, с. 96; 136, с. 4]. Дбаючи про поліпшення педагогічного персоналу середніх навчальних закладів, міністерство вважало своїм обов’язком турбуватись і про поліпшення побуту викладачів, особливо їх матеріального становища. За дорученням міністра освіти М. Боголєпова керівникам навчальних округів пропонувалося обговорити у попечительських радах і подати до Міністерства пропозиції: на скільки і в якій формі бажано збільшити зарплати і пенсії працівників середніх навчальних закладів, щоб забезпечити їм безбідне існування, яке відповідало б їх суспільному становищу. Міністр був переконаний, що «…будь-яка школа насамперед і понад усе тримається на хорошому учителеві, якому треба турбуватися про свої насущні проблеми» [63, с. 33–34].

В одному з циркулярів Міністерства наголошувалося, що

бажано домогтися, аби учителі не обтяжували себе надмірною кількістю уроків, адже це шкодить навчальному процесу [216, с. 58–59]. Під час обговорення висловлювалося чимало думок: зарплатня має бути визначеною незалежно від кількості уроків, і поступово зростати, згідно зі збільшенням років служби; підвищення окладу має бути мотивоване старанною і корисною службою; учителі мають бути поділені за розрядами; зарплатню збільшувати поступово; розмір пенсії визначати за першим окладом; призначати надбавку кожні п'ять років; пенсію призначати тільки при виході у відставку [66, с. 11–42; 67, с. 49–78]. З-поміж багатьох думок основною була та, що матеріальна підтримка вчителів на державному рівні має бути обов'язковою, і ніхто цього не заперечував.

Зазначимо, що поліпшення матеріального становища вчителів завжди стояло на порядку денному міністерства освіти. Ще у 1845 році С. Уварову вдалося провести «Положение о пенсиях и единовременных пособиях учителям начальных учебных заведений Министерства Народного Просвещения» [103, с. 105–107]. Наміри Міністерства полягали у створенні особливого капіталу для пенсій приходським учителям шляхом збору плати за навчання в середніх і нижчих навчальних закладах. Для підсилення пенсійного фонду було вирішено робити особливі відрахування із зарплати вчителів усіх приходських, народних шкіл і народних училищ. Але фонд зростав надто повільно, і в 1834 році С. Уваров звернувся до Комітету Міністрів з клопотанням про виплату пенсій учителям приходських училищ з міських прибутків. Однак таке клопотання не було задоволене, як і клопотання про виплату пенсій із загального державного пенсійного фонду. Державна Рада відхилила це клопотання і визнала за можливе лише видачу одноразових винагород кращим учителям і допомоги їхнім сім'ям із фондів Міністерства. Це рішення було затверджене імператором у лютому 1835 р. Тим часом завдяки відрахуванням частини коштів, одержаних як плату за навчання в гімназіях і відрахунків із зарплат приходських учителів, пенсійний фонд у 1844 році збільшився. Тоді С. Уваров відновив клопотання про затвердження загального положення про пенсії приходським учителям. 9 січня 1845 р. Державна Рада схвалила «Положение о пенсиях и единовременных пособиях учителям начальных учебных заведений, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения» [151, с. 286–287].

Упродовж тривалого часу вчителям доводилося виконувати

ряд вимог, згідно з якими надавалося право на вислугу пенсій і одноразових допомог. Наприклад, для домашніх наставників, учителів і вчительок, такими мали бути свідоцтва про вчительські звання, свідоцтва про педагогічну діяльність у приватних будинках і звіти про неї, виконання правил щодо звітності про проведенні заняття перед училищним керівництвом тощо, а були випадки коли, педагогічні працівники своєчасно не повідомляли про приватну роботу і не надавали свідчень про це, не надавали щорічних звітів, чим позбавляли себе, а іноді і свої сім'ї права на пенсію [221, с. 87].

Пройшло досить багато часу, доки на законодавчому рівні було поліпшено матеріальне становище вчителів. Цьому сприяв закон від 10 червня 1900 року «О пенсионных правах служащих в женских гимназиях и прогимназиях Министерства Народного просвещения» [115, с. 692–693]: значно зросли пенсії й одноразові допомоги; особам жіночої статі надавалося право зберігати пенсії при одруженні, дітям надавалося право на пенсії і допомогу за службу матерів, якщо вони не одержували пенсії за службу батьків; круглі сироти, які мають право на пенсію як після батька, так і після матері, одержували законні частини тієї пенсії, яка є вищою і т.д. [151, с. 721; 225, с. 147–149].

Попечительські ради, безумовно, за дорученням Міністерства народної освіти, попечителів навчальних округів піклувалися і про допомогу учням найбільш нужденним та тим, що постраждали від неурожаю. У деяких місцевостях Російської імперії, що зазнали неврожаю, учителі навчальних закладів, утримуваних за громадські і приватні кошти, відчували великі труднощі через подорожчання хліба, через невиплату зарплати. У циркулярі міністерства наголошувалося, що треба очікувати подальшого поглиблення бідності, якщо начальство своєчасно хоч якось допоможе шкільним учителям [217, с. 9; 216, с. 44]. Потребували безумовної допомоги в такій ситуації й учні. Багато хто з дітей, що приходили до школи здалеку, приносили із собою харчі на день; бувало навіть, що їх поселяли на кілька днів у гуртожиток, а де таких не було, на хліб (на квартиру – *О. Г.*) до місцевих жителів. Звичайно, при нестачі і високих цінах на хліб усі ці способи були доречними. З другого боку, зменшення в населення коштів на утримання і своїх сімей призведе до того, що діти будуть погано відвідувати школи через нестачу взуття і теплого одягу та необхідність заробляти гроші для сім'ї. Все це триватиме упродовж навчального року, загрожуючи повною руйнацією. Щоб уникнути таких загроз вживалися певні заходи: переводили в розпорядження

місцевого керівництва хоч незначні кошти для покриття найбільш невідкладних потреб у школах; решту коштів, що лишилися не розподіленими з асигнувань Міністерства народної освіти, спрямовували на потреби особливо нужденним через неврожай учителям; залишки спрямовували на потреби учнів, залишивши задоволення інших потреб не таких нагальних; місцеве начальство схиляло земства, міські і сільські товариства, а також приватних добродійників надавати посильну допомогу для підтримки найбідніших учителів і учнів [218, с. 10–11].

Отже, заходи, спрямовані на соціальний захист і матеріальну підтримку вихованців середніх навчальних закладів, а саме: створення пансіонів; призначення державних стипендій; звільнення від плати за навчання бідних учнів; видача одноразових грошових допомог і щорічних стипендій із спеціальних коштів середніх навчальних закладів бідним учням; створення попечительств як товариств допомоги бідним вихованцям та ін. – були вагомою допомогою нужденним учням у здобутті освіти. Попечительські ради також турбувались про відпустку вчителів та додаткові виплати учителям та працівникам школи.

3.3. Благодійна діяльність як вияв попечительства про народну освіту в XIX – на початку XX століття

Перш ніж зосередитися на діяльності попечительських рад, на нашу думку, варто дослідити таку складову попечительства як благодійність у галузі народної освіти.

На початку XIX століття в державі активізувалася благодійність. У 1816 році у постанові «О порядке наград благотворителям» висловлювалися сподівання уряду на те, що добродумні особи вноситимуть пожертви «на користь народної освіти» [158, с. 781–786]. Цілком зрозуміло, що Міністерство освіти, шукаючи необтяжливі для казни засоби підтримки училищ, вважало, що великої частини недоліків можна позбутися завдяки пожертвам добродумних осіб. А щоб їх мотивувати до того і навіть влаштувати змагання у благодіяннях, Міністерство вважало за потрібне призначити для них деякі пошанування і нагороди. Відзнака мала залежати від суми пожертви: повідомлення в місцевій пресі, запис у відповідній книзі закладу, присвоєння звання почесного благодійника,

запис на дошці пошани, розміщення портрета в освітній установі, нагорода золотою медаллю, одержання від Міністерства «нагороди», посмертно встановити пам'ятник в училищі тощо [158, с. 781–786].

У 1828 році в «Уставе гимназий и училищ уездных и приходских» [101, с. 1097–1127] у розділі 7 «О благотворителях учебных заведений» було прописано порядок надання пожертв на користь навчальних закладів: «винагороджуючи старання і працю учителів та інших чиновників навчального відомства, уряд не залишає поза увагою і сторонніх, які сприяють добробуту навчальних закладів». Далі наголошувалося на тому, що з вдячністю приймаються всі дари (пожертви) від приватних осіб, товариств. Приймалося все: різні речі, навчальні посібники, бібліотеки, кабінети, гроші чи прибутки з них, навіть будівлі, де можна було б розмістити училище, кошти на утримання в ньому учнів (див. Додаток И3). [101, с. 1125].

З 12 січня 1862 року набрав чинності закон про створення благодійних організацій [105, с. 26–28], який значно спростив процедуру їх реєстрації, зокрема і в системі освіти, хоча до цього для відкриття товариства потрібний був дозвіл самого імператора. Згідно з рескриптом право затверджувати статути товариств, окрім імператора, мали десять інститутів державної влади – від губернаторів до Окремого корпусу жандармів. Настав період відомчо-циркулярного управління неурядовими структурами. Так, у вже згаданому рескрипті 1862 року здобув право давати дозволи на створення товариств з метою добродійної діяльності міністр внутрішніх справ [105, с. 26].

3 січня 1869 року виходить спеціальний імператорський указ, що регламентував порядок створення благодійних організацій [108, с. 53–54] і передавав цю справу в підпорядкування міністра внутрішніх справ, що відкрило ширші можливості. Кількість таких товариств зросла. Доброчинне товариство могло складатися з необмеженого числа учасників, які вносили певні кошти або ж допомагали товариству своєю діяльністю. Всі члени товариства поділялися на почесних, які надавали значні пожертви або послуги товариству, співревнителів – осіб, які щорічно вносили мінімальні для членства кошти, та дійсних, які безпосередньо відповідали за ведення певних напрямів діяльності товариства. Фінансові кошти доброчинних товариств ділилися на окремі частини – капітали. Капітал, який утворювався з доброчинних пожертв з наперед визначеним призначенням, називався спеціальним. Запасний капітал складався з коштів, призначення яких не визначив той, хто пожертвував, і ним

розпоряджалися загальні збори учасників товариства. Видатковий капітал складали внески, які не входили до спеціального і запасного капіталів. Одноразові доброчинні пожертви не потребували окремого документального оформлення. Їх прийняття навчальним закладом підтверджувалося записом у книзі пожертв [186, с. 24–25].

Широке залучення різних верств населення до справи освіти дійсно додавало демократичного імпульсу, робило школу «прозорою» для суспільства. Важливою була меценатська і доброчинна діяльність купецтва, яке жертвувало на потреби освіти в кінці XIX і на початку XX століття великі кошти. Їх консолідований обсяг багато разів перевершував державні витрати на освіту, зокрема на організацію та створення шкіл, адже затрати влади були мізерні. Тому доводилося знаходити додаткові джерела фінансування, часто вдаватися до збору пожертв. Купці будували гімназії, народні школи, університети, бібліотеки тощо. За участь у благодійних справах держава нагороджувала купців медалями і орденами, надавала світські чини [51, с. 1].

В «Уставе гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов: С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского», затвердженого ще 1828 року, було виокремлено пункт про благодійників навчальних закладів. Так, була оголошена подяка попечителя Київського навчального округу жителям м. Староконстянтинова, купцям 2-ї гільдії братам Рубінштейнам, Егітейну, Ландау, Векслеру, Беєру та Евідесу за пожертвувані 147 рублів сріблом, для місцевого казенного єврейського училища; бердичівському купецькому сину Іткінгрі та почесним жителям з міста Луцька за добровільно зібрані ними 50 рублів 90 копійок сріблом на одяг бідним учням Луцького казенного єврейського 1-го розряду училища, саме тим, хто добре встигає в науках і відзначається моральністю [240, с. 5–175].

Благодійники також допомагали учителям. Так, у 1857 році, крім щорічних пожертв, попечителя Чорно-Островського Дворянського училища Фортунатома Свейковських на потреби цього закладу 200 рублів сріблом та інші значні одноразові пожертви, а саме: на утримання 10 учнів 975 рублів сріблом. За кошти благодійників оплачували працю наглядачів за приходящими учнями (вихователів гуртожитків – *О. Г.)* 200 рублів сріблом [240, с. 12].

Про найбільш великі пожертви доброчинців Міністерство народної освіти окремо доповідало імператору [101, с. 1125].

Важливе значення в доброчинній підтримці навчальних

закладів мала діяльність почесних попечителів. Вони ставали одночасно і організаторами, і учасниками доброчинної діяльності на користь навчальних закладів, якими вони опікувалися. Особливо вагомою у допомозі навчальним закладам була доброчинність Тишкевичів [240, с. 15]; Браницьких [240, с. 16], Крашевських [240, с. 17], Краєвських [240, с. 20], Потоцьких [240, с. 43], Галаганів [240, с. 34], Васильченків [240, с. 120], Гундиусів [240, с. 122].

У другій половині XIX століття почала розвиватися земська доброчинність. 1 січня 1864 року було затверджено «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» [107, с. 1–14], завдяки якому земства взяли на себе турботу про народну освіту, особливо про стан міських і сільських навчальних закладів. Земствам згідно з Положенням надавалося право «завідування земськими доброчинними закладами та здійснення інших заходів опіки» [107, с. 2]. Також зазначалося, що «богоугодні, доброчинні, навчальні, промислові та інші установи, спільноти, компанії і товариства, які володіють нерухомим майном», мають право на участь у земських виборах, делегуючи для участі у виборчих з'їздах довірених осіб [107, с. 4].

До 1890 року земства витрачали на благодійність 10 % свого бюджету, а загалом по Російській імперії виділялося для цих потреб 3 млн. рублів на рік. Земства створювали професійні школи, будували для безхатьків приміщення з роздачею їжі, так звані харчові, богадільні для переселенців та ін. [53, с. 1].

До кінця XIX століття благодійність у Російській імперії стала настільки масштабним суспільним явищем, що у 1892 році була створена спеціальна комісія, яка займалася законодавчими, фінансовими і навіть становими аспектами доброчинності. Найважливішим підсумком роботи комісії можна вважати забезпечення прозорості благодійної діяльності в країні, відкритості і доступності всієї інформації (включаючи фінансову) для всіх прошарків суспільства. З кінця XIX століття в країні встановлюється громадський контроль над доброчинністю, у результаті чого зростає довіра в суспільстві до діяльності благодійників і, як наслідок, нове небувале зростання кількості пожертвувачів [53, с. 2].

Правовою основою діяльності доброчинних товариств слугував «Устав общественного призрения», прийнятий лише 1892 року [119, с. 81–106], що був кодифікуванням усього чинного законодавства в галузі попечительства і благодійності. Згідно зі статтею першою Статуту, головне керування справами суспільного попечительства керує

Міністерство внутрішніх справ, суспільним попечительством в губерніях і повітах доручалося земським установам [53, с. 3].

Статут складався з двох книг. Перша книга мала назву «Общее учреждение установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных», друга присвячувалась установам і статутам закладів громадської опіки, «керованих на особливих засадах». Згідно з цим Статутом принцип становості в попечительстві зберігався. Статут лише уточнював ті норми, що були встановлені раніше в справах опіки і приватної доброчинності [3, с. 77–81].

Справою громадської опіки в губерніях і повітах керували на земські установи, а там, де вони не були створені, – громада. Сферами громадської опіки були визначені: «справи, що стосуються доброчинних капіталів і майна; справи власне опіки, до яких належать: створення, утримання та керування богадільнями та громадськими закладами (сирітські і будинки виховання, лікарні…)» [119, с. 81].

Пункт восьмий Статуту визначав для міських громадських управлінь завдання турботи про нужденних у місті, створення доброчинних і лікувальних закладів, керування ними «на однакових із земськими установами підставах». Заходи ж громадської опіки селян були віднесені Статутом до відання сільських і волосних громадських управлінь. Тобто принцип становості в справі соціальних стосунків у країні зберігався [3, с. 82].

У другій частині першого розділу «Статуту» було визначено види майна і капіталів сфери громадської опіки, та можливі способи їх збільшення. У статті 15 уточнено, що «незалежно від капіталів і доходів земські установи можуть встановлювати в разі потреби особливі збори на предмети громадської опіки на загальних установлених для цього підставах» [119, с. 84]. Серед можливих статей доходу в цьому документі називалися також:

1)різні допомоги від міст і казни (на основі особливих постанов);

2)різні подання, пожертви і заповіти на користь громадської опіки (за визначеного порядку збору та прийняття пожертв;

3)пеня і штрафи;

4)господарські і випадкові прибутки [119, с. 84].

Статті 34 і 35 підтверджували необхідність звертати увагу на поведінку і колишній спосіб життя пожертвувачів і, в разі їх порочності, не приймати пожертвування [119, с. 86].

У розділі ІІ «Устава об управлении заведений общественного

призрения» [119, с. 89–95] наголошувалося, що до закладів громадської опіки варто відносити: сирітські і будинки виховання, божевільні і лікарні, богодільні, будинки робітників. Керування цими закладами, згідно із статтею 176, покладалося на губернські і повітові земські установи [119, с. 96–97]. Міськими лікарнями, що утримувалися за рахунок міст, згідно зі статтею 181, керувало міське громадське управління на загальних підставах з усіма земськими установами. Право окремих приватних осіб і товариств, а також селищ і міст створювати доброчинні заклади і установи регламентувалося відповідно до встановлених раніше правил, при цьому приватні особи могли це робити лише з обов'язкового дозволу уряду [119, с. 97].

Ставши правовою основою для створення і діяльності благодійних товариств, «Статут» 175 статтею підтверджував дозвільний порядок їх відкриття. Статути таких товариств мав затверджувати Міністр внутрішніх справ «за узгодження з підлеглими відомствами» [119, с. 96].

Відкриття благодійного товариства вирішувалося і за умови наявності у нього коштів на своє утримання. Статути громадських і приватних доброчинних організацій затверджувало Міністерство внутрішніх справ і визначало порядок їх діяльності, могло накладати на них обмеження. Всі благодійні товариства, підпорядковані МВС, зобов'язані були надсилати до міністерства короткі річні звіти про свою діяльність. У звітах треба було вказувати розмір свого капіталу, дохід, витрати, майно, кількість закладів і число осіб, що перебували в них під опікою [53, с. 2].

Окрім «Устава общественного призрения», питання діяльності приватних і громадських доброчинних організацій регулювалися цивільним законодавством, яке визначало порядок прийому пожертвувань із благодійною метою, правила розпорядження пожертвуваним майном у тих випадках, коли не можна було виконати заповіт пожертвувача [53, с. 3].

Важливою в суспільному житті була діяльність товариств попечительства про народну освіту. Так, починаючи з 1880-х років, створюються благодійні культурно-просвітницькі товариства, які упродовж наступних десятиліть сприяли поширенню початкової освіти в різних регіонах Російської імперії.

Головними напрямами діяльності благодійних товариств цього типу були:

– щомісячна сплата за навчання незаможних школярів;

– видача грошової допомоги на отримання освіти;

– надання безкоштовного помешкання учням, котрі не мали можливості винаймати житло;

– надання продуктів харчування, одягу, навчальних посібників;

– безкоштовний медичний нагляд;

– сприяння у пошуках прибуткових занять нужденним учням [187, с. 46].

Взагалі діяльність благодійних товариств у другій половині XIX – на початку XX століття все більше зосереджувалася не тільки на розподілі коштів серед бідних, а й на поліпшенні стану суспільства. Благодійність, на думку громадських діячів того часу, повинна була не стільки забезпечити предметами споживання, скільки засобами самодопомоги. Одним із таких засобів була можливість отримати освіту, яка дозволяла знайти своє місце в суспільстві. При гімназіях та реальних училищах Харківської губернії створювалися товариства для підтримки так званих «недостаточных учеников». Товариства, що піклувалися про бідних учнів, були створені при Харківській першій, другій, третій чоловічих гімназіях, при Харківському першому, Ізюмському реальному училищах, при богодухівській чоловічій і жіночій гімназіях, Ізюмській жіночій гімназії, Сумській, Олександрійській чоловічій гімназії, Охтирській, Куп'янській, Зміївській жіночих гімназіях. У різні роки такі товариства витрачали від 500 до 3 тис. руб. на потреби учнів [73, с. 4; 157, с. 142–147].

Такі ж товариства підтримки бідних учнів діяли при Бердянських чоловічій та жіночій гімназіях. Щороку на потреби «нужденним» учням та ученицям товариство витрачало 500 руб. [175, с. 146].

У 1882 році в Одеському навчальному окрузі почало функціонувати «Общество попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе», хоча ще в 1870 році відповідною постановою було дано дозвіл на його утворення згідно з повелінням імператора [161, с. 1704]. Відповідно до Статуту, метою товариства було сприяти поширенню освіти, переважно елементарної, серед жіночого населення у Катеринославі. Для досягнення мети товариству пропонувалося: влаштувати власним коштом жіноче училище, скласти план, вироблений товариством, який має бути поданий на затвердження попечителя Одеського навчального округу; відкрити бібліотеку і читальню; влаштовувати, одержавши відповідний дозвіл,

читання з предметів загальної освіти. Особливістю цієї справи було те, що і організація товариства, і управління ним належали виключно жінкам, хоча членами товариства могли бути особи всіх станів і обох статей [90, с. 19–20; 180, с. 961–966].

У 1902 році товариства попечительства про народну освіту, що перебували у відомстві Міністерства внутрішніх справ, були передані Міністерству народної освіти [81, с. 1]. Проте, як виявилося, не всі товариства, що належали до категорії «Обществ попечения о народном образовании» перейшли в підпорядкування Міністерства народної освіти.

У 1904 році у розпорядженні «По вопросу о том, какие именно общества попечения о народном образовании подлежат передаче Министерству Народного Просвещения» було наведено роз'яснення з приводу непорозумінь, які виникали з цього приводу. Тобто товариства, які стосувалися винятково учнів і мали благодійну мету, залишалися у розпорядженні Мінстерства внутрішніх справ і передачі не підлягали [177, с. 11–13].

Благодійність не обмежувалася наданням допомоги під час здобуття середньої освіти, а й поширювалася на підтримку студентству. Зокрема, варто згадати про «Попечительство о недостаточных студентах Университета Св. Владимира», створеного в 1869 році. У доповідній записці до міністра народної освіти попечитель Київського навчального округу зазначав про велике бажання молоді навчатися в університеті і, «розраховуючи на одержання стипендії і допомоги від Университету, на звільнення від плати за право навчатися в Університеті, молоді люди без будь-яких коштів щороку прибувають в університетське місто і, вступивши до Університету, одразу ж зустрічаються з найтяжчою нуждою» [161, с. 1446–1449; с. 1446–1448]. Крім того, він звертавувагу на те, що деякі намагаються посильною працею заслужити матеріальну допомогу, однак хвороба чи інші випадковості,пов'язанізбідністю, ставлять їх у не вигідні умови виконання університетських вимог. У зв'язку з цим, попечитель клопотався про дозвіл створити попечительство,яке дбало б про нужденних студентів Університету Св. Володимира на таких засадах:

1)попечительство створюється при навчальному округі під головуванням попечителя. До нього входять ректор і проректор університету, по одному професору від кожного факультету, із запрошенням у члени і сторонніх осіб, які за своїм громадським

становищем або завдяки співчуттю власному до справи можуть сприяти досягненню мети попечительства;

2)попечительство за мету має надання допомоги тим нужденним студентам, які не здобули права одержувати стипендію і взагалі грошової допомоги із сум, що їх відпускає університет, однак заслуговують співчуття за свою поведінку, старання у наукових заняттях, а також коштів для життя;

3)допомога може надаватися у вигляді позички певної суми грошей, плати за право навчання в університеті, сплати хазяїнові квартири за харчування і приміщення або видачі безповоротної грошової допомоги з огляду на особистість бідного студента і наявність коштів на цей час;

4)кошти для допомоги можуть збиратися шляхом пожертв від приватних осіб усіх станів і в місцевостях, що входять у район Київського навчального округу, та іншими дозволеними способами [162, с. 108–112; с. 1296–1299].

Наступного року на таких же умовах було створено «Попечительство о недостаточных студентах» і в Одеському навчальному окрузі при Новоросійському університеті. Дозвіл на створення попечительства знову ж таки давав імператор за поданням начальства Одеського навчального округу [161, с. 209–210.]. За Статутом, товариство, як і інші подібні об'єднання, ставило за мету – надання допомоги нужденним студентам цього університету за таких умов: якщо вони не отримують стипендії чи іншої грошової допомоги з університетських сум; якщо правління попечительства визнає прохача таким, що заслуговує допомоги своєю поведінкою, старанням у навчанні і має скрутне матеріальне становище. Кошти для допомоги нужденним студентам мали складатися із щорічних внесків членів попечительства та пожертв сторонніх осіб, які не належать до попечительства. Попечительство може, крім того, влаштовувати за межами університету публічні лекції, концерти, спектаклі; збільшувати свою касу всілякими іншими способами у межах закону. Як і інші товариства, правління попечительства, відповідно до Статуту, в місцевій пресі розміщувало відомості про час і коло питань зібрань та публікувало звіти про виконану роботу [161, с. 902–907].

У кінці XIX століття існували окремо і «Общества вспомоществования учителям», які не тільки допомагали бідним викладачам матеріально, а й займалися посередництвом при пошуку роботи, дешевої медичної допомоги, пошуку недорогих квартир. Так,

Статутом «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим» передбачалося допомагати коштами учителям, які працюють, і вчителям колишнім, членам їх сімей, які перебували такими не менше двох років. Що стосувалося інших, які зверталися по допомогу, то їм сприяли в пошуках роботи, наданні здешевленої медичної допомоги. Товариство об'єднувало дійсних, почесних і членів-змагальників обох статей, які навчали нині (або навчали раніше). Почесні члени – це ті, які зробили помітні пожертви або надали якусь вагому послугу; члени-змагальники – всі ті, хто сприяє діяльності Товариства нині. Неповнолітні особи, а також ті, хто навчається, не можуть бути членами Товариства. Ті, хто вніс значні кошти, а також ті, хто визначену кількість років пробув членом Товариства, залишалися такими пожиттєво і звільнялися від подальших внесків назавжди. Бюджет Товариства – щорічні членські внески, одноразові пожертви, випадкові надходження й проценти з капіталу і прибутку від різних заходів, тобто публічних лекцій, благодійних вечорів та ін. З березня 1900 року Товариство дістало право придбати у власність нерухомість. Допомога надавалася одноразово і постійно. Перша надавалася з крайньої потреби, наприклад, у разі втрати роботи або через хворобу. Сімейні члени товариства при цьому мали переваги. Друга надавалася за обставин безвихідних, коли людина без цієї допомоги не могла вижити. На надання такої допомоги потрібна була згода загальних зборів Товариства. Цікавий той факт, що будь-яку допомогу Товариство могло надавати найближчим родичам дійсного члена, які залишилися без матеріальної підтримки після його смерті [78, с. 3–7; 176, с. 1036–1044].

У 1887 році в Одеському начальному окрузі було створено Товариство взаємної допомоги вчителям і колишнім учителям початкових народних училищ Таврійської губернії. У 1913 році Товариство складалося з 258 членів, з яких 230 – дійсні, 20 – пожиттєві і 8 – почесні. Діяльність правління полягала переважно у турботах про облаштування учительської дачі в Євпаторії і наданні нужденним учителям допомоги працевлаштування на канікулярний час, у видачі позик і допомоги у виданні «Учительская Евпаторийская Дача». У звітному році правління Товариства видало збірник, у якому було вміщено огляд діяльності за 1897–1912 роки. Крім того, видання містило повідомлення про Другий всеросійський імені К. Д. Ушинського з'їзд представників учительських і педагогічних товариств взаємодопомоги особам «учительського звання», а також про Перший всеросійський з'їзд з питань народної освіти з

пропозицією, учителям подати правлінню Таврійского учительського товариства доповіді і запити з питань, що входили в програму обох з'їздів [90, с. 64].

У 1897 році на підставі виданого Міністерством внутрішніх справ спеціального циркуляра відбулося спрощення процедури відкриття благодійних організацій. Товариства згідно з цим циркуляром могли створюватися з дозволу губернаторів і навіть градоначальників. Однак, якщо, на думку губернатора, діяльність Товариства загрожувала громадській безпеці або спокою громадян, він легко будь-коли міг заборонити його. У циркулярі дослідниця А. Туманова справедливо вбачала не тільки спрощення механізму створення благодійних товариств, але й більш детальну кодифікацію основних видів благодійної допомоги бідним. Як допомогу видавали одяг, харчі, надавали житло, гроші, медичну допомогу, влаштовували у богадільні, допомагали у вихованні сиріт і навіть у знаходженні роботи. Для цього товариствам радили з дозволу властей відкривати дитбудинки, сиротинці – різні благодійні установи, а також гуртожитки, будинки працелюбності, лікарні, амбулаторії тощо [206, с. 300].

На початку XX століття важливим правовим документом, що регулював створення і діяльність доброчинних товариств, стали «Временные правила об Обществах и Союзах» [116, с. 201–207]. У цих Правилах благодійним товариством визнавалося «об'єднання кількох осіб, не маючи своєю метою одержання для себе прибутку від ведення якогось підприємства, які обрали для своєї діяльності певні завдання», а союзом – «об'єднання двох або кількох таких товариств». У статті 2 Правил визначався порядок створення таких інституцій: «товариства і союзи можуть бути створені без дозволувлади з дотриманням правил». Досить було подати заяву встановленого зразка. Якщо впродовж двох тижнів заявник не одержував обґрунтованої відмови, товариство мало право розпочати свою діяльність. Реєстрація товариства відбувалася шляхом внесення його до спеціального реєстру, інформація про що публікувалася в місцевій пресі. Після цього товариство вважалося створеним, і йому надавалося право набувати і відчуджувати нерухоме майно, утворювати капітали, укладати договори відповідно до мети товариства, влаштовувати різні заходи, проводити збір пожертвувань. Створення, реєстрація і припинення діяльності товариства доручалося губернській і міській владі [53, с. 2].

Тимчасові правила про товариства і союзи 1906 року були

Тимчасові правила про товариства і союзи 1906 року були основним законодавчим актом для благодійних організацій аж до 1917 року. Після жовтневого перевороту і в перші роки радянської влади обов'язки у сфері благодійності почали виконувати державні органи. Це зумовлювалося тим, що Радянська держава, яка виникла як держава робітників і селян, узяла на себе обов'язки захисника і попечителя всіх «пригноблених і ображених», «скорботних і стражденних». У кінці 1917 року були утворені Наркомат Державної опіки і Наркомат Соціального забезпечення, яким передали всі повноваження в галузі громадської опіки. Декретами і постановами цих наркоматів були скасовані майже всі благодійні організації, що діяли в дореволюційній Росії.

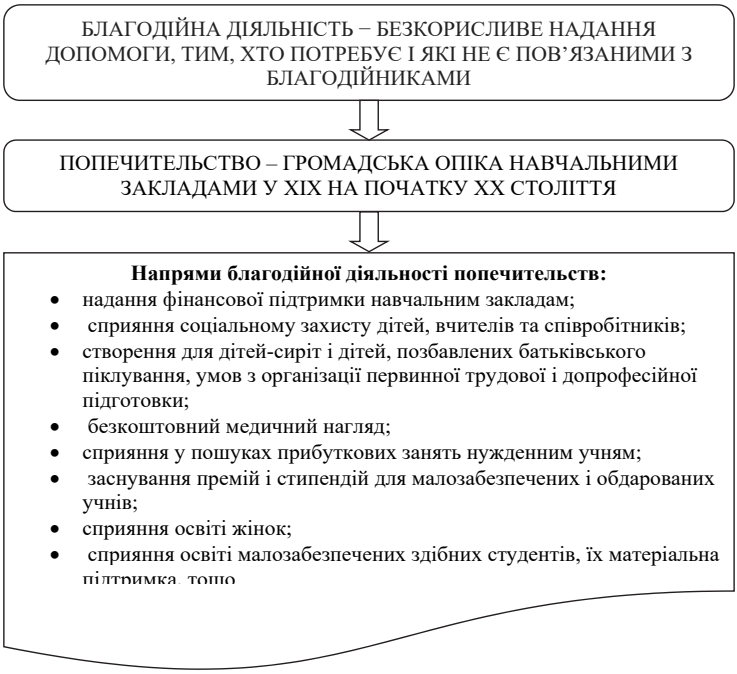

Рис. 3.3. Благодійна діяльність як вияв попечительства про народну освіту у XIX – на початку XX століття

Отже, аналіз напрямів благодійної діяльності у сфері попечительства про народну освіту у XIX – на початку XX століття дав змогу виявити, що вони виконували велику роботу: надання фінансової підтримки навчальним закладам; сприяння соціальному захисту дітей, учителів та інших працівників навчальних закладів; створення для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, умов з організації первинної трудової і допрофесійної підготовки, безкоштовний медичний нагляд, заснування премій і стипендій для малозабезпечених і обдарованих учнів, сприяння у пошуках прибуткових занять нужденним учням, сприяння освіті жінок, малозабезпечених учнів та студентів, залучення обдарованих учнів та студентів до навчання, їх матеріальна підтримка, турбота про відпочинок працівників та їх оздоровлення тощо (див. Рис. 3.3).

3.4. Перспективи використання позитивного досвіду діяльності попечительських рад у сучасних освітніх навчальних закладах

В сучасній України уже тривалий час обговорюється питання інтеграції освітньої системи в європейський простір. Це складний процес, що передбачає демократизацію управлінських, громадсько-політичних структур, ринкових відносин, забезпечення свобод і прав громадянина.

На нашу думку, демократичні перетворення, які відбуваються в Україні нині, після революції гідності, спонукають до перегляду традиційного розуміння поняття «управління», переосмислення його мети та засобів реалізації.

У своєму дослідженні Л. Гаєвська зазначає, що всю багатоманітність поглядів на сутність поняття «управління» можна звести до чотирьох основних форм: трактування управління як діяльності з усіма властивими їй структурними елементами – метою, мотивами, засобами, діями, результатами, оцінкою й корегуванням одержаних результатів; розгляд цього феномену як впливу однієї системи на іншу, тобто цілеспрямованого впливу людини на об’єкт, що характеризується суперпозицією суб’єкта управління і субординованою позицією його об’єкта, та зміною цього об’єкта в результаті такого впливу; визначення управління як взаємодії суб’єктів спільної діяльності, і, що стосується суто управління освітою, – розуміння під цим поняттям організації науково-

методичних, комунікаційних, інформаційних, диверсифікаційних, нормативно-правових та інших умов з метою реалізації освітніх процесів [18, с. 22].

О. Співаковський у статті «Успіх і результативність – через широке партнерство. Як розвиватися освітній сфері» (2017) [201, с. 4] у стратегічному баченні розвитку освіти в Україні одним з першочергових практичних кроків називає те, що управління у сфері освіти «…має бути відкритим та прозорим, підзвітним перед громадою та суспільством. Забезпечення державно-громадського партнерства в управлінні державними та комунальними школами, зокрема шляхом створення ефективних батьківських та наглядових рад» [201, с. 4].

Результатом змін в Україні має стати створення нового, сучасного типу управління освітою, який ґрунтується на державно-громадській моделі. З цією метою необхідно виявити перспективи вдосконалення діяльності попечительських (піклувальних) рад у сучасних освітніх навчальних закладах.

У Законі України «Про освіту» (2017) у статті 24 говориться, що в Україні для управління освітою створюється система державних органів управління й органів громадського самоврядування [143, с. 2].

У Державній національній програмі «Освіта» «Україна XXI століття» (1993) [137] наголошується: «основні шляхи реформування освіти: створення в суспільстві атмосфери загальнодержавного, всенародного сприяння розвиткові освіти, неухильної турботи про примноження інтелектуального та духовного потенціалу нації, активізація зусиль усього суспільства для виведення освіти на рівень досягнень сучасної цивілізації, залучення до розвитку освіти всіх державних, громадських, приватних інституцій, сім'ї, кожного громадянина» [137, с. 3].

В Україні вперше статус піклувальних рад був закріплений законодавчо в 2001 році, коли було прийнято Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу (див. Додаток К) [141, с. 2–6].

Піклувальна рада створюється рішенням загальних зборів (конференції) або ради загальноосвітнього навчального закладу. Піклувальна рада формується із 7–15 осіб із представників місцевих органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, окремих громадян, іноземців. Піклувальна рада може створювати комісії, ініціативні групи, до складу яких входять представники громадськості,

педагогічного колективу, батьки або особи, які їх заміняють, представники учнівського самоврядування. Члени піклувальної ради обираються на загальних зборах (конференції) загальноосвітнього навчального закладу шляхом голосування простою більшістю голосів. Члени піклувальної ради працюють на громадських засадах. У випадках, коли хтось із членів піклувальної ради вибуває, на загальних зборах (конференції) на його місце обирають іншу особу. Очолює піклувальну раду голова, якого обирають голосуванням на засіданні піклувальної ради. З числа членів піклувальної ради обираються також заступник та секретар. Голова піклувальної ради скликає і координує роботу піклувальної ради; готує і проводить засідання, затверджує рішення піклувальної ради; визначає функції заступника, секретаря та інших членів; представляє піклувальну раду в установах, підприємствах, організаціях із питань, віднесених до її повноважень. Голова піклувальної ради має право делегувати свої повноваження членам піклувальної ради. Робота піклувальної ради планується довільно. Кількість засідань визначається доцільністю, але, як правило, не менше як чотири рази на рік. Засідання можуть проводитись також на вимогу третини і більше членів ради. Засідання є правомірним, якщо на ньому присутні не менше двох третин її членів. Рішення піклувальної ради приймається простою більшістю голосів. Піклувальна рада інформує про свою діяльність у доступній формі на зборах, у засобах масової інформації, через спеціальні стенди тощо. Рішення піклувальної ради в 7-дений термін доводяться до відома колективу загальноосвітнього навчального закладу, батьків, громадськості, їх виконання організовується членами піклувальної ради [141, с. 4].

Піклувальна рада має право вносити на розгляд органів виконавчої влади, керівника загальноосвітнього навчального закладу, загальних зборів (конференції) пропозиції щодо зміцнення матеріально-технічної, навчально-виробничої, наукової, культурно-спортивної, корекційно-відновної та лікувально-оздоровчої бази загальноосвітнього навчального закладу; сприяти залученню додаткових джерел фінансування загальноосвітнього навчального закладу; сприяти стимулюванню творчої праці педагогічних працівників, учнів; брати участь у розгляді звернень громадян з питань, що стосуються роботи загальноосвітнього навчального закладу, з метою сприяння їх вирішенню у встановленому порядку [56, с. 156–157].

Однак, як засвідчують реалії сьогодення, перехід до державно-громадського управління відбувається надто повільно й поки що не дає відчутних позитивних результатів. Гальмують виконання цього завдання чотири основні чинники.

Перший чинник пов'язаний з особою самого керівника навчального закладу, який не хоче допускати на «свою територію» інших, на його думку, «чужинців».

Як нам видається, у багатьох навчальних закладах працює такий механізм створення піклувальної ради: у дирекції школи складаються добрі стосунки з місцевим сільськогосподарським товариством, іншими підприємствами та приватними підприємцями міста, району, села, представниками місцевих органів влади. Заходи щодо створення піклувальної ради можна окреслити відповідною програмою, що включає три етапи цього процесу: аналітичний, організаційний, практичний. Аналітичний етап включає: комплексний аналіз умов функціонування й управління розвитком школи, вивчення і систематизацію документів, які регулюють порядок управління школою, розробку проекту Положення про піклувальну раду. Організаційний етап охоплює: складання орієнтовного списку кандидатів до піклувальної ради школи, ознайомлення їх із проектом Положення про піклувальну раду під час ведення переговорів, вивчення досвіду інших шкіл з цього питання, розгляд Проекту положення на загальних зборах школи з внесенням доповнень і змін та його прийняття. Практичний етап включає: проведення першого засідання піклувальної ради: ознайомлення з прийнятим Положенням, розробку плану роботи на рік, вибір голови, секретаря, розподіл обов'язків; розгляд питань, віднесених до компетенції піклувальної ради, висвітлення роботи в засобах масової інформації, на сайті закладу [132, с. 2; 133, с. 1–3].

Другий чинник зумовлюється розходженнями, які існують в українському законодавстві, положення якого керівник трактує по-своєму. На підтвердження нашої думки процитуємо положення, що стосуються цієї проблеми і затверджені в Законах України «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту» та Положенні про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу.

У Законі України «Про загальну середню освіту» [139, с. 4] у статті 39 «Управління та громадське самоврядування загальноосвітнього навчального закладу» визначається, що

керівництво загальноосвітнім навчальним закладом здійснює директор. Колегіальним органом управління загальноосвітнім навчальним закладом є педагогічна рада, повноваження якої визначаються Положенням про загальноосвітні навчальні заклади. Органом громадського самоврядування загальноосвітнього навчального закладу є загальні збори (конференція) колективу загальноосвітнього колективу [139, с. 8].

У Законі України «Про дошкільну освіту» [138, с. 2] у статті 20 «Управління та громадське самоврядування дошкільного навчального закладу» записано, що керівництво дошкільним навчальним закладом здійснює його директор (завідуючий), колегіальним постійно діючим органом управління дошкільним навчальним закладом є педагогічна рада. Педагогічна рада створюється в усіх дошкільних навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типу і форми власності за наявності не менше трьох педагогічних працівників.

До складу педагогічної ради дошкільного навчального закладу входять директор (завідуючий), заступники директора (завідуючого) з навчально-виховної (виховної) роботи, вихователі-методисти, вихователі, старші вихователі, вчителі (усіх спеціальностей), вчителі-дефектологи, вчителі-логопеди, практичні психологи, соціальні педагоги, інструктори з праці, інструктори з фізкультури, інструктори слухового кабінету, музичні керівники, керівники гуртків, студій, секцій, інших форм гурткової роботи, медичні працівники, інші спеціалісти. До складу педагогічної ради дошкільного навчального закладу можуть входити голови батьківських комітетів, фізичні особи, які надають освітні послуги в галузі дошкільної освіти за наявності ліцензії. На засідання педагогічної ради можуть бути запрошені представники громадських організацій, педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів, батьки або особи, які їх замінюють. Особи, запрошені на засідання педагогічної ради, мають право дорадчого голосу.

Головою педагогічної ради дошкільного навчального закладу є його директор (завідуючий). Педагогічна рада обирає зі свого складу секретаря на навчальний рік.

Педагогічна рада дошкільного навчального закладу: оцінює результативність реалізації Державної базової програми та хід якісного виконання програм розвитку, виховання і навчання дітей кожної вікової групи; розглядає питання вдосконалення організації

навчально-виховного процесу в дошкільному навчальному закладі; визначає план роботи дошкільного навчального закладу та педагогічне навантаження педагогічних працівників; затверджує заходи для зміцнення здоров'я дітей; обговорює питання підвищення кваліфікації педагогічних працівників, розвитку їхньої творчої ініціативи, впровадження у навчально-виховний процес досягнень науки і передового педагогічного досвіду; аналізує проведення експериментальної та інноваційної діяльності в дошкільному навчальному закладі; визначає шляхи співпраці дошкільного навчального закладу з сім'єю; розглядає питання морального та матеріального заохочення працівників дошкільного навчального закладу; заслуховує звіти педагогічних працівників, які проходять атестацію; затверджує план підвищення педагогічної (фахової) майстерності педагогічних працівників розглядає інші питання, визначені Положенням про дошкільні навчальні заклади.

Органом громадського самоврядування дошкільного навчального закладу є загальні збори (конференція) колективу дошкільного навчального закладу та батьків або осіб, які їх замінюють. Загальні збори (конференція) заслуховують звіти керівника дошкільного навчального закладу з питань статутної діяльності та дають оцінку його професійно-педагогічній діяльності, розглядають питання навчально-виховної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності дошкільного навчального закладу [138, с. 7].

У Законі України «Про позашкільну освіту» [144, с. 2] у статті 10 «Органи управління позашкільною освітою» державний контроль за діяльністю позашкільних навчальних закладів» у частині «…Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах їх компетенції» зазначено, що вищезгадані органи сприяють створенню піклувальних та опікунських рад, благодійних фондів; виконують інші повноваження відповідно до Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про освіту», цього Закону та положень про них, а у статті 11 «Управління та громадське самоврядування позашкільного навчального закладу» традиційно вказується, що керівництво позашкільним навчальним закладом здійснює його директор, колегіальним органом управління позашкільним навчальним закладом є педагогічна рада, повноваження якої визначаються Положенням про позашкільні навчальні заклади [144, с. 6].

Органом громадського самоврядування позашкільного навчального закладу є загальні збори (конференція) колективу позашкільного навчального закладу [144, с. 6].

У Положенні про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу наголошується: «…не допускається втручання членів піклувальної ради в навчально-виховний процес без згоди керівника загальноосвітнього навчального закладу» [141, с. 2–4]. З одного боку, громадськості делегуються права на залучення до життєдіяльності навчального закладу, а з другого, можливість їх реалізації замикається на тому ж керівникові, який не дає своєї згоди.

Позитивним є те, що враховано історичний досвід діяльності попечительських рад у статті 29 «Наглядова (піклувальна) рада закладу освіти» Закону України «Про освіту» (2017) зазначено: «…піклувальна рада має право: брати участь у визначенні стратегії розвитку закладу освіти та контролювати її виконання; сприяти залученню додаткових джерел фінансування; аналізувати та оцінювати діяльність закладу освіти та його керівника; контролювати виконання кошторису або бюджету закладу освіти і вносити відповідні рекомендації та пропозиції, що є обов'язковими для розгляду керівником закладу освіти; вносити засновнику закладу освіти подання про заохочення або відкликання керівника закладу освіти з підстав, визначених законом; здійснювати інші права, визначені спеціальними законами, установчими документами закладу освіти» [143, с. 3].

Третім чинником, що гальмує процес управління загальноосвітнім навчальним закладом на державно-громадських засадах, вважаємо слабку обізнаність, а то й цілковите незнання представниками громадськості наданих їм прав брати участь в управлінській діяльності, внутрішньому житті школи. Добре, коли керівник налаштований на таке співробітництво і докладає зусиль до його впровадження. У більшості ж випадків спрацьовує механізм відторгнення навчально-виховного закладу від соціуму, перетворюючи школу майже на закритий заклад [225, с. 142].

За твердженням І. Довбиша, існує думка, що в школі для забезпечення державно-громадського принципу управління достатньо лише двох суб'єктів: директора школи як представника держави і ради школи – представника і виразника громадських інтересів. Згідно з Положенням про загальноосвітній навчальний заклад до ради школи

обираються пропорційно представники від педагогічного колективу, учнів ІІ–ІІІ ступенів навчання, батьків, громадськості [44, с. 2].

За таких умов забезпечити належно представництво всіх зацікавлених в управлінні суб'єктів неможливо. Школа, якщо вона хоче мати підтримку не лише з боку держави, повинна бути органічно пов'язана з тим середовищем, у якому знаходиться. Не використання потенціалу для розвитку школи через залучення його окремих представників до управління нею означає нерозуміння реалій сучасного життя [44, с. 23].

На нашу думку, найбільш слабким місцем у роботі директорів загальноосвітніх навчальних закладів є налагодження зв'язків з батьками учнів та громадськістю, хоча цей аспект набуває особливої значущості з огляду на сучасні вимоги, при переході до державно-громадської моделі управління освітою.

У 2004 р. з прийняттям Примірного положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітнього навчального закладу [142, с. 1–2] було задекларовано, що «…рішення про заснування батьківських комітетів класів (класу) або закладу приймаються на загальних зборах батьків відповідних класів (класу) або закладу, легалізація (офіційне визнання) батьківських комітетів є обов'язковою і здійснюється шляхом письмового повідомлення про заснування (реєстрацію) керівництва навчального закладу, припинення діяльності батьківських комітетів може бути проведено шляхом реорганізації або ліквідації (саморозпуску, примусового розпуску)» [142, с. 1–2].

Заклад на підставі Примірного положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітніх навчальних закладів розробляє власне положення про батьківські комітети з урахуванням особливостей діяльності свого закладу та вимог до статутних документів, визначених у статті 13 Закону України «Про об'єднання громадян». Метою діяльності комітетів є захист законних інтересів своїх дітей в органах громадського самоврядування закладу, у відповідних державних, судових органах, а також надання допомоги педагогічному колективу в реалізації завдань загальної середньої освіти. Основними завданнями діяльності комітетів є сприяння створенню умов для формування та розвитку особистості учня та його громадянської позиції, становленню учнівського самоврядування; виховання в учнів шанобливого ставлення до державних святинь, української мови і культури, історії і культури народів, які проживають в Україні; формування загальнолюдської культури і

моралі, культури міжетнічних відносин; захисту здоров'я та збереження життя і здоров'я дітей; здобуття учнями обов'язкової загальної середньої освіти, розвитку їх природних здібностей та підтримки обдарованої молоді; запобігання бездоглядності дітей у вільний від занять час і безпритульності; всебічного зміцнення зв'язків між родинами, навчальним закладом і громадськістю з метою встановлення єдності їх виховного впливу на дітей; залучення батьківської громадськості до професійної орієнтації учнів, позакласної та позашкільної роботи; організації роботи з розповсюдження психолого-педагогічних і правових знань серед батьків, підвищення їх відповідальності за навчання і виховання дітей; вирішення питань розвитку матеріально-технічної бази навчального закладу та його благоустрою [142, с. 1–2].

Основними принципами діяльності комітетів є: законність, гласність, колегіальність, толерантність, виборність, організаційна самостійність у межах повноважень, визначених цим положенням та законодавством; підзвітність і відповідальність перед загальними зборами батьків закладу, класів (класу) [142, с. 1–2].

Комітет класу (класів) формується з батьків або осіб, які їх замінюють, одного класу чи декількох класів, і діє від їх імені. Комітет класу (класів), голова та заступник голови обираються на зборах батьків класу (класів) на початку навчального року; кількісний склад та термін повноважень комітету визначаються зборами батьків класу (класів), збори батьків класу (класів) проводяться за рішенням комітету класу (класів) не рідше двох разів на семестр, комітет закладу формується з голів (представників) усіх комітетів класів, а з інших батьків за рекомендацією комітетів класів або ради закладу; кількісний та якісний склад комітету закладу, термін його повноважень визначаються радою цього закладу, комітет закладу в разі необхідності може скликати збори батьків закладу [142, с. 1–2].

Правомочний склад зборів становить не менше як дві третини від загальної кількості дітей у закладі. Рішення приймаються простою більшістю голосів. У разі неможливості проведення загальних зборів батьків закладу, питання, що потребують розгляду загальними зборами, можуть виноситися на обговорення зборів батьків класів, яких стосуються ці питання. У такому разі рішення приймається за урахуванням рішень зборів батьків класів на засадах простої більшості голосів згідно з протоколами засідань батьківських комітетів класів. Рішення зборів батьків, комітетів доводиться до відома батьків,

керівництва закладу, а, за необхідності, відповідного органу управління освітою в 10-денний термін [142, с. 1–2].

Комітети можуть створювати постійні або тимчасові комісії з окремих напрямів роботи. Чисельність комісій та зміст їх роботи визначаються комітетами та затверджуються їх головами. У разі, якщо член комітету достроково складає свої повноваження, вибори нового члена відбуваються на батьківських зборах. Комітети закладів, що формують освітній округ або знаходяться в складі навчально-виховного об'єднання, можуть створювати батьківський комітет округу. Комітети планують свою роботу на підставі плану роботи закладу, рішень зборів батьків, рекомендацій директора, класного керівника, органів учнівського самоврядування, громадськості. План роботи має довільну форму і затверджується головою відповідного комітету. Плани роботи комісій, створених при комітеті, є складовими плану роботи комітету. Якщо не досягнуто згоди між директором школи і більшістю членів комітету закладу, питання вирішуються районним, районним у містах органом управління освітою або радою закладу; між класним керівником і комітетом класу – керівництвом або радою цього закладу [142, с. 1–2].

Комітети звітують про свою роботу перед зборами батьків один раз на рік – у день виборів нового складу комітетів. Комітети ведуть протоколи своїх засідань і зборів, що зберігаються у голів комітетів і передаються за актом новому складу відповідних комітетів. Керівництво і класні керівники закладу не несуть відповідальності за оформлення протоколів. Комітети мають право: брати участь в обстеженні житлово-побутових умов учнів, які перебувають у несприятливих соціально-економічних умовах; встановлювати зв'язки з місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, органами внутрішніх справ, громадськими організаціями, підприємствами, навчальними та науковими установами, сільськогосподарськими господарствами щодо надання фінансової та матеріально-технічної допомоги загальноосвітньому навчальному закладу, захисту здоров'я і життя учнів, навчальної та виховної роботи, організації підвозу та харчування учнів, благоустрою та з питань забезпечення санітарно-гігієнічних умов у навчальному закладі; вносити на розгляд керівництва (педагогічної, піклувальної рад) навчального закладу пропозиції щодо змін типу навчального закладу, його статусу, вдосконалення умов організації навчально-виховного процесу, організаційно-господарських питань, які мають бути

розглянуті керівництвом навчального закладу в місячний термін і результати розгляду доведені до відома батьків; звертатися до директора, класного керівника, піклувальної, педагогічної та ради загальноосвітнього навчального закладу щодо роз'яснення стану і перспектив роботи навчального закладу та з окремих питань, що турбують батьків; порушувати клопотання щодо позбавлення чи обмеження батьківських прав; за необхідності заслуховувати звіти батьківських комітетів і надавати допомогу щодо поліпшення їх роботи; скликати позачергові батьківські збори (конференції); створювати благодійні фонди відповідно до чинного законодавства, зокрема контролювати надходження і розподіл грошей, брати участь у вирішенні інших питань, передбачених статутом цих фондів; надавати пропозиції щодо матеріальної допомоги учням, стимулювання діяльності педагогічних працівників ірезультативності виступів учнів-переможців олімпіад (конкурсів, змагань тощо), батьків; сприяти покращенню харчування учнів; сприяти дотриманню санітарно-гігієнічних та матеріально-технічних умов функціонування навчального закладу; брати участь у прийнятті рішень стосовно організації оздоровлення учнів (вихованців); контролювати раціональне використання фондів загального обов'язкового навчання; сприяти організації інноваційної та експериментальної діяльності загальноосвітнього навчального закладу; звертатися до відповідних органів управління освітою, органів громадського самоврядування з питаннями, пов'язаними з навчанням і вихованням дітей; бути відзначеними грамотами та іншими формами морального та матеріального заохочення. З метою більш ефективного захисту прав та інтересів дітей батьки можуть об'єднуватися в асоціації та інші добровільні об'єднання [142, с. 2–3].

Комітети зобов'язані: виконувати плани роботи, затверджені головою відповідного комітету; вести протоколи засідань батьківських зборів, що зберігаються в справах закладу та передаються за актом новообраному комітету; надавати інформацію про свою діяльність на прохання директора закладу або відповідного органу управління освітою; залучати батьків до організації позакласної та позашкільної роботи; організовувати чергування батьків під час культурно-масових заходів у навчальному закладі з метою збереження життя і здоров'я учнів; у разі потреби звітувати перед загальними зборами (конференціями). Голова комітету закладу є членом ради закладу. Він може брати участь у засіданнях педагогічної ради закладу під час

розгляду питань, віднесених до компетенції комітету, з правом дорадчого голосу. Голова комітету закладу має право знайомитися з організацією, проведенням і результатами державної підсумкової атестації учнів. Голова (представник) комітету може бути членом атестаційної комісії для проведення атестації педагогічних працівників закладу [142, с. 2–4].

Четвертим чинником, який гальмує діяльність піклувальних рад, є те, що сучасне попечительство (піклування) в освітній сфері, на відміну від історико-педагогічного досвіду, засноване на громадських засадах. У цьому і полягають значні втрати у його функціонуванні.

На нашу думку, піклувальна рада є тим відсутнім компонентом, що дійсно може повною мірою забезпечити представництво громадськості в управлінні школою. Піклувальники навчального закладу – це місцеві підприємства, сільськогосподарські товариства, фермерські господарства, окремі приватні підприємці, колишні випускники, що вдало зробили кар'єру чи створили власний бізнес, комерційні структури вищих рівнів, що мають інтерес і бажання створити собі добре ім'я в регіоні, де знаходиться заклад.

На думку І. Лікарчука, треба розуміти просту істину: в житті закладу піклувальна рада має відігравати ту саму роль, що її має рада директорів великої компанії. Директор закладу освіти, якщо він працює з піклувальною радою, має відігравати роль виконавчого директора цієї компанії [72, с. 88].

На нашу думку, в результаті неврегульованості на законодавчому рівні проблеми, виникають непорозуміння з боку батьківської громади, про що свідчать листи Міністерства освіти і науки «Щодо благодійних внесків» [227, с. 1], які періодично надходять до навчальних закладів: «…у засобах масової інформації з'являються повідомлення про примусові благодійні внески в окремих навчальних закладах та їх нецільове використання. Наголошуємо, що фінансово-господарська діяльність дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється відповідно до законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про місцеве самоврядування в Україні», Бюджетного кодексу України та інших нормативно-правових актів. Законодавство України про благодійну діяльність та благодійні організації базується на Конституції України та складається з Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», Цивільного кодексу України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана

Верховною Радою України, та інших нормативно-правових актів. Прийом благодійних внесків від фізичних і юридичних осіб відбувається виключно на добровільній основі відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 04 серпня 2000 р. № 1222 (із змінами) «Про затвердження Порядку отримання благодійних (добровільних) внесків і пожертв від юридичних та фізичних осіб бюджетними установами і закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури, науки, спорту та фізичного виховання для потреб їх фінансування» з обов'язковим оформленням відповідної документації та відображенням у бухгалтерському обліку.

У навчальному закладі за рішенням загальних зборів (конференції) можуть створюватися рада закладу, діяльність якої регулюється його статутом, а також батьківський комітет, піклувальна рада, учнівський комітет тощо. Батьківські комітети є добровільними органами громадського самоврядування, створеними на основі єдності інтересів батьків щодо реалізації прав та обов'язків їхніх дітей під час організації їх життєдіяльності у закладі. Наказом Міністерства освіти і науки України від 2 червня 2004 р. № 440 затверджено Примірне положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітнього навчального закладу, які можуть створювати благодійні фонди відповідно до чинного законодавства та контролювати надходження і розподіл грошей, брати участь у вирішенні інших питань, передбачених статутом цих фондів. Положення про батьківські комітети (раду) дошкільного навчального закладу затверджено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 26 квітня 2011 року за № 398. Піклувальна рада навчального закладу вживає заходів щодо зміцнення матеріально-технічної і навчально-методичної бази, залучення додаткових джерел фінансування закладу, поліпшення умов для організації навчально-виховного процесу, стимулювання творчої праці педагогічних працівників. Дирекція школи та педагогічні працівники не повинні втручатися у діяльність благодійних фондів і піклувальних рад. Питання запровадження додаткових освітніх послуг у навчальних закладах розглядаються лише за згодою (заявою) батьків дитини або осіб, які їх замінюють, за рахунок коштів батьків або осіб, які їх замінюють, фізичних та юридичних осіб на основі угоди між батьками та навчальним закладом. Керівники місцевих органів управління освітою та керівники навчальних закладів несуть відповідальність згідно із законодавством про боротьбу з корупцією [237, с. 2].

Глибокі якісні зміни в школі неможливо провести тільки на шкільному рівні, вони можливі лише за умови планомірних зусиль усієї системи освіти, на всіх її рівнях із широким залученням громадськості [64, с. 19–21].

«У сільській місцевості школа – головне вогнище культури і знань», – писав В. О. Сухомлинський [204, с. 122].

На нашу думку, функціонування таких піклувальних рад у навчальних закладах є формальним, не відповідає запитам сьогоднішнього суспільства. Функції піклувальної ради та ради навчального закладу дублюються. Педагогічна рада не підзвітна піклувальній раді. Піклувальна рада повинна виконувати функції ради керівників, які мають турбуватися не лише про поліпшення матеріально-технічної бази навчальних закладів, а й про розвиток навчального закладу, підвищення престижу педагогічної праці, про майбутні кадри для навчального закладу. Головним результатом роботи стане справжня відкритість школи, а батьки і громадськість – реальними учасниками навчально-виховного процесу.

Щодо назви «піклувальна рада», ми вважаємо, що є певна двоякість у трактуванні. Члени ради справді мають бути піклувальниками. З першого січня 2004 року набув чинності Сімейний кодекс України, в якому в пункті 2 статті 243 виписано, що піклування встановлюється над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років органом опіки і піклування [54, с. 391]. У статті 17 зазначеного кодексу вказано, що орган опіки і піклування надає допомогу особі у здійсненні нею своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків [54, с. 37].

На нашу думку, змісту діяльності відповідає історична назва «попечительська рада», а головою ради має бути попечитель.

Для ефективного управління навчальними закладами, на нашу думку, мають бути сформовані:

– нова вертикаль управління в районі (місті) (див. Рис. 3.4): конференція працівників освіти (вищий орган);

– попечительська рада територіальної громади міста (району) (див. Рис. 3.5): до складу мають увійти міський (селищний голова (або заступник), голова депутатської комісії з питань освіти міської (районної) ради, ректор (проректор) педагогічного вишу регіону, начальник відділу освіти міста, району, керівники бюджетоутворюючих підприємств міста (району), керівники навчальних закладів, голови батьківських комітетів, голова учнівського самоврядування міста (району) (склад до 15 осіб);

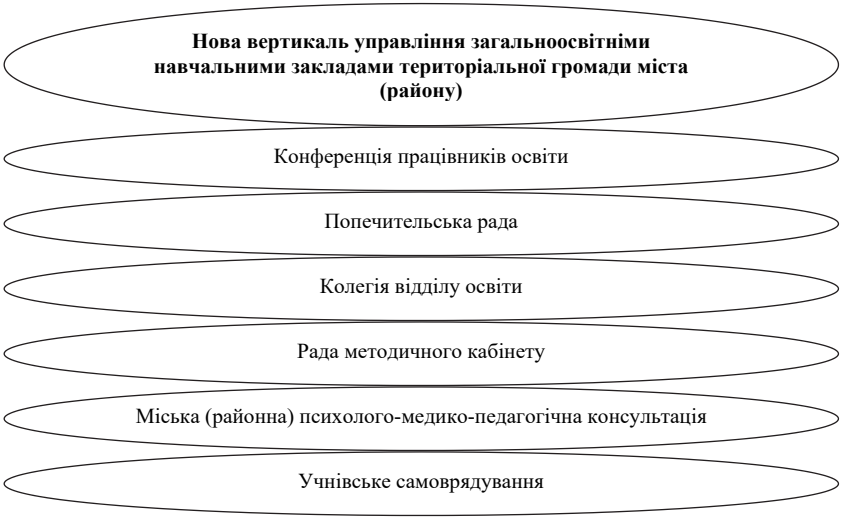

Рис. 3.4. Нова вертикаль управління загальноосвітніми навчальними закладами територіальної громади міста (району)

- колегія відділу освіти;
- рада методичного кабінету;
- міська (районна) психолого-медико-педагогічна консультація;
- учнівське самоврядування;

нова вертикаль управління у загальноосвітньому навчальному закладі (див. Рис. 3.6): конференція навчального закладу, попечительська рада (до складу входять підприємці, батьки, учителі, представники учнівського самоврядування (склад 9 осіб), рада навчального закладу, педагогічна рада, батьківський комітет, учнівське самоврядування.

Аналізуючи позитивний історико-педагогічний досвід діяльності попечительських рад упродовж XIX – початку XX століття, приходимо до висновку, що попечительство в той період

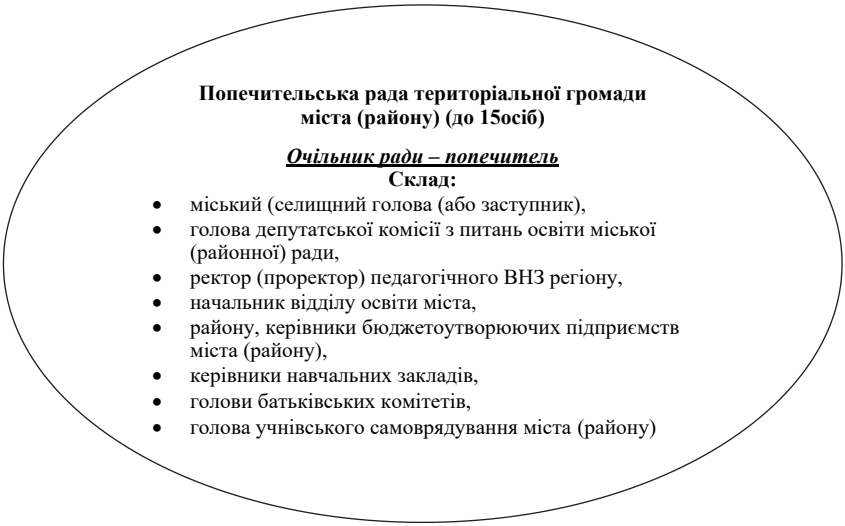

Рис. 3.5. Склад попечительської ради територіальної громади

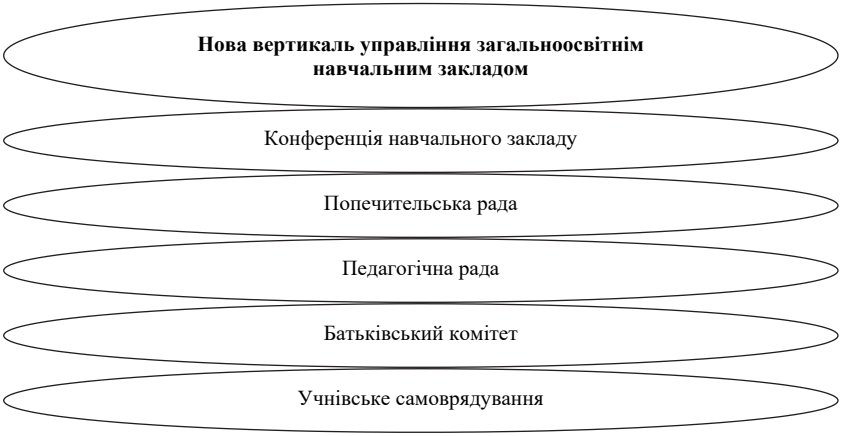

Рис. 3.6. Нова вертикаль управління загальноосвітнім навчальним закладом

набуло чіткої системи завдяки значній кількості нормативно-правових документів, у яких визначалися принципи державно-громадського контролю діяльності середніх навчальних закладів. Відповідно до законодавства при гімназіях, прогімназіях та реальних училищах затверджувалась керівна посада – почесного попечителя.Основними напрямами його діяльності були: контроль за діяльністю освітньої установи; турбота про матеріальне забезпечення закладу, як залучення коштів, так і їх витрати; організація та проведення різних заходів; участь у засіданнях педагогічної ради та господарського комітету тощо. У містах, де було декілька навчальних закладів (гімназія, прогімназія, реальне училище), створювалася єдина для всіх них попечительська рада, в обов'язки якої входив не тільки нагляд за діяльністю цих установ, але й благодійність членів рад, залучення ними додаткових коштів для поліпшення роботи навчальних закладів, організації різних заходів, збір коштів на утримання конкретної освітньої установи. Попечительські ради сприяли соціальному захисту дітей, учителів та співробітників, що виражалося в наданні допомоги малозабезпеченим учням; сприяння працевлаштуванню вихованців дитячих будинків та інтернатів; створення для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, умов організації первинної трудової і допрофесійної підготовки; заснування премій і стипендій для малозабезпечених і обдарованих учнів тощо (Див. Табл. 3.1).

Практика управління навчальними закладами сьогодення засвідчує наявність ряду недоліків, а саме: недосконаліть нормативно-правової бази управлінської сфери діяльності; відсутність об'єктивних, незалежних від втручання вищих органів управління освітою, обґрунтованих і дієвих технологій в управлінні навчальними закладами; відсутність чіткої системи долучення громадськості до освітянських справ як передумови становлення державно-громадського управління.

Перспективою вдосконалення діяльності піклувальних рад у сучасних освітніх навчальних закладах є якісно новий підхід до державно-громадського управління навчальними закладами, а саме: головою щорічних загальних зборів (конференції) навчального закладу має бути голова піклувальної ради; очікуваними результатами діяльності попечительських рад у навчальних закладах, на нашу думку, є :

– винесення на сесію міськ(рай)ради питань відкриття, закриття, перепрофілювання, злиття, перейменування навчальних закладів;

– організація будівництва нових приміщень дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів;

– проведення ремонтних робіт;

Таблиця 3.1

Порівняльна таблиця діяльності попечительських рад у XIX столітті – на початку XX століття та піклувальних рад у сучасній Україні

Діяльність попечительських рад загальноосвітніх навчальних закладів XIX – на початку XX століття	Діяльність піклувальних рад загальноосвітніх навчальних закладів у сучасній Україні
Будівництво приміщень навчальних закладів власним коштом або на пайових умовах	–
Пошуки коштів для облаштування приміщень	Вишуковує кошти для облаштування приміщень (поодинокі випадки)
Обрання директорів гімназій	Поодинокі випадки
Забезпечення закладу матеріально-технічним обладнанням	Вишуковування коштів для придбання комп'ютерної техніки, навчальних кабінетів (поодинокі випадки)
Забезпечення підручниками, посібниками	Придбання книг, посібників, науково-популярних, спеціалізованих, науково-методичних журналів
Забезпечення закладу продуктами харчування	Забезпечення закладу продуктами харчування (сільська місцевість поодинокі випадки)
Створення для учнів можливості для відвідування розташованих поблизу фабрик, заводів, організація екскурсій	Організація екскурсій для учнів загальноосвітніх навчальних закладів
Допомога відмінникам у продовженні навчання в одному з вищих спеціальних навчальних закладів	–
Влаштування на посади, що відповідають рівню підготовки	–
Обрання нових іноземних мов, які мають викладатися у закладі	–
Створення пансіонів	–
Призначення державних стипендій	–
Звільнення від плати за навчання малозабезпечених учнів	–
Видача одноразових грошових допомог і щорічних стипендій із спеціальних коштів середніх навчальних закладів бідним учням	–
Створення попечительств як товариств допомоги бідним вихованцям	–

– надання транспортних послуг (автобус для поїздок вихованців навчального закладу на екскурсії, олімпіади, спортивні змагання тощо, підвезення учителів до місця роботи);

– зміцнення матеріально-технічної бази освітніх закладів, сприяння комп'ютеризації навчально-виховного процесу (придбання сучасних комп'ютерів, програмного забезпечення, комп'ютерних навчальних програм, мультимедійних комплексів);

– сприяння культурно-національному відродженню та краєзнавчій роботі в навчальному закладі;

– забезпечення бібліотеки навчальною та художньою літературою;

– сприяння в організації спортивно-масових і культурно-просвітницьких заходів (формування призового фонду, музичне оформлення, озвучення, відеозйомка);

– сприяння в забезпеченні шкільних їдалень продуктами харчування на пільгових умовах, товарами першої шкільної необхідності (зошити, ручки, олівці), учнівською та спортивною формами;

– сприяння в роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування, дітьми-сиротами, дітьми з малозабезпечених, соціально-неспроможних сімей, з обдарованими дітьми, надання їм матеріальної допомоги;

– сприяння в організації оздоровлення та літнього відпочинку учнів; надання матеріальної допомоги учителям.

Отже, управління навчальними закладами сьогодення засвідчує наявність недоліків, а саме: недосконаліть нормативно-правової бази управлінської сфери діяльності; відсутність об'єктивних, незалежних від втручання вищих органів управління освітою, обґрунтованих і дієвих технологій в управлінні навчальними закладами; відсутність чіткої системи долучення громадськості до освітянських справ як передумови становлення державно-громадського управління. Історико-педагогічний досвід діяльності попечительських рад в Україні у XIX – на початку XX століття є перспективним для вдосконалення діяльності піклувальних рад у сучасних освітніх навчальних закладах у рамках якісно нового підходу до державно-громадського управління навчальними закладами.

Висновки до третього розділу

Створення попечительських рад при середніх навчальних закладах у XIX – на початку XX століття передбачало сприяння благоустрою освітніх установ, їх успішному розвитку та поліпшенню становища вчителів і учнів у них.

На клопотання керівника навчального закладу з дозволу Міністерства народної освіти, створювалася попечительська рада, кількість її членів могла варіюватися відповідно до потреб. Склад попечительських рад, що утримувалися за кошти казни і місцевих товариств, мав відповідати складу, утримуваному винятково за рахунок казни чи винятково на кошти товариств. Кількість членів попечительських рад не була чітко визначеною, тому дострокове вибуття когось не вказувало на необхідність дообрання, якщо ради не втрачали можливості функціонувати.

Встановлено, що основні напрямами діяльності попечительських рад визначала спільна робота з педагогічними радами та господарськими комітетами. Досить широке коло питань обговорювалося і вирішувалося на спільних нарадах попечительських і педагогічних рад та господарських комітетів. З-поміж них найважливішими були: визначення розміру плати за навчання і звільнення від неї бідних учнів; пропозиції, що стосувалися питань поліпшення виховного процесу в навчальному закладі; подання попечительською радою міністру народної освіти через попечителя навчального округу клопотань стосовно облаштування навчально-виховної і господарської частин навчального закладу; схвалення попечительською радою пропозицій педагогічної ради про розподіл позакласних занять вихованців пансіону і про внутрішній режим у ньому; подання попечительською радою попечителю навчального округу висновків і рішень педагогічної ради про відрахування учнів з гімназії без права вступу в інші навчальні заклади Міністерства народної освіти.

Така робота педагогічних рад, як розробка детальних програм із кожного предмета, також здійснювалася під контролем попечительської ради.

Не зважаючи на наявність численних нормативно-правових документів, що визначали діяльність попечительських рад, постійно виникали часом суперечливі питання стосовно кількості членів ради, права вибору голів та членів, порядку обрання членів, переобрання,

підпорядкованості, сумісництва, повноважень рад і її членів, стосунків із керівництвом, віросповідань, відвідування уроків і екзаменів та ін., на що Міністерство у розпорядженнях і постановах постійно давало роз'яснення.

Отже, аналіз урядових розпоряджень, статутів навчальних закладів, циркулярів Міністерства народної освіти дав змогу з'ясувати, що основними напрямами діяльності попечительських рад середніх навчальних закладів досліджуваного періоду була спільна робота з педагогічними радами (спостереження за моральним і фізичним розвитком учнів, поліпшення дисципліни в освітній установі, влаштування екскурсій і подорожей та ін.) та господарськими комітетами (перевірка сум і рахунків за прибутками і видатками та ін.).

Одним із основних напрямів діяльності попечительських рад був соціальний захист і матеріальна підтримка учнів та вчителів, які були малозахищеною верствою в суспільстві.

Міністерство звертало особливу увагу на створення пансіонів або гуртожитків при начальних закладах, «як на один із найбільш надійних засобів підкорити учнів моральному впливу школи», схиляючи до пожертв місцеві товариства і земства. Створюючи пансіони і гуртожитки, Міністерство розраховувало, що на облаштування приміщень і на первинне їх устаткування використати пожертви місцевого дворянства, земства і товариства, а поточні витрати на утримання пансіонів покривати за рахунок плати за вихованців. Пансіонати, інтернати розглядалися як вагома підтримка для успішної діяльності навчальних закладів. Ще однією формою матеріального забезпечення бідних учнів середніх навчальних закладів було призначення стипендій, що мало свої особливості. Обирала стипендіата попечительська рада з учнів, рекомендованих педрадою за кількістю класів.

Важливою формою громадського впливу на діяльність освітніх закладів, як зазначалося, було створення при середніх навчальних закладах попечительств. За Статутом реальних училищ (1872) при кожному навчальному закладі створювалося попечительство, до складу якого входили міський голова, почесний попечитель училища, начальник училища і від 4 до 10 виборних членів.

З'ясовано, що обов'язки попечительств – це:

1)забезпечувати училища обладнанням і продуктами харчування;

2)створювати для учнів можливості для відвідування розташованих поблизу фабрик, заводів, організація екскурсій;

3)допомога відмінникам у продовженні навчання в одному з вищих спеціальних навчальних закладів;

4)влаштування на посади, що відповідають рівню підготовки;

5)обрання нових іноземних мов, для викладання в реальному училищі;

6)пошуки коштів для облаштування приміщень, а також поліпшення викладання.

Заходи, спрямовані на соціальний захист і матеріальну підтримку вихованців середніх навчальних закладів – створення пансіонів; призначення державних стипендій; звільнення від плати за навчання бідних учнів; видача одноразових грошових допомог і щорічних стипендій зі спеціальних коштів середніх навчальних закладів бідним учням; створення попечительств як товариств допомоги бідним вихованцям та ін., – були вагомою допомогою нужденним учням у здобутті освіти.

Благодійна діяльність небайдужих міщан, купців, дворян як вияв піклування про народну освіту в XIX – на початку XX століття полягала у фінансовій підтримці навчальних закладів; створенні для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, умов для організації первинної трудової і допрофесійної підготовки; безкоштовному медичному нагляді; заснуванні премій і стипендій для малозабезпечених і обдарованих учнів; сприянні в пошуках прибуткових занять нужденним учням; сприянні освіті жінок, малозабезпечених учнів та студентів; залученні обдарованих учнів та студентів до навчання, їх матеріальній підтримці; турботі про відпочинок працівників, їх оздоровлення тощо.

Практика управління навчальними закладами сьогодення засвідчує наявність ряду недоліків, а саме: недосконаліть нормативно-правової бази управлінської сфери діяльності; відсутність об’єктивних, незалежних від втручання вищих органів управління освітою обґрунтованих і дієвих технологій в управлінні навчальними закладами; відсутність чіткої системи долучення громадськості до освітянських справ як передумови становлення державно-громадського управління.

Перспективою вдосконалення діяльності піклувальних рад у сучасних освітніх навчальних закладах є якісно новий підхід до державно-громадського управління навчальними закладами, а саме:

головою щорічних загальних зборів (конференції) навчального закладу має бути голова піклувальної ради; очікуваними результатами діяльності піклувальних рад у навчальних закладах, на нашу думку, є: винесення на сесію міськ(рай)ради питань про відкриття, закриття, перепрофілювання, злиття, перейменування навчальних закладів, організація будівництва нових приміщень дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів, проведення ремонтних робіт, надання транспортних послуг, зміцнення матеріально-технічної бази освітніх закладів, сприяння комп'ютеризації навчально-виховного процесу; сприяння культурно-національному відродженню та краєзнавчій роботі в навчальному закладі; забезпечення бібліотеки навчальною та художньою літературою; сприяння в організації спортивно-масових і культурно-просвітницьких заходів; сприяння у роботі з дітьми, позбавленими батьківського піклування, дітьми-сиротами, дітьми з малозабезпечених, соціально неспроможних сімей, з обдарованими дітьми, надання їм матеріальної допомоги; сприяння в організації оздоровлення та літнього відпочинку учнів; надання матеріальної допомоги вчителям.

ПІСЛЯМОВА

Організаційно-педагогічні засади діяльності попечительських рад у навчальних закладах України у XIX – на початку XX століття заклали підвалини для формування діяльності сучасних піклувальних (наглядових) рад у закладах освіти.

Історіографічні праці з досліджуваної проблеми укладаються в три хронологічні періоди (дорадянський – XIX – початок XX століття, радянський – 1920–1991 рр., сучасний – починаючи з 1991 р.), в межах яких ми виокремили такі тематичні напрями: попечительство як управління (Л. Березівська, С. Галіулліна, О. Головнін, Е. Днєпров, О. Кірдан, І. Лікарчук, А. Окольський, С. Русова, Є. Синицький, В. Смирнов, О. Сухомлинська, Я. Чепіга, Л. Шульга та ін.); попечительство як благодійність (І. Гребцова, В. Золотницька, В. Корнієнко, Т. Марков, І. Мартинова, А. Нарадько, Н. Сейко, О. Смуров та ін.); попечительство як соціальний захист (О. Гришина, І. Довбиш, О. Коваленко, О. Крикунова, І. Павлова, М. Пороховська, Л. Рагозіна, А. Савочка, І. Федорова та ін.).

Ми зробили спробу удоступнити для широкого загалу джерельну базу організаційно-педагогічних засад діяльності попечительських рад у навчальних закладах України у XIX – на початку XX століття за такими групами: нормативно-правові документи; архівні джерела; праці вітчизняних педагогів, управлінців, громадських діячів; інтерпретаційні джерела; документальні та ювілейні видання, присвячені історії установ та навчальних закладів; періодична преса. Джерельна база дає розуміння тлумачень понять *попечитель* («офіційна особа, яка керувала певними установами, навчальними закладами т. ін.; а також особа, призначена почесним керівником якого-небудь закладу чи установи; куратор» [15, с. 870]), *навчальний округ* (у XIX – на початку XX ст. – адміністративний регіон, що включав губернії, об'єднані територіально з метою полегшення управління навчальними закладами), *попечитель навчального округу* (в тогочасному контексті підходів) – це державний чиновник у дорадянській Росії, який очолював навчальний округ, мав 4 клас у табелю про ранги, «дійсний статський радник». Основним завданням попечителя був державно-громадський контроль за діяльністю навчальних закладів. З кінця XIX ст. при попечителю навчального округу і під його головуванням створювалися попечительські ради з дорадчими функціями, що передбачали

вирішення питань відкриття чи закриття існуючих державних і приватних навчальних закладів, підготовку річних та піврічних звітів, та звітів про результати оглядів навчальних закладів, призначення іменних стипендій, проведення іспитів для кандидатів та остаточне затвердження на посади учителів, вихователів. Педагогічні ради та попечитель планували заходи та обговорювали пропозиції поліпшення навчально-виховного процесу, дозвілля учнів, тощо», а «попечительська рада – орган державно-громадського контролю за роботою навчальних закладів у XIX – на початку XX століття»), на основі яких розкрито ключовий термін «*організаційно-педагогічні засади діяльності попечительських рад України*»: *у широкому розумінні* – здійснення різних за масштабністю та характером перетворень системи шкільної освіти в цілому або окремих її складових, ініційованих та поширюваних як «згори вниз» (урядовий рівень), так і «знизу вгору» (громадсько-педагогічний рівень) у контексті взаємозалежних зовнішніх (суспільно-політичних, соціально-економічних) та внутрішніх (педагогічних) чинників на процесуальному (організаційному) і змістовому (педагогічному) рівнях; *у вузькому розумінні* – неперервний потік різномасштабних змін системи шкільної освіти в складі державної освітньої політики, закріплених на законодавчо-адміністративному рівні.

Нормативно-правове забезпечення попечительських рад XIX – початку XX століття проливає світло на діяльність попечительських рад. Офіційно попечительство з'явилося на початку XIX століття зі створенням у 1802 році Міністерства народної освіти. Законодавча база попечительства як соціального інституту у вищих освітніх установах декілька разів змінювалася (Статути 1804, 1828, 1835, 1863, 1884), що було зумовлено політичною ситуацією або необхідністю вдосконалення освітньої системи.

Зміни в нормативно-правовому забезпеченні діяльності попечительських рад представлені в загальних статутах загальноосвітніх навчальних закладів, положеннях та інших документах, які визначали права й обов'язки почесного попечителя та попечительської ради: «Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения» (1864), «Положение о женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения» у новій редакції (1870), «Положение о мужских гимназиях и прогимназиях» (1871), «Устав реальных училищ ведомства Министерства народного просвещения» (1872),

«Положение о начальных народных училищах» (1874), «Свод уставов учебных учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения» (1893), «Положение о гимназиях Министерства Народного Просвещения» (1911), «Положение о высших начальных училищах» (1912) та ін. У 1918 р. положенням «Об упразднении попечителей учебных округов и их помощников, главных и окружных инспекторов, состоящих при них секретарей и помощников секретарей, а равно попечительских советов и канцелярий при учебных округах» попечительські ради було скасовано.

Упродовж XIX – початку XX століття попечительські ради, попечительство були регламентовані принципами державно-громадського контролю діяльності середніх навчальних закладів, а саме: децентралізацією, заохоченням громадської ініціативи в реформуванні освіти, наданням освітнім закладам та педагогічним колективам певної самостійності та автономності в навчальному процесі, доборі професійних кадрів, єдністю в управлінні освітою.

У містах, де було декілька навчальних закладів (гімназія, прогімназія, реальне училище), створювалася єдина для всіх попечительська рада, в обов'язки якої входили не тільки нагляд за діяльністю цих установ, а й благодійність членів рад, залучення ними додаткових коштів для поліпшення роботи навчальних закладів, організація різних заходів, утримання конкретної освітньої установи тощо.

Аналіз урядових розпоряджень, статутів навчальних закладів, циркулярів Міністерства народної освіти досліджуваного періоду дав змогу з'ясувати, що основними напрямами діяльності попечительських рад середніх навчальних закладів були кадрові питання та спільна робота з педагогічними радами: придбання навчального приладдя, підручників, методичної літератури, книг для бібліотек, їх використання в навчальному процесі; спостереження за моральним і фізичним розвитком учнів, поліпшення дисципліни в освітній установі, влаштування екскурсій і подорожей та ін., а також господарськими комітетами (розпорядження коштами і майном, складання щорічних кошторисів і звітів, спостереження за доцільністю використання коштів на утримання навчального закладу та ін.).

Попечительські ради сприяли соціальному захисту дітей, учителів та співробітників через створення пансіонів; призначення державних стипендій; видачі одноразових грошових допомог і

щорічних стипендій бідним учням зі спеціальних коштів середніх навчальних закладів; створення попечительств як товариств допомоги вихованцям та ін. Основними напрямами благодійної діяльності небайдужих громадян як вияву піклування про народну освіту у XIX – на початку XX століття були надання фінансової підтримки навчальним закладам; створення для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, умов для організації первинної трудової і допрофесійної підготовки; безкоштовний медичний нагляд; заснування премій і стипендій для малозабезпечених і обдарованих учнів; сприяння в пошуках прибуткових занять нужденним учням; сприяння освіті жінок, малозабезпечених учнів та студентів; залучення обдарованих учнів та студентів до навчання, матеріальна підтримка; турбота про відпочинок працівників та їх оздоровлення тощо.

Історико-педагогічний досвід важливий для вдосконалення діяльності піклувальних рад сучасних закладів освіти. Публікації директорів закладів загальної середньої освіти, учителів-практиків у фахових виданнях свідчать, що сучасні піклувальні ради турбуються про матеріально-технічне забезпечення закладів освіти: облаштування приміщень, придбання комп'ютерної техніки, навчальних кабінетів, книг, посібників, науково-популярних, спеціалізованих, науково-методичних журналів, організовують екскурсії для учнів, забезпечують заклади продуктами харчування. Для вдосконалення діяльності піклувальних рад запропоновані рекомендації з упровадження нового підходу до державно-громадського управління закладами освіти України, а саме:

на загальнодержавному рівні: внесення змін до Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу, затвердженого наказом МОН України № 45 від 05.02.2001 р., зареєстрованого в Мін'юсті України № 146/5337 від 19.02.2001 р.;

на регіональному рівні: створення нової вертикалі управління освітою, що запровадить нову вертикаль державно-громадського управління освітою регіону. Очікуваними результатами діяльності піклувальних рад є: турбота про забезпечення якісної дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої, післядипломної освіти та самоосвіти громадян у регіоні;

на рівні закладу освіти: створення дієвої внутрішньої системи державно-громадського управління закладом освіти. З-поміж очікуваних результатів діяльності піклувальних рад – турбота про матеріальне забезпечення закладів освіти, удосконалення навчально-

виховного процесу, національно-патріотичне виховання молоді, соціальний захист учнів та педагогів, працівників закладів освіти тощо.

Проведене дослідження не претендує на повне висвітлення проблеми. Подальшого вивчення потребують такі питання, як: педагогічна спадщина видатних педагогів-попечителів; проблеми громадсько-державного управління освітою в різні історико-педагогічні періоди, діяльності попечительських рад у навчальних закладах на сторінках періодичних видань та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 25 летъ деятельности Общества вспомоществования студентамъ Императорского С.-Петербургского университета, основанного 4 ноября 1873 г. Санкт-Петербургъ: [б. и.], 1899. 600 с.
2. Анрепъ В. К. Докладная записка попечителя Харьковского учебного округа, представленная въ 1900 году господину Министру народнаго образованія. Санкт-Петербургъ: [б. и.], 1908. 33 с.
3. Афанесян К. К. Устав об общественном призрении 1892 г. – единственный комплексный нормативно-правовой акт, регламентировавший благотворительную деятельность в стране. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история.* Новосибирск. 2015. № 1. С. 77–81.
4. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2009. 505 с.
5. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 406 с.
6. Блинов А. В. Практические направления деятельности «Общества попечения о начальном образовании в городе Томске» в годы председательства П. И. Макушина по развитию народного просвещения. *Вестник Томского государственного университета. Серия: История.* Томск. 2011. Вып. № 3. С. 31–33.
7. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / под ред. А. М. Прохорова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Советская энциклопедия, 1972. Т. 10. 591 с.
8. Большой энциклопедический словарь: в 2 т. / под ред. А. М. Прохорова. Москва: Советская энциклопедия, 1991. Т. 1: А–Н. 862 с.
9. Бондаренко Г. В. Зародження реальної освіти в контексті розвитку шкільництва у першій половині XIX століття. *Історико-педагогічний альманах*. Умань. 2010. № 2. С. 45–54.
10. Бондаренко Г. В. Погляди на реальну освіту педагогів XIX ст. *Наукові записки. Серія: Психолого-педагогічні науки*. Ніжин. 2009. Вип. 5. С. 236–239.
11. Булгакова Л. А. Сословная политика в области образования во второй четверти XIX в. *Вопросы политической истории СССР*: сб. науч. тр. Москва; Ленинград: [б. и.], 1977. С. 105–124.

12. Буличъ Н. Н. Очерки по исторіи русской литературы и просвещенія съ начала XIX вѣка. Санкт-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1912. Т. 2. 332 с.
13. Велика радянська енциклопедія: в 30 т. / за ред. О. М. Прохорова. 3-є вид., перероб. і допов. Москва: Советская энциклопедия, 1978. Т. 29. 393 с.
14. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2007. 992 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
16. Вѣстникъ воспитанія. 1912. № 4. 197 с.
17. Высочайшие награды. *Журналъ Министерства народн аго просвѣщенія.* 1902. Ч. 339. С. 3–15; 97–127.
18. Гаєвська Л. Становлення державно-громадської системи управління освітою на місцевому рівні (80-ті роки XX – початок XXI ст.). Умань: РВЦ «Софія», 2007. 64 с.
19. Гаєвська Л. А. Державно-громадське управління загальною середньою освітою в Україні (друга пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. Умань: СПД Жовтий, 2008. 332 с.
20. Гаєвська Л. А. Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга пол. XIX – поч. XX ст.): дис. … д-ра наук з держ. упр. Київ, 2010. 485 с.
21. Галиуллина С. Д. Правительственное попечение о народном образовании в России (на примере Оренбургского учебного округа. 1874–1917 гг.): дисс. … д-ра ист. наук. Москва. 555 с.
22. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1954. 302 с.
23. Герасименко О. В. Благотворительность в сфере попечительства о народном образовании (вторая половина XIX – начало XX века). ДИПКУ Стара Загора. 2016. бр. 2. URL: http://www.dipku-sz.net/izdanie/240/blagotvoritelnost-v-sfere-popechitelstva-o-narodnom-obrazovanii-vtoraya-polovina-hih (дата звернення: 04.06.2017).
24. Герасименко О. В. Вплив родини Фальц-Фейнів на розвиток природничо-географічної науки Херсонській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Природничі науки і освіта: зб. наук. пр. / редкол. Р. А. Якимчук (голова) та ін. Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. С. 119–121.

25. Герасименко О. В. Впровадження в практику екскурсійних форм занять у XIX – на початку XX ст. *Інтеграція фундаментальних та прикладних досліджень в географічній, екологічній та хімічній освіті*: Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф.: зб. матеріалів (Умань, 12–13 лист. 2015 р.). Умань: Видавець «Сочінський», 2015. С. 27–29.
26. Герасименко О. В. Данило Щербаківський – вчитель географії та історії Уманської гімназії. *Уманщина географічна*: Всеукр. Інтернет-конф.: зб. матеріалів (Умань, 24 лист. 2016 р.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. С. 14–17.
27. Герасименко О. В. Діяльність попечительських рад при загальноосвітніх навчальних закладах у другій половині XIX – на початку XX століття. *Історико-педагогічний альманах*. Умань. 2015. Вип. 2. С. 33–37.
28. Герасименко О. В. До історії створення інституту попечительства в середніх навчальних закладах (XIX – початок XX століття). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань. 2014. Ч. 3. С. 88–95.
29. Герасименко О. В. Історія запровадження природничих знань в середню школу в Україні у XIX – на початку XX століття. *Географічна освіта і наука Черкащини: ретроспектива, сучасні проблеми і перспективи розвитку*: регіон. наук.-практ. конф.: зб. матеріалів (Умань, 8 жовт. 2015 р.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. С. 34–37.
30. Герасименко О. В. М. І. Пирогов – попечитель навчальних округів, його роль у розвитку природничо-географічної освіти. *Географія та екологія: наука і освіта*: VI Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю): зб. матеріалів (Умань, 14–15 квіт. 2016 р.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. С. 29–31.
31. Герасименко О. В. Основні форми організації діяльності попечительських рад в середніх навчальних закладах (перша половина XIX – початок XX століття). *Science Rise: Pedagogical Education*. 2016. №5. С. 67–71.
32. Герасименко О. В. Попечительські ради як орган державно-громадського управління навчальними закладами (XIX – початок XX століття). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: Умань. 2016. Вип. 54. С. 121–127.
33. Герасименко О. В. Про попечительські ради як органи державно-громадського управління навчальними закладами. *Історико-педагогічний альманах*. Умань. 2013. Вип. 2. С. 99–102.

34. Герасименко О. В. Роль благодійників, попечителів у реалізації права на освіту вихованців загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Права дітей: від витоків до сьогодення*: наук.-метод. семінар: матеріали (Умань, 2016 р.). Умань: ФОП Жовтий, 2016. С. 24–27.
35. Герасименко О. В. Роль попечительських рад у вихованні учнів (друга половина XIX – початок XX століття). Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ. Умань. 2016. Вип. 19. С. 85–87.
36. Герасименко О. В. Спільна діяльність попечительських та педагогічних рад середніх навчальних закладів (друга половина XIX – початок XX століття). *Нова педагогічна думка*. Рівне. № 2. 2016. С. 3–6.
37. Герасименко О. В. Управлінська діяльність попечительських рад при середніх навчальних закладах (друга половина XIX – початок XX ст.). *Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти, особистості, навчальна література, листування*: Всеукр. наук.-практ. конф.: зб. матеріалів (Київ, 22 жовт. 2015 р.). Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 47–56.
38. Головнин А. В. Записки для немногих / сост. и научн. ред. Б. Д. Гальперин. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2004. 576 с.
39. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. 2-ге вид., доп. і випр. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
40. Государственность России: словарь-справочник: в 5 кн. Москва: Наука, 2005. Кн. 5: Должности, чины, звания, титулы и церковные саны России: конец XV века – февраль 1917 года. Ч 2: М–Я / редкол.: В. П. Козлов (председатель) и др.; сост. И. В. Сабенникова, Н. И. Химина. 500 с.
41. Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.): монография. Одесса: Астропринт, 2009. 504 с.
42. Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації. *Рідна школа*. 2013. № 8–9. С. 67–70.
43. Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов 11(24) ноября 1917 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/soslov.htm (дата звернення: 04.06.2017).
44. Довбиш І. А. Піклувальна рада в сільській школі як гарант збереження і розвитку освіти на селі. *Управління школою*. 2009. № 30. С. 22–26.

45. Енциклопедія освіти / за ред. В. Г. Кременя. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
46. Енциклопедія сучасної України: в 17 т. / редкол.: І. М. Дзюба (співголова), А. І. Жуковський (співголова), О. М. Романів (співголова) та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. Т. 11: Зор–Как. 710 с.
47. Женские гимназіи и прогимназіи Министерства Народнаго Просвѣшенія. 1858–1905. Санкт-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1905. 139 с.
48. Завгородняя О. И. Попечительство в истории университетов России первой половины XIX века: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2007. 213 с.
49. Замечания на проектъ устава общеобразовательныхъ учебныхъ заведений и на проектъ общего плана устройства народныхъ училищъ. Санкт-Петербургъ: [б. и.], 1862. Ч. 1. 643 с.
50. Золотницкая В. С. Становление и развитие благотворительности в системе отечественного образования: на примере Нижегородской губернии конца XIX – начала XX века: дисс. … канд. пед. наук. Нижний Новгород, 2009. 154 с.
51. Из истории попечительства: во имя будущего… URL: https://www.popechitelykt.com/singlepost/2017/05/16/%D0%98%D0%B7 (дата звернення: 04.06.2017).
52. Исторический очеркъ русской школы / сост. В. В. Григорьевъ . Москва: Товарищество Типографіи А. И. Мамонтова, 1900. 587 с.
53. Кеня И. А. Благотворительность в контексте социально-экономического развития России: правовые и региональные аспекты. *Genesis: исторические исследования*: электрон. науч. проф. изд. 2013. № 3. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_789.html (дата звернення: 04.09.2017).
54. Ківалов С. В., Червоний Ю. С., Волосатий Г. С. та ін. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю. С. Червоного. Київ; Одеса: Юрінком Інтер, 2008. 504 с.
55. Кірдан О. Роль попечителя Київського учбового округу в управлінні університетом Св. Володимира (1832–1839 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань. 2010. Вип. 2. С. 59–63.
56. Книга керівника навчального закладу: Довідково-методичне видання / упоряд. Б. М. Терещук, В. В. Скиба. 2-ге вид., допов. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. 768 с.
57. Коляда Н. Джерельна база дослідження історії дитячого руху в

Україні. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький. 2013. Вип. 15. С. 338–344.
58. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. пед. наук. Умань, 2004. 241 с.
59. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы. (Гимназии и реальные училища с конца XX века до фев. революции 1917 г.). Москва: Учпедгиз, 1956. 247 с.
60. Корниловъ И. Замечанія о народныхъ училищахъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1862. Ч. 113. С. 191–239.
61. Корнієнко В. Н. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 19 с.
62. Краткий историческій обзоръ хода работъ по реформе средней школы Министерства Народнаго Просвѣщенія с 1871 г. Петроградъ: [б. и.], 1915. 56 с.
63. Краткій обзоръ деятельности Министерства Народнаго Просвѣщенія за время управленія покойного министра Н. П. Боголепова (12 февраля 1898 г. – 14 февраля 1901 г.). *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1901. Ч. 336. С. 3–82.
64. Крикунова О. С. Державно-громадське управління сільською школою. *Управління школою*. 2009. № 30. С. 19–21.
65. Крюкова А. А. Роль коллегиального попечительства в развитии общего образования в дореволюционной России. *Гуманизация образования. 2014. № 6. С. 30–35.*
66. Къ вопросу о педагогической подготовке учителей для среднихъ учебныхъ заведений и объ улучшеніи материального ихъ положенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1899. Ч. 325. С. 11–42.
67. Къ вопросу о педагогической подготовке учителей для среднихъ учебныхъ заведений и объ улучшеніи материального ихъ положенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1899. Ч. 326. С. 49–78.
68. Лаурсонъ А. М. Справочная книга для учебныхъ заведений и учреждений ведомства Министерства Народнаго Просвѣщенія. Санкт-Петербургъ: [б. и.], 1911. 825 с.
69. Лаурсонъ А. М. Справочная книга для учебныхъ заведений и учреждений ведомства Министерства Народнаго Просвѣщенія. Петроградъ, 1916. 1120 с.

70. Леготина И. М. История становлення социально-педагогической деятельности попечительских советов в Зауралье. *Педагогическое образование в России*. 2010. Вып. 1. С. 13–17.
71. Лікарчук І. Піклувальні ради в загальноосвітніх закладах: перші уроки. *Рідна школа*. 2004. № 5. С. 3–5.
72. Лікарчук І. Піклувальні ради в загальноосвітніх навчальних закладах України: шукаючи шляхи утвердження. *Підручник для директора*. 2002. № 3–4. С. 83–88.
73. Мартинова І. С. Приватна благодійність як важливий чинник розвитку середньої освіти в Харківській губернії в пореформений період (друга половина XIX – початок XX століття). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський. 2008. Т. 18. С. 322–329.
74. Мединський Є. М. Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції. Київ; Харків: Радянська школа, 1938. 463 с.
75. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 222 с.
76. Нариси історії новаторських навчально-виховних закладів України (XX століття) / О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської, В. С.Курила. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 444 с.
77. Нариси історії українського шкільництва 1905–1933 рр. / О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.
78. Нормальный уставъ общеста взаимного вспомоществования учащимъ и учившимъ (5 июля 1894 г.). *Русская школа*. 1895. № 1. С. 3–7.
79. О допущеніи попечительницы женской гимназіи или прогимназіи къ присуствию въ заседанияхъ педагогического совета съ правомъ совещательного голоса и къ посещенію классныхъ занятий. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1908. Ч. 15. С. 3–4.
80. О допущеніи попечительницы женской гимназіи или прогимназіи къ участию въ заседанияхъ педагогического совета и къ посещенію классныхъ занятий. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1908. Ч. 13. С. 44–45.
81. О передаче состоящихъ въ веденіи Министерства внутреннихъ

делъ обществъ попечения о народномъ образованіи въ ведение Министерства народнаго просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1902. Ч 344. С. 1.
82. Об упразднении попечителей учебных округов и их помощников, главных и окружных инспекторов, состоящих при них секретарей и помощников секретарей, а равно попечительских советов и канцелярий при учебных округах: Постановление Наркомпроса РСФСР от 21.01.1918 г. URL: http://lawru.info/dok/1918/01/21/n1206249.htm (дата звернення: 04.06.2017).
83. Обзоръ деятельности Министерства народнаго просвѣщенія за время царствования Императора Александра III (со 2 марта 1881 г. по 2 октября 1894 г.). Санкт-Петербургъ: [б. и.], 1901. 526 с.
84. Общество вспомоществования бедным ученикам Глуховской гимназии. URL: http://glukhov-gymnasien.com/welcome/319 (дата звернення: 04.06.2017).
85. Объ учрежденіи при Новороссийскомъ университете попечительства о недостаточныхъ студентахъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1870. Ч. 147. С. 209–210.
86. Окольский А. Объ отношеніи государства къ народнаму образованію. Санкт-Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова, 1872. 626 с.
87. Отчет Общества вспомощевания нуждающимся ученикам училищ села Рыбацкого. URL: http://samlib.ru/a/andreew_f_w/46.shtml (дата звернення: 04.06.2017).
88. Отчетъ по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П. Г. Терещенко за 1906–1907 год. Годъ девятый. Киев: Типографія Р. К. Лубковского, 1907. 93 с.
89. Отчетъ попечителя Киевского учебного округа за 1912 г. *Світло*. 1914. № 5. С. 51–54.
90. Отчетъ попечителя Одесского учебного округа за 1913 г. Одесса: [б. и.], 1914. 65 с.
91. Очерки истории и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / под ред. Э. Д. Днепрова. Москва: Педагогика, 1991. 449 с.
92. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (вторая половина XIX века) / под ред. А. И. Пискунова. Москва: Педагогика, 1976. 600 с.
93. Павлова І. П. Социальное попечение в России в конце XIX –

начале XX века: дисс. ... д-ра ист. наук. Санкт-Петербург, 2004. 568 с.
94. Павловъ А. П. Реформа среднего образованія. Москва: Типо-литографія В. Рихтера, 1908. 65 с.
95. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1896–1897 учебный годъ. Часть I. Киевская губернія. Киев: Типографія Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1897. 270 с.
96. Педагогическая энциклопедия: в 4 т. / под ред. И. А. Каирова. Москва: Советская энциклопедия, 1966. Т. 3. 880 с.
97. Педагогический словарь: в 2 т. / под ред. И. А. Каирова. Москва: Изд-во АПН СССР, 1960. Т. 2. 766 с.
98. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 514 с.
99. По поводу Высочайшего Рескрипта 10 июня на имя управляющего Министерством народнаго просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1902. Ч. 342. С. 96.
100. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1804. Т. XXVIII. № 21497, 21498, 21499, 21501, 21502. С. 569–607.
101. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1828. Т. III. № 1979, 2502. С. 459–1129.
102. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1835. Т. X. Ч. 1. № 8262, 8337. С. 756–855.
103. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1845. Т. XX. Ч. 1. № 18606. С. 105–107.
104. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1860. Т. XXXV. Ч. 1. № 35578, 35780. С. 256–535.
105. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1862. Т. XXXVII. Ч. 1. № 37852. С. 26–28.
106. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1863. Т. XXXVIII. Ч. 1. № 39572. С. 621–638.
107. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-

Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1864. Т. XXXIX. Ч. 1. № 40457, 41068, 41472. С. 1–618.
108. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1869. Т. XXXXIV. Ч 1. № 46615. С. 53–54.
109. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1870. Т. XLV. Ч. 1. № 48406. С. 701–705.
110. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1871. Т. XLVI. Ч. 2. № 49860. С. 85–95.
111. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1873. Т. XLVIII. Ч. 2. № 52541. С. 141.
112. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1874. Т. XLIX. Ч. 1. № 53574. С. 834–840.
113. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1884. Т. IV. № 2404. С. 456–474.
114. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1897. Т. XVII. № 14152. С. 320.
115. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1900. Т. XX. Ч. 1. № 18788. С. 692–693.
116. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1906. Т. XXVI. Ч. 1. №27479. С. 201–207.
117. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1907. Т. XXVII. № 29026. С. 181–182.
118. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1912. Т. XXXII. Ч. 1. № 37513. С. 949–958.
119. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собраніе 3-е: в 33 т. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1892. Т. XII. 734 с.

120. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собраніе 3-е: в 33 т. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1893. Т. XIII. Ч. 1. 708 с.
121. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собраніе 3-е: в 33 т. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1911. Т. XXXI. Ч. 1. 1411 с.
122. Положеніе о стипендіи имени бывшего попечителя Киевского учебного округа, действительного статского советника Владимира Владимировича Вельяминова-Зернова, при Таращанскомъ городскомъ двухклассномъ училище. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1902. Ч. 344. С. 63–64.
123. Положеніе о стипендіи имени умершего председателя Козловской земской управы и попечительного совета женской гимназіи, коллежского советника Константина Гавриловича Беляева при названой гимназіи. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1903. Ч. 347. С. 28.
124. Положеніе о стипендіи при Мариупольской Александровской гимназіи имени бывшего почетного попечителя оной Антонина Ивановича Чебаненко. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1902. Ч. 339. С. 38.
125. Положеніе о попечительствахъ при начальныхъ училищахъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1907. Ч. 11. С. 4–6.
126. Положеніе о советахъ при попечителяхъ учебныхъ округовъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1860. Ч. 106. С. 40–43.
127. Положеніе о стипендіи имени бывшего попечителя Виленского учебного округа, сенатора, действительного тайного советника Николая Александровича Сергиевского. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1900. Ч. 331. С. 21–22.
128. Положеніе о стипендіи имени бывшего попечителя Одесского учебного округа, тайного советника Петра Алексеевича Лавровского при Кишиневской 1-й гимназіи. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1887. Ч. 252. С. 81–82.
129. Положеніе о стипендіи имени бывшей почетной попечительницы Глуховской женской гимназіи Пелагеи Георгиевны Терещенко при Глуховской женской гимназіи. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1900. Ч. 330. С. 117–118.

130. Положеніе о стипендіи имени почетного попечителя Бахмутской мужской гимназіи Феодора Ивановича Плещеева при Бахмутской мужской гимназіи. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1898. Ч. 319. С. 33–34.
131. Положеніе о стипендіи при Екатеринбургском Алексеевском реальном училище имени покойного почетного попечителя названого училища, потомственного почетного гражданина Алексея Никитича Казанцева. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1900. Ч. 332. С. 54–55.
132. Положення про піклувальну раду Кривоколінківського НВК. URL: http://kryvikolina.edukit.ck.ua/robota_z_batjkami/pikluvaljna_rada_nvk/ (дата звернення: 04.06.2017).
133. Положення про піклувальну раду Українського медичного ліцею Національного медичного університету ім. О. О. Богомолця. URL: http://www.uml.edu.ua/inner.php?page=info14 (дата звернення: 04.06.2017).
134. Правила для учеников гимназий и прогимназий Министерства Народного Просвещения (1874). *Хрестоматия по истории педагогики* / под ред. С. А. Каменева; сост. Н. А. Желваков. Москва, 1936. URL: http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped01.html (дата звернення: 04.06.2017).
135. Правительственныя распоряженія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1901. Ч. 335. С. 3–4.
136. Правительственныя распоряженія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1902. Ч. 342. С. 3–4.
137. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. Дата оновлення: 29.05.1996. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п (дата звернення: 04.06.2017).
138. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. Дата оновлення: 01.01.2016. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2628-14 (дата звернення: 04.06.2017).
139. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 р. № 651-XIV. Дата оновлення: 05.03.2017. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/651-14 (дата звернення: 04.06.2017).
140. Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. № 778. Дата оновлення: 12.08.2017. URL:

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/778-2010-п (дата звернення: 04.06.2017).
141. Про затвердження Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу: Наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2001 р. № 45. Дата оновлення: 05.02.2001. URL: http://zakon3. rada.gov.ua/laws/show/z0146-01 (дата звернення: 04.06.2017).
142. Про затвердження Примірного положення про батьківські комітети (ради) загальноосвітнього навчального закладу: Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.06.2004 р. № 440. URL: http://mon. gov.ua/content/%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0% B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%B0/440-20064.pdf (дата звернення: 04.06.2017).
143. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 05.09.2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12 (дата звернення: 28. 09. 2017).
144. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000 р. № 1841-III.Дата оновлення: 01.01.2016. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1841-14 (дата звернення: 04.06.2017).
145. Программа реформ П. А. Столыпина: в 2 т. Т. 2: Документы и материалы. URL: http://www.hrono.ru/libris/stolypin/stpn2tom.php (дата звернення: 04.06.2017).
146. Проектъ устава низшихъ и среднихъ училищъ, состоящихъ въ ведомстве Министерства Народнаго Просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1860. Апрель. С. 85–163.
147. Проектъ устава реальныхъ училищъ ведомства Министерства Народнаго Просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1871. Ч. 155. С. 24–43.
148. Протоколы второго делегатского съезда Всероссійского Союза учителей и деятелей по народному образованію (26–29) декабря 1905 года. Санкт-Петербургъ: Типографія С. М. Муллер, 1906. 111 с.
149. Пругавинъ А. С. Законы и справочные пособия по начальному народному образованію. Санкт-Петербургъ: Склад изданій О. Н. Поповой, 1898. 785 с.

150. Рагозина Л. Г., Коваленко Е. А., Гришина Е. Е., Пороховская М. А. Институт попечительства – путь к активизации общественного участия в социальной сфере / под ред. Л. Г. Рагозиной, Т. М. Малевой. Москва: ИНСАП РАНХиГС, 2013. 146 с.
151. Рождественский С. В. Историческій обзоръ деятельности Министерства народнаго просвѣщенія (1802–1902). Санкт-Петербургъ: Министерство народнаго просвѣщенія, 1902. 875 с.
152. Рубинштейнъ М. М. Къ реформе средней школы. *Школа и жизнь*. 1915. № 19. С. 467–471.
153. Руководящие положения, принятые Государственным комитетом по народному образованию, при разработке вопросов о реформе народного образования (Приняты 6 июня 1917 г.) URL: http://biblio.narod.ru/ gyrnal/publicat/komitet-2.htm (дата звернення: 04.06.2017).
154. Русова С. Методика початкової географії. Київ. Українська школа, 1918. 31 с.
155. Русова С. Современные школьные нужды на Украине. *Украинский вѣстникъ*. 1906. № 2. С. 115–122.
156. Русова С. Загальноземський з'їзд в справах народної освіти. *Світло*. 1911. № 1. С. 33–52.
157. Савочка А. М. Товариства допомоги нужденним учням Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст. *Чорноморський літопис*. Миколаїв. 2010. № 1. С. 142–147.
158. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 1 (1802–1825 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1864. 1645 с.
159. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 2 (1825–1855 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1864. 1226 с.
160. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 3 (1855–1864 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1865. 1436 с.
161. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 4 (1865–1870 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1871. 1752 с.
162. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 5 (1871–1873 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія В. С. Балашева, 1877. 2258 с.
163. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго

Просвѣщенія. Т. 6 (1874–1876 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія В. С. Балашева, 1878. 1817 с.
164. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 7 (1877–1881 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Министерства внутренних дел, 1883. 2290 с.
165. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія.
Т. 8 (1881–1883 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1892. 1744 с.
166. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 9 (1884 г.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1893. 1306 с.
167. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 10 (1885–1888 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1894. 1534 с.
168. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 11 (1889–1890 гг.). Санкт-Петербургъ: Товарищество «Печатня С. Н. Яковлева», 1895. 1814 с.
169. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 12 (1891–1893 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1896. 1960 с.
170. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 13 (1894–1895 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1898. 2252 с.
171. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 14 (1896 г.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1900. 1510 с.
172. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 15 (1897–1898 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1902. 2108 с.
173. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 16 (1899 г.). Санкт-Петербургъ: Сенатская типографія, 1903. 1620 с.
174. Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 17 (1900 г.). Санкт-Петербургъ: Сенатская типографія, 1904. 2285 с.
175. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 1 (1802–1834). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1866. 988 с.

176. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 14 (1898–1900). Санкт-Петербургъ: Паровая Скоропечатня «Востокъ», 1904. 1946 с.
177. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 16 (1904). Санкт-Петербургъ: Типографія «Севера», 1907. 410 с.
178. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 2 (1835–1849). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1866. 1104 с.
179. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 3 (1850–1864). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1867. 1056 с.
180. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 4 (1865–1870). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1874. 984 с.
181. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 5 (1871–1873). Санкт-Петербургъ: Типографія В. С. Балашева, 1881. 1320 с.
182. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 6 (1874–1876). Санкт-Петербургъ: Типографія П. П. Сойкина, 1901. 1338 с.
183. Сборникъ распоряженій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 7 (1877–1879). Санкт-Петербургъ: Типографія П. П. Сойкина, 1905. 1150 с.
184. Світло. 1911. № 12. 171 с.
185. Сводъ печатныхъ рецензий на проектъ устава среднихъ и низшихъ учебныхъ заведений, состоящихъ въ ведомстве Министерства Народнаго Просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1861. Ч. 109. С. 244–310.
186. Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2009. 44 с.
187. Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 447 с.
188. Синицкий Е. Из исторіи Министерства народнаго просвѣщенія. *Вѣстникъ воспитанія*. 1903. № 6. С. 73–110.
189. Синицкий Е. Из исторіи Министерства народнаго просвѣщенія. *Вѣстникъ воспитанія*. 1903. № 7. С. 37–66.
190. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 7. 723 с.

191. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1956. 312 с.
192. Смурова О. Н., Маркова Т. И. Благотворительность в Нижнем Новгороде: история и современность: монография. Нижний Новгород: МООИ «Социальная реабилитация», 2006. 68 с.
193. Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / редкол.: Б. А. Введенский (председатель) и др. Москва: Советская энциклопедия, 1965. Т. 6. 521 с.
194. Совещанія попечителей учебныхъ округовъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1904. Ч. 356. С. 9–15.
195. Совещанія попечителей учебныхъ округовъ. *Школа и жизнь*. 1915. № 10. С. 256–260.
196. Совещанія попечителей учебныхъ округовъ. *Школа и жизнь*. 1915. № 12. С. 299–304.
197. Совещанія попечителей учебныхъ округовъ. *Школа и жизнь*. 1915. № 18. С. 450–455.
198. Совещанія попечителей учебныхъ округовъ. *Школа и жизнь*. 1915. № 25. С. 616–620.
199. Совещанія попечителей учебныхъ округовъ. *Школа и жизнь*. 1915. № 9. С. 236–237.
200. Создание учебных округов и их развитие в 1803–1835 годах. URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%87%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%BE%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B0_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B8 (дата звернення: 04.06.2017).
201. Співаковський О. Успіх і результативність – через широке партнерство. Як розвиватися освітній сфері. *Голос України*. 2017. № 10. С. 4.
202. Средние и низшие школы Киевского учебного округа въ 1897 году. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1899. Ч. 321. С. 1–52.
203. Степановъ С. Обозреніе проектовъ реформы средней школы въ Россіи, преимущественно въ последнее шестилетіе (1899–1905 гг.). *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1907. Ч. 7. С. 34–122.
204. Сухомлинський В. О. Суспільство і вчитель. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори*: в 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 108–122.

205. Толь Ф. Проектъ устава низшихъ и среднихъ училищъ. *Воспитаніе*. 1860. № 12. С. 6–18.
206. Туманова А. С. Благотворительные объединения: организационно-правовые основания и содержание деятельности. *Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX вв.* : монография / под ред. А. С. Тумановой. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011. С. 265–315.
207. Уваровъ С. С. Десятилѣтіе Министерства народнаго просвѣщенія (1833–1843). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1864. 161 с.
208. Украинская жизнь. 1915. № 8–9. 188 с.
209. Украинская жизнь. 1916. № 9. 221 с.
210. Український радянський енциклопедичний словник: в 3 т. / редкол.: Ф. С. Бабичев (голова) та ін. 2-ге вид. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. Т. 2. 768 с.
211. Уставъ реальныхъ училищъ ведомства Министерства народнаго просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1872. Ч. 161. С. 52–81.
212. Уставъ реальныхъ училищъ ведомства Министерства народнаго просвѣщенія. Санкт-Петербург: [б. и.], 1888. 17 с.
213. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: в 6 т. / АПН СССР; редкол.: М. И. Кондаков (глав. ред.) и др. Москва: Педагогика, 1988. Т. 1 / вступ. сл., сост. и примеч. С. Ф. Егорова. 414 с.
214. Федорова І. Попечительский совет как социальная организация: специфика функционирования в сферах образования и социальной защиты: дисс. ... канд. социол. наук. Москва, 2004. 152 с.
215. Халамендик В. Д. До питання становлення та розвитку початкової освіти на Півдні України в XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. Мелітополь. 2001. Вип. 4. С. 99–104.
216. Циркулярное предложеніе г. попечителю учебного округа. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1898. Ч. 320. С. 57–59.
217. Циркулярное предложеніе г.г. попечителямъ учебныхъ округовъ о мерахъ вспомоществования наиболее нуждающимся учащимъ и учащимся въ начальныхъ училищахъ губерній, пострадавшимъ отъ неурожая. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1891. Ч. 278. С. 9–11.

218. Циркулярное предложеніе г.г. попечителямъ учебныхъ округовъ о мерахъ вспомоществования учащимъ и учащимся въ начальных училищахъ губерній, постигнутыхъ неурожаемъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1892. Ч. 279. С. 43–44.
219. Циркулярное предложеніе гг. попечителямъ учебныхъ округовъ о непредставленіи лицамъ нехристианского исповедания званий попечителей и попечительницъ начальныхъ народныхъ училищъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1889. Ч. 265. С. 25–26.
220. Циркулярное предложеніе гг. попечителямъ учебныхъ округовъ о принятіи къ руководству новыхъ учебныхъ плановъ преподавания въ реальныхъ училищахъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1895. Ч. 301. С. 99–101.
221. Циркулярное предложеніе гг. попечителямъ учебныхъ округовъ объ условияхъ, при соблюденіи коихъ могутъ быть назначаемы пенсиямъ и единовременнымъ пособіямъ домашнимъ наставницамъ и учительницамъ за педагогическую ихъ деятельность. 22 августа 1889 г. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1889. Ч. 265. С. 86–88.
222. Циркулярное предложеніе гг. попечителямъ учебныхъ округовъ по вопросу объ устройстве ученическихъ пансионовъ и общежитий при среднихъ учебныхъ заведенияхъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1891. Ч. 274. С. 37–39.
223. Циркулярное предложеніе гг. попечителямъ учебныхъ округовъ съ учебными планами и программами преподавания въ мужскихъ гимназіяхъ и прогимназіях. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1890. Ч. 272. С. 54–56.
224. Циркулярное предложеніе гг. попечителямъ учебныхъ округовъ. 28 июня 1899 г. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1899. Ч. 324. С. 59–60.
225. Циркулярное предложеніе Министерства народнаго просвѣщенія попечителямъ учебныхъ округовъ отъ 1 сентября 1900 г. за № 22751 о порядке представленія пенсиямъ и единовременнымъ пособіямъ должностныхъ лицъ женскихъ гимназій и прогимназій сего Министерства, а равно ихъ семействъ, приобретающихъ право по закону 10 июня 1900 года на то или другое. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1900. Ч. 331. С. 147–149.
226. Циркулярное предложеніе Министерства попечителямъ учебныхъ округовъ о физическомъ воспитаніи учащихся. 15 августа 1902 г.,

№ 21600. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1902. Ч. 343. С. 83–89.
227. Циркулярное предложеніе министра народнаго просвѣщенія, гг. попечителямъ учебныхъ округовъ о каталоге учебныхъ руководствъ и пособій. 23 июня 1900 г., № 16547. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1900. Ч. 330. С. 119–122.
228. Циркуляръ министра народнаго просвѣщенія попечителямъ учебныхъ округов – о введеніи новыхъ учебныхъ плановъ по древнимъ языкамъ въ мужскихъ гимназіях. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1900. Ч. 331. С. 57–59.
229. Циркуляръ министра народнаго просвѣщенія попечителямъ учебныхъ округов – о деятельности педагогическихъ советовъ и хозяйственныхъ комитетовъ среднихъ учебныхъ заведений. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1900. Ч. 331. С. 59–62.
230. Циркуляръ министра народнаго просвѣщенія попечителямъ учебныхъ округов – о составленіи преподавателями подробныхъ программъ преподавания учебныхъ предметовъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1900. Ч. 331. С. 62–64.
231. Циркуляръ попечителямъ учебныхъ округовъ о дисциплине въ среднихъ учебныхъ заведенияхъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1903. Ч. 348. С. 91–98.
232. Чепіга Я. Проект української школи. *Світло*. 1913. № 2. С. 31–41.
233. Шерстюк Л. В. Організаційно-педагогічні засади навчання професійного іншомовного спілкування. *Наукові праці. Серія: Педагогіка*. Миколаїв. 2009. Т. 108, Вип. 95. С. 150–154.
234. Шмидъ Е. К. Исторія среднихъ учебныхъ заведеній въ Россіи / пер. с нем. А. Ф. Нейлисова с доп. по указанию автора. Санкт-Петербургъ: [б. и.], 1878. 684 с.
235. Шульга Л. А. Система управління освітою в Україні на різних етапах суспільно-політичного розвитку в ХХ ст. *Освіта і управління*. 2006. Т. 9, № 3–4. С. 138–143.
236. Шушара Т. История и современность: деятельность киевского учебного округа в XIX – начале XX века. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди». Серія: Педагогіка. Психологія. Філософія*. 2013. Вип. 28. С. 377–382.
237. Щодо благодійних внесків: Лист Міністерства освіти і науки

України від 09.04.2012 р. № 1/9-272. URL: http://osvita.ua/legislation/other/31105/ (дата звернення: 04.06.2017).
238. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона (в 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами). URL: http://www.vehi.net/brokgauz/ (дата звернення: 04.06.2017).
239. Ярешъ Ф. Вопросъ о реформе среднеобразовательной школы. Киев: Типографія И. И. Горбунова, 1901. 40 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

240. Годовой отчетъ о состояніи Киевского учебного округа за 1857 годъ. *ЦДІА України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 707. Оп. 24. Спр. 24. 754 арк.
241. Годовой отчетъ о состояніи реальныхъ училищъ за 1914 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 258. Спр. 336. 354 арк.
242. Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.
243. Дѣло по ходатайству содержательницы частного училища 2-го разряда Эвелины Попель о разрешеніи наименовать содержимое ею училище частной прогимназіей, 1896 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 147. Спр. 11а. 7 арк.
244. Дѣло Попечителя Киевского учебного округа объ умноженіи числа гимназій въ Киевской губерніи, учрежденнымъ таковымъ въ г. Умань, Каневъ, Тараща, 1859 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 24. Спр. 153. 20 арк.
245. Дѣло правленія Киевского учебного округа съ перепиской передаваемой въ Попечительский советъ о льготахъ при вступленіи въ городские училища, 1889 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 296. Спр. 109. 1 арк.
246. Дѣло управленія Киевского учебного округа «По ходатайству о выдаче профессорамъ и другимъ лицамъ свидетельства из Министерства земледелий и Государственного Имущества на право охоты и ловли птицъ и зверей с научной целью, 1897 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 147. Спр. 30. 15 арк.
247. Дѣло управленія Киевского учебного округа по заседаніямъ Попечительского Совета. Общее дѣло, 1896 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 147. Спр. 11. 30 арк.
248. Дѣло управленія Киевского учебного округа, 1893 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 217. Спр. 86. 79 арк.

249. Дѣло управленія Киевского учебного округа, 1916 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 166. Спр. 110. 132 арк.
250. Журналъ заседаній попечительского совета отъ 20 ноября 1890 г. по вопросамъ преподаванія древнегреческихъ языковъ, написанія биографий древнегреческихъ ученыхъ и пр., 1890 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 291. Спр. 19. 3 арк.
251. Журналъ заседаній Совета при Попечителе Киевского учебного Округа 21 февраля 1896 года, 1896 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 220. Спр. 54. 35 арк.
252. О заседаніи попечительського совета 23 сентября 1880 года, 1880 г. реальныхъ училищъ за 1914 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 261. Спр. 12. 2 арк.
253. О назначеніи Ребиндера Попечителемъ Одесского округа, Пирогова Киевского, 1858 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 24. Спр. 263. 2 арк.
254. О службе чиновниковъ Киевского учебного округа, 1859 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 24. Спр. 41. 174 арк.
255. Объ отъезде Попечителя Киевского учебного округа, действительного Статского советника Ребиндера, по делах службы въ С. Петербургъ и о порученіи Управленія округомъ помощнику Г-ну Могилянскому, 1858 г., *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 24. Спр. 126. 10 арк.
256. Объ увольненіи въ отпускъ г. Попечителя Фон – Брадке, 1837 г. *ЦДІА України*. Ф. 707. Оп. 3. Спр. 95. 28 арк.
257. По предметамъ, переданнымъ на обсужденіе Попечительского совета, 1895 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 146. Спр. 53. 18 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

Нормативно-правові документи, що регламентують діяльність попечительських рад у XIX – на початку XX ст.

Додаток А1

Положение об учебных округах Министерства народного просвещения (1835)

I. Общие правила

1. Лицеи, Гимназии и училища определенного числа губерний составляют Учебный Округ, управляемый Попечителем на оснований сего Положения.

2. Число Учебных Округов и число губерний, к каждому из них принадлежащих, остается то же, какое назначено существующими на сей конец постановлениями.

3. Управление Гимназиями и училищами Дерптского Учебного Округа, Закавказского края и Сибирских губерний остается на прежнем основании.

II. Обязанности Попечителей Учебных Округов

4. Попечители Учебных Округов получают непосредственно донесения от начальств Лицеев, Директоров училищ и Гимназий. Смотря по существу и важности дела, они дают им сами разрешения или представляют свое заключение на утверждение Министра Народного Просвещения.

5. Почетные Попечители Лицеев и Гимназий в случаях, определенных Уставами сих заведений, относятся к Попечителю Учебного Округа.

6. Инспекторы частных училищ и пансионов в столицах состоят под начальством Попечителей С.-Петербургского и Московского Учебных Округов и входят к ним с представлениями.

7. Попечитель может вверить Помощнику своему часть управления, по усмотрению.

8. Попечитель имеет при себе чиновника в звании Инспектора казенных училищ.

9. Попечитель осматривает лично, или чрез Помощника своего, учебные заведения Округа, употребляя к тому же и инспектора казенных училищ.

10. Независимо от сего, Попечитель имеет право, для обозрения училищ вверенного ему Округа, назначать Профессора или Адъюнкта, с наблюдением только, чтоб таковые поручения не затрудняли хода преподавания.

11. О последствиях осмотров учебных заведений доводятся всякой раз до сведения Министра.

12. Во всех училищных делах, требующих ученых соображений, как то: об усовершенствовании преподавания наук, об учреждении дополнительных

курсов, о принятии в руководство книг и других учебных пособий, Попечитель требует мнение Университетского Совета, и в случаях, подлежащих разрешению Министра, представляет оное вместе с своим заключением.

13. Попечитель избирает Директоров и Инспекторов Гимназий: о первых он представляет Министру, а последних утверждает в должностях собственною своею властью.

14. Штатных Смотрителей уездных училищ назначает Попечитель, по представлению Директоров, а на определение Почетных Смотрителей испрашивает согласие Министра.

15. Попечитель определяет в учители Гимназий и уездных училищ, по представлениям Директоров, лица, имеющие на то право по ученым их аттестатам и свидетельствами; при необходимости же подвергнуть кандидата на учительское место предварительному испытанию, предлагает о том Совету Университета.

16. Увольнение от службы лиц, коих определение зависит от утверждения Министра, производится по его разрешениям; всех прочих чиновников и учителей увольняет, на законном основании, сам Попечитель.

17. Попечители Учебных Округов имеют право разрешать, в подведомственных им учебных заведениях, единовременные из экономических из сумм издержки до 1000 рублей ассигнациями.

18. Попечителям Учебных Округов предоставляется утверждать контракты на подряды и поставки, по штатным и другим определенным расходам, суммою до 10 000 рублей ассигнациями.

III. О Совете Попечителя

19. Совет Попечителя Учебного Округа, под его председательством, составляют:

1) В Санкт-Петербурге: Помощник Попечителя, Ректор Университета, Инспектор казенных училищ, Директор губернской и один из Директоров прочих Гимназий, по назначению Министра.
2) В Москве: Помощник Попечителя, Ректор Университета, Инспектор казенных училищ, Директоры: Дворянского Института и губернской Гимназии.
3) В Киеве: Помощник Попечителя, Ректор Университета, Инспектор казенных училищ, Директоры: губернской и другой Гимназии.
4) В Харькове: Помощник Попечителя, Ректор Университета, Инспектор казенных училищ и Директор губернской Гимназии.
5) В Казани: Помощник Попечителя, Ректор Университета, Инспектор казенных училищ, Директоры: губернской и другой Гимназии.
6) В Одессе: Помощник Попечителя, Директор и Инспектор Лицея и Инспектор казенных училищ.

20. В Белорусском Учебном Округе Правление оного, впредь до дальнейшего распоряжения, заменяет при Попечителе место Совета. В оном присутствует Помощник Попечителя на общих правилах.

21. Во время отсутствия, болезни пли особенных занятий Попечителя, место Председателя в Совете занимает его Помощник.

22. В Совете, по усмотрению Попечителя, могут быть приглашаемы Почетные Попечители и Директоры Гимназий Учебного Округа, в бытность их в том же городе, а в столицах, сверх того, Инспекторы частных училищ и пансионов.

23. Дела на рассуждение Совета поступают не иначе, как по назначению Попечителя.

24. Совет ни с кем не имеет письменных сношений: исполнения по его решениям производятся от имени Попечителя.

25. Всякому заседанию Совета составляется особый протокол, подписываемый Председателем и всеми присутствующими. Члены, несогласные с общим решением, предлагают к оному свои мнения.

26. В делах, не превышающих власти Попечителя, он приводит определения Совета в немедленное исполнение; в противном случае испрашивает оным утверждение Министра.

27. Если более половины Членов Совета несогласны с мнением Попечителя, никакое дело не может получить окончательного решения без представлений Министру.

28. Рассуждению Совета могут подлежать следующие роды дел:

1) О необходимости изменить какое либо постановление по училищной части.
2) Об учреждении Гимназий и открытии уездных училищ.
3) Годовые отчеты и последствия обозрений учебных заведений Округа.
4) Об учреждении и закрытии частных училищ и пансионов.
5) Полугодовые отчеты о состоянии сих заведений.
6) Следствия о неисправности и злоупотреблениях училищных чиновников и учителей.
7) Об ущербе казны и взысканиях с частных лиц.
8) О домогательствах частных лиц на казну.
9) О покупке, постройке; и найме училищных домов.
10) О продаже училищных зданий и вообще собственности учебных заведений.
11) О приобретении для училищ, на счета экономических сумм их, разных потребностей, ценою свыше 1000 рублей.
12) Об утверждении контрактов на подряды и поставки по штатным и другим определенным расходам, суммою свыше 10 000 рублей.

29. Впрочем, от Попечителя зависит предложить на рассуждение Совета и всякое другое дело.

IV. О Канцелярии Попечителя

30. Канцелярия Попечителя есть месте и Канцелярия Совета. Правитель канцелярии докладывает в собраниях оного подлинные бумаги с нужными справками, составляет протоколы и скрепляет их своею подписью.

31. Для сокращения переписки, к делам, производящимся в Канцелярии Попечителя, приобщаются протоколы Совета в подлинниках.

Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 2 (1825–1855 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1864. 1226 с.

Додаток А2

Положение
о советах при попечителях учебных округов (1860)

§ 1. По случаю учреждения в учебных округах педагогических курсах для приготовления преподавателей и воспитателей в средних учебных заведениях, распространяется состав и круг действия советов, существующих при попечителях, на основании положения об учебных округах 25 июня 1835 года.

§ 2. Попечительский совет состоит, под председательством попечителя, из следующих постоянных членов: помощника попечителя, ректора университета, а в Одессе – директора лицея, инспектора казенных училищ и директоров гимназий и дворянских институтов. В городах же университетских заседают в совете, также в качестве членов, по делам, касающихся собственно до учебной части: деканы историко-филологического и физико-математического факультетов и шесть профессоров по предметам: а) русского языка и словесности, б) древних языков, в) истории, г) математики, д) естественной истории, е) педагогии.

Примечание. Профессоры первых пяти предметов выбираются в члены попечительского совета советом университета на двухлетний срок.

§ 3. Сверх того, приглашаются в совет учителя гимназий, когда по их предметам производятся испытания кандидатов-педагогов, порученных непосредственному их руководству, или когда, по возбужденным педагогическим вопросам, советь найдет нужным их присутствие для обсуждения вопросов, с практической стороны.

§ 4. Рассмотрению и решению попечительских советов подлежат дела административные и относящиеся собственно до учебной части.

§ 5. Дела административные поступают в совет неиначе, как по назначению самих попечителей; сюда относятся дела:

а) По следствиям об упущениях и злоупотреблениях училищных чиновников и учителей.

б) Об ущербе училищного имущества и взысканиях по этим делам.

в) О претензиях частных лиц на училищное ведомство.

г) О покупке, постройке и найме домов по училищному ведомству.

д) О продаже училищных зданий и имущества учебных заведений.

е) О приобретении для училищ, на счет экономических сумм их, разных потребностей, свыше 300 рублей серебром.

ж) Об утверждение контрактов на подряды и поставки по штатным и другим определенным расходам, свыше 3000 рублей серебром.

§ 6. По делам, относящимся собственно до учебной части, попечители учебных округов приступают к распоряжениям не прежде, как по обсуждении их предварительно в совете.

К делам сего рода принадлежат:

а) Открытие новых и закрытие существующих казенных и частных учебных заведений.

б) Принятие мер и обсуждение предположений, относящихся до улучшения учебной части, направлены вкравшихся недостатков и предупреждения их на будущее время.

в) Рассмотрение и оценка достоинства учебных руководств и определение, какие из них с большею пользою могут быть употребляемы в учебных заведениях.

г) Удостоение к приему в педагогические курсы кандидатов, назначение им стипендий, распределение их по училищам и наблюдение за успехами их.

д) Производство испытания кандидатам, утверждение окончательно за ними права на учительские или воспитательские места и выдача им в том аттестатов.

е) Годовые и полугодовые отчеты и последствие обозрений учебных заведений.

ж) Собирание материалов для статистики учебной части округов.

§ 7. Для производства дел при совете состоят секретарь, назначаемый попечителем из числа лиц, служащих в округе; ему производится содержание до 400 рублей серебром в год из общих остатков сумм по округу, сверх жалованья по настоящей его должности.

§ 8. Попечительский совет собирается во всякое время, по мере надобности, за исключением праздничных дней и времени летних и зимних вакаций, определенных университетским уставом.

§ 9. Решения совета, в форме протоколов, подписываются всеми наличными членами и исполняются по большинству голосов. Попечителю, как председателю совета, принадлежать два голоса. В случай несогласия его с мнением большинства, никакое дело не может получить окончательного решения, без утверждения министра народного просвещения.

§ 10. Попечительский совет ни с кем не имеет письменных сношений. Исполнения по его решениям производятся попечителем. Справки и предварительные сведения собираются секретарем совета, который, для сокращения переписки, может обращаться сам с требованиями о доставлений оных к местам и лицам, наведывающим отдельными частями в округе. Если же встретится надобность в сношении с местами и лицами другого округа, или постороннего ведомства, то переписка производится от имени начальства округа, за подписью помощника попечителя, а в случае его отсутствия, старшего по нем члена совета.

§ 11. Краткие мемории из протоколов совета по делам, им слушанным, кроме обыкновенных текущих, представляются попечителем министру народного просвещения по третям года.

Подписали: Евграф Ковалевский, Николай Муханов, Павел Игнатьев, Дмитрий Левшин, Павел Гаевский, Иван Делянов, Николай Ребиндер.

Положеніе о совѣтахъ при попечителяхъ учебныхъ округовъ. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.* 1860. Ч. 106. С. 40–43.

Додаток А3

Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения (1860)

Общие основания

1. Женские училища состоят в главном ведении Попечителей учебных округов и учреждаются, с их разрешения, в городах, где только представится возможность обеспечить их существование, посредством общественных и частных пожертвований.

2. Учреждаемые на этом основании училища суть заведения, открытые, т.е., предназначенные собственно для учениц приходящих.

3. По курсу преподаваемых наук, они разделяются на училища первого разряда и училища второго разряда.

4. Училища того и другого разряда, различаясь лишь в объеме курса учения, имеют одну цель – сообщить ученицам то религиозно-нравственное и умственное образование, которого должно требовать от каждой женщины, в особенности же от будущей супруги и матери семейства.

Управление училищами

5. Начальник губернии, по званию своему, есть Почетный Попечитель всех женских училищ, находящихся в губернии; а потому на нем лежит обязанность содействовать зависящими от него мерами как основанию училищ, так и дальнейшему их развитию, изысканием и обеспечением способов их существования. В случае замеченных им беспорядков в училище, он делает указания Попечительскому Совету училища, а в более важных случаях, сообщает о том Попечителю учебного округа, или доводит прямо до сведения Министра Народного Просвещения.

6. При каждом женском училище находятся советы: а) Попечительный – для ближайшего содействия успешному развитию училища со стороны общества; б) Педагогический – для разрешения вопросов, относящихся до учебной и воспитательной части.

7. Непосредственное управление училищем вверяется Начальнице, избираемой Попечительным Советом училища из лиц образованных и пользующихся уважением общества.

8. Попечительный Совет состоит из пяти непременных и двух выборных членов. К непременным членам принадлежат: Попечительница училища, Уездный Предводитель Дворянства или лицо, заступающее его место, Директор Училищ или Гимназии, а там где нет Гимназии, Штатный Смотритель уездного училища, Городской Голова или Бургомистр и Начальница училища. Выборные члены избираются Советом: один – из сословия местных дворян или чиновников, а другой – из купечества. Попечительнице училища предоставляется почетное председательство в Совете; действительные же обязанности Председателя лежат на Старшем Члене Совета, именно на Уездном Предводителе Дворянства.

9. Попечительница училища избирается Попечительным Советом из

почетнейших лиц города и представляется: в училищах первого разряда – Начальником губернии, через Министра Народного Просвещения, на Высочайшее утверждение Ея Императорского Величества Государыни Императрицы; в училищах же сторого разряда – Попечительница училища утверждается тем же порядком Министром Народного Просвещения.

10. Начальница училища, избранная Попечительным Советом, утверждается в своей должности Попечителем учебного округа.

11. В тех городах, где находится несколько женских училищ первого и второго разряда, все эти училища, также как и элементарные школы грамотности для женского образования, открываемые на счет общественных пожертвований, состоят в ведении одного Попечительского Совета, в заседаниях которого участвуют в таком случае Начальницы всех училищ.

12. Права и обязанности Попечительного Совета следующие: 1) Выбор Попечительницы училища, Начальницы и всех учителей и учительниц; 2) изыскание средств к материальному улучшению училища; 3) наблюдение за правильным употреблением училищных сумм; 4) определение количества платы за учение, которые в училищах первого и второго разряда, ни в коем случае, не должна превышать, за учение обязательным предметам, тридцати рублей в год, а в училищах второго разряда пятнадцати рублей; 5) увольнение от платы за учение недостаточных учениц; 6) покровительство и пособие беднейшим ученицам, отличающимся прилежанием и благонравием; 7) наблюдение за умственным и нравственным образованием учащихся; 8) наконец, попечение вообще об установлении и постоянном сохранении в училище надлежащего по всем частям порядка и благоустройства.

13. Для письмоводства, при Совете состоит Делопроизводитель, избираемый и определяемый Советом преимущественно из преподавателей училища и получающий добавочное содержание, по усмотрению Совета. Он же исправляет должность Смотрителя училищного здания.

14. В конце учебного года, Попечительным Советом составляется полный отчет о состоянии училища в учебном, нравственном и хозяйственном отношениях. Один экземпляр сего отчета представляется Попечителю учебного округа, а другой Начальнику губернии, и самый отчет печатается в общее сведение в Губернских ведомостях.

15. В Педагогическом Совете училища председательствует Директор Училищ, или Директор местной Гимназии, а там, где нет Гимназии, Штатный Смотритель уездного училища, и все лица, служащие при училище по учебной и воспитательной части. Должность Секретаря, по выбору Педагогического Совета, исправляет один из преподавателей училища.

16. Обсуждению Педагогического Совета подлежат: 1) составление программ преподавания и выбор руководств; 2) определение числа классов в училище; 3) распределение предметов преподавания по классам; 4) способы преподавания предметов в училище; 5) постановления касательно приема и увольнения учениц, перевода их в высшие классы и выдачи аттестатов окончившим курс; 6) назначение наград отличившимся ученицам. Определение Педагогического Совета сообщаются для сведения Попечительному Совету училища.

Учебная часть

17. Предметы преподавания в женских училищах разделяются на обязательные и необязательные.

18. К обязательным предметам относятся в училищах первого разряда: 1) Закон Божий, 2) Русский язык, Грамматика и Словесность, 3) Арифметика и понятие об измерениях, 4) География Всеобщая и Русская, 5) История Всеобщая и Русская, 6) Начальныя основания Естественной Истории и Физика, 7) Чистописание и 8) Рукоделие. В Училищах второго разряда: 1) Закон Божий, 2) Русская Грамматика, 3) Русская История и География в сокращенном объеме, 4) Первые четыре правила Арифметики над простыми и именованными числами, 5) Чистописание и 6) Рукоделие.

19. К необязательным предметам принадлежат: Французский и Немецкий языки, рисование, музыка, пение и танцование. К числу их присоединяются, по желанию учредителей, и другие предметы, которые могут быть вводимы, по определению Педагогического Совета, в том или другом училище, с разрешения Попечителя учебного округа.

20. За учение необязательным предметам вносится особая плата, количество которой определяется Попечительным Советом училища.

21. Преподаватели и преподавательницы училища, избираемые Попечительным Советом из лиц, имеющих право на преподавание, утверждаются в своих должностях: в училищах первого разряда – Попечителем учебного округа, а в училищах второго разряда – Директором Училищ, или Директором местной Гимназии. Воспитательницы же избираются и определяются Начальницей училища, с утверждения Попечительницы.

22. Должности преподавателей в женских училищах могут быть занимаемы учителями Гимназий и уездных училищ.

23. Прием учениц в училище производится с 7 по 15 августа. Но ученицы могут быть принимаемы и в течении всего учебного года, если окажутся достойными поступления в училище, по знанию пройденного курса. Для поступления в 1 класс требуется возраст не менее восьми лет и умение читать и писать по-русски.

24. На полный курс учения в училищах первого разряда назначается шесть лет, а в училищах второго разряда – три года.

25. Учение в женском училище продолжается в течении целого года, за исключением праздников и летних вакаций, на которые полагается время с 15 июня по 15 августа.

26. Для обучения Русской грамоте при женском училище может быть учреждаем приготовительный класс там, где окажется в том необходимость.

Хозяйственная часть училища

27. Суммы, принадлежащие женскому училищу, хранятся в местном Уездном Казначействе.

28. Единовременные пожертвования в пользу училища, а равно и плата, собираемая за учение, доставляются Начальнице училища, которая немедленно

записывает их в приход и, в конце каждого месяца, представляет, вместе с кассовою книгою прихода, Попечительному Совету, для внесения на хранение в местное Уездное Казначейство.

29. Назначенная на содержание училища сумма выдается, по определению Попечительного Совета, Начальнице по третям годавперед. Распоряжаясь Этою суммою по своим хозяйственным соображениям, она обязана вести расходам точные счеты, очищая выдачи, кроме мелких хозяйственных расходов, надлежащими росписками в кассовой книге так, чтобы Попечительный Совет имел во всякое время возможность удостовериться в сообразном с назначением употреблении отпущенных денег.

30. Кассовые книги прихода и расхода выдаются Начальнице ежегодно Попечительным Советом, за скрепою Делопроизводителя Совета.

31. Ревизия училищной суммы производится Попечительным Советом в сроки, какие он признает нужными назначить.

32. В ведении денежных книг прихода и расхода помогает Начальнице один из преподавателей, по назначению Попечительного Совета.

Права и преимущества женских училищ и лиц, служащих в них

33. Женские училища ведомства Министерства Народного Просвещения состоят под покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Александровны.

34. Попечительный Совет женского училища имеет свою печать, посылаемые от него за этой печатью бумаги принимаются на почту без платежа весовых денег.

35. Здания, принадлежащие женскому училищу, если они занимается самим училищем, освобождаются от воинского постоя.

36. Члены Попечительного Совета училища, во внимание к немаловажным трудам их и пожертвованиям по училищу, пользуются правом, пока состоят в этом звании, носить мундир VIII разряда Министерства народного Просвещения, если не имеют мундира высшего разряда по другой должности.

37. Преподаватели училища и преподавательницы пользуются правами домашних учителей и учительниц. Начальница училища и воспитательницы имеют те же права, если они занимаются вместе с тем, преподаванием.

Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1860. Т. XXXV. Ч. 1. № 35578, 35780. С. 256–535.

Додаток А4

Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения (1864)

VI. Почетный попечитель гимназии и прогимназии

72. Почетный попечитель гимназии или прогимназии избирается на три года тем сословием, или обществом, которое дает содержание на гимназию или прогимназию, и утверждается в должности попечителем учебного округа. В тех гимназиях и прогимназиях, которые содержатся на счет частного лица, почетный попечитель избирается сим последним, если такое лицо само не пожелает занять эту должность.

73. На почетном попечителе лежит обязанность заботиться о правильном и своевременном доставлении сумм, общества или частного лица на гимназию и прогимназию, и об улучшении вообще материального состояния заведения.

74. Почетному попечителю предоставляется право контроля за действительным и правильным употреблением сумм, идущих от сословий, обществ или частных лиц на содержание гимназии или прогимназии.

75. Почетный попечитель, когда присутствует в собрании педагогического совета гимназии и прогимназии, занимает после председателя первое место.

76. Почетные попечители, пока состоят в сем звании, считаются в государственной службе и должность их относится, в гимназии к V, а в прогимназии к VI классу.

Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1864. Т. XXXIX. Ч. 1. № 40457, 41068, 41472. С. 1–618.

Додаток А5

Устав реальных училищ ведомства Министерства Народного Просвещения (1872)

VI. Почетный попечитель реального училища

74. Почетный попечитель реального училища избирается на три года тем земством, обществом или сословием, которое дает содержание или пособие на реальное училище, и утверждается в должности Высочайшим приказом по министерству народного просвещения. В тех реальных училищах, которые содержатся на счет частного лица, почетный попечитель избирается сим последним, если такое лицо само не пожелает занять эту должность. Если реальное училище содержится на счет нескольких сословий, обществ или частных лиц, в таком случае они в совокупности избирают одного почетного попечителя, как общего их представителя.

75. Почетный попечитель следит за ходом управления и состоянием реального училища, но сам собою не делает никаких распоряжений, а сообщает только словесно или письменно и негласным образом непосредственно начальству заведения о замеченных им каких-либо беспорядках, или же доводить о них до сведения педагогического совета или хозяйственного комитета по принадлежности, и, если замечания его будут оставлены без уважения, представляет об этом попечителю учебного округа.

76. Почетному попечителю предоставляется право контроля за действительным и правильным употреблением сумм, идущих от земства, сословий, обществ или частных лиц, на содержание или в пособие реальному училищу. Он участвует в составлении сметы и может, во всякое время, по счетам и в натуре проверять расходы, производимые на счет жертвуемых сумм, поступая в случаи замеченных им беспорядков на основании ст. 75-ой.

77. Почетный попечитель занимает в собрании педагогического совета и хозяйственного комитета первое место, хотя и не председательствует.

78. Почетные попечители, пока состоят в этом звании, считаются в государственной службе, и должности их относится к V-му классу. Они носят такой же мундир, какой определен для начальника реального училища.

VII. Попечительство реального училища

79. При каждом из реальных училищ, содержимых как на счет казны, так и на счет обществ, земства или сословий, учреждается попечительство из городского головы, почетного попечителя училища, если таковой имеется, начальника училища и членов, числом от пяти до десяти. В училищах, содержимых от казны, эти последние члены назначаются на три года министром народного просвещения из местных почетных лиц по представлению попечителя учебного округа; в училищах же, сожержимых за счет обществ, земства или

сословий, эти члены избираются на три же года обществами, земством или сословиями и утверждаются в своем звании министром народного просвещения.

80. Попечительство само выбирает себе председателя на три года и собирается три раза в год: в августе, январе и мае.

81. Попечительство заботится:

1) о составлении при училище коллекции местных материалов и продуктов;
2) о доставлении ученикам возможности посещать окрестные фабрики, заводы и фермы и вообще об устройстве эксурсий;
3) о пособии отличным ученикам к продолжению учения в одном из высших специальных учебных заведений;
4) о помещении выходящих учеников к должностям соответственно их приготовлению;
5) об избрании тех новых иностранных языков, которые должны быть преподаваемы в реальном училище;
6) об изыскании средств к устройству помещения и к улучшению преподавания.

Заключения попечительства представляются попечителю учебного округа: по первым четырем пунктам – к сведению, а по последним двум – на его утверждение. Попечитель учебного округа может присутствовать в заседании попечительства и в таком случае ему принадлежит председательство.

Примечание. Общий план упомянутых в пункте 2-м экскурсий обсуждается в педагогическом совете и, в случае необходимости, на устройство их определяются, с разрешения попечителя учебного округа, особые суммы из специальных средств каждого училища.

Уставъ реальныхъ училищъ ведомства Министерства народнаго просвѣщенiя. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенiя*. 1872. Ч. 161. С. 52–81.

Додаток А6

Положение о высших начальных училищах (1912)

V. Попечительный совет

Ст. 27. Попечительные советы при высших начальных училищах, содержимые земствами, городами, сословиями, обществами и частными лицами, с пособием от казны или без него, состоят из лиц обоего пола, по возможности не более шести, избираемых содержателями училищ и утверждаемых в звании членов совета попечителем учебного округа на три года, а также из заведующего (или заведующей), двух лиц, избираемых педагогическим советом из своей среды, одного лица, назначаемого попечителем учебного округа, и почетного смотрителя (или почетной смотрительницы).

Примечание 1. В Карлсгофский совет вместо членов, избираемых содержателями, входят пять членов от эстонцев, назначаемых по соглашению попечителя учебного округа, – относительно трех – с Лифляндским и относительно двух – с Эстляндским губернатором.

Примечание 2. От содержателей училищ зависит предоставить родителям учащихся право избирать из своей среды некоторое число членов попечительного совета, утверждаемых в сем звании попечителем учебного округа.

Примечание 3. Увольнение членов совета может произойти по распоряжению министра народного просвещения и до истечения срока, на который они избраны содержателями училища или родителями учащихся.

Ст. 28. При училищах, содержимых на средства казны, учреждаются попечительные советы, по усмотрению министра народного просвещения, которым определяется и состав совета.

Ст. 29. Попечительный совет избирает на три года из своей сре-ды лиц мужского или женского пола: председателя, секретаря или лицо, замещающее председателя, в случае отсутствия или болезни его.

Ст. 30. На попечительный совет возлагается:

1) представление директору народных училищ кандидатов и кандидаток на должности заведующего (или заведующей), законоучителя, преподающих и врача,

2) рассмотрение годовых отчетов о состоянии училища и представление по ним заключений директору народных училищ и содержателям училища,

3) ежемесячная поверка сумм и счетов по приходам и расходам,

4) представление контрольной палате в установленные сроки отчетов в израсходовании средств, отпускаемых из казны,

5) наблюдение за исправностью и сохранностью материальной части заведения,

6) определение размера платы за учение и освобождение от нее недостаточных учащихся, по соглашению о сем с педагогическим советом,

7) представление директору народных училищ об открытии или закрытии

параллельных отделений и общих ученических квартир, и

8) изыскание средств к материальному улучшению училища.

Примечание 1. После двукратного неутверждения представленного советом кандидата или кандидатки (см. п. 1 ст. 30), вакантная должность замещается лицом, назначаемым по усмотрению попечителя учебного округа.

Примечание 2. Относительно порядка хранения и расходования специальных средств попечительные советы училищ, содержимых на средства казны, руководствуются правилами Счетного устава, а училищ, содержимых на средства земств, городов, сословий, обществ и частных лиц, – правилами, утвержденными попечителем учебного округа, по соглашению с содержателями училища.

Ст. 31. Попечительный совет собирается не менее одного раза в месяц. Дела решаются по большинству голосов, причем для действительного решения требуется присутствие не менее четырех лиц, в том числе заведующего или заведующей училищем и члена от педагогического совета. Все случаи разногласия заведующего и заведующей училищем с большинством членов попечительного совета, а также разногласия советов попечительного и педагогического решаются попечителем учебного округа, по представлениям директора народных училищ.

Ст. 32. Председатель или один из членов попечительного совета, по выбору сего последнего, присутствует в заседаниях педагогического совета.

Ст. 33. Председатель и члены совета имеют право присутствовать на выпускных испытаниях учащихся, но без права голоса.

Ст. 34. При училищах, содержимых на средства города или уездного земства, могут быть учреждаемы попечительные советы как при каждом училище отдельно, так и при нескольких училищах один совет, состав которого и определение обязанностей коего в пределах, указанных в ст. 30 сего Положения, устанавливаются содержателями училищ, с утверждения попечителя учебного округа.

Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1912. Т. XXXII. Ч. 1. № 37513. С. 949–958.

Додаток А7

Об организации попечительных советов при мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах, правах и обязанностях сих советов (1914)

А. (7 октября 1914 г., № 13820). Законом 1июня 1914 г. при мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах, содержимых за счет частных лиц полностью или с пособием от казны, учреждаются попечительские советы на основании сем законе правил. Такие же советы могут быть образуемы, не по желанию содержателей, при поименованных учебных заведениях, содержимых на тех же началах земствами, городами, сословиями и обществами. На означенные советы, Между прочим, возложено избрание и представление к утверждению в установленном порядке кандидатов на должность директора, инспектора, исполняющего обязанности инспектора, начальницы и надзирательницы женских гимназий, воспитателей, коих преподавателей и врача.

Вследствие сего, Департамент Общих Дел Министерства народного просвещения просит при возбуждении ходатайства в назначении директоров гимназий, шестиклассных прогимназий и реальных училищ сообщать каждый раз:

1) на какие средства содержится данное учебное заведение:
а) на местные ли средства, т.е. земств, сословий, обществ или частных лиц,
б) на местные средства с пособием от казны или
в) всецело на средства казны,
2) состоит ли при данном учебном заведении попечительный совет, учрежденный на основании вышеперечисленного закона,
3) избран ли представительный кандидат в директоры означенным попечительным советом,
4) в случаи отсутствия попечительного совета, особо указывать, что учреждения, селения, общества или частные лица, содержащие или учавствующие в содержании данного учебного заведения, отказались от образования такого совета и что по сему, директор подлежит назначению от Правительства,
5) в случаи представления кандидатов в директоры вновь открываемых гимназий, прогимназий или реальных училищ указывать, не соглашение ли с учредителем учебного заведения представляется кандидат в директоры (прим. 4 в ст. 8 в 11 того же закона).

Б. (5 декабря 1914 г., № 56309). Закон 1 июля 1914 г. Об изменении некоторых узаконений о мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах, предусматривая учреждение при сих учебных заведениях попечительных советов, представил содержателям тех из них, где уже существовали попечительные советы или другие соответствующие ими установления, или преобразовать таковые на основании настоящего закона, или

сохранить действующие постановления. Таким образом с изданием сего закона при существующих мужских и женских гимназиях, прогимназиях, реальных училищах могут быть попечительные советы в соответсвующие ими установления на основании действовавших ранее законоположений или попечительные советы на основании этого закона. Ныне в виду возбужденными некоторыми учебно-окружными начальствами вопроса о том, подлежат ли утверждению члены попечительных советов, организуемых по закону 1 июля 1914 г., и остается ли в силе действие ст. 2890 Св. Зак. т. XI, ч. I, уст. учебн. зав., изд. 1893 г., по отношению к попечительным советам при женских гимназиях и прогимназиях, Министерство народного просвещения считает необходимым разместить, что если попечительный совет при учебном заведении учрежден на основании закона 1 июля 1914 г., то его члены утверждению попечителей учебного округа не подлежат, за исключением, однако, указанных в п. 8 ст. 3 упомянутого закона членов, избираемых педагогическим советом как среды сего последнего. В женских же гимназиях и прогимназиях содержатели которых (земства, города, сословия и общества), воспользовавшись предоставленным примечанием к ст. 1 закона 1 июля 1914 г., при том, сохранили при содержимом ими учебном заведении существовавшие на основании ст. ст. 3689–3696 т. XI, ч. 1 Св. Зак. попечительные советы, действие этих статтей остается в полной силе.

В. (8 марта 1915 г., № 10279). Попечитель одного из учебных округов возбудил перед Министерством народного просвещения вопрос о том, при каком числе членов может считаться заседание попечительского совета, преобразованного по закону 1 июля 1914 г. Об изменении некоторых узаконений о мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах в каких именно членов. Вследствие сего Министерство сообщило для надлежащих распоряжений и руководств, что так как ст. 3 приведенного закона наибольшее число членов в попечительных советах мужских и женских средних учебных заведений определяется с 9 человек, при чем звание неприменных членов не установлено, то Министерство полагает, что для законности заседаний упомянутых советом представляется достаточным присутствие, при наличности в совете 8 или 9, 5 членов и при наличности в совете 7 членов, 4 члена, считая в том числе в обоих случаях председателя совета.

Лаурсонъ А. М. Справочная книга для учебныхъ заведений и учреждений ведомства Министерства Народнаго Просвѣщенія. Петроградъ, 1916. 1120 с.

Додаток Б

Листування Попечительської ради (1837–1917)

Додаток Б1

Об увольнении в отпуск г. Попечителя Фон-Брадке, 1837 р.

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
департамент отделение 1
стол 2,
от 10 апреля 1837 года № 4340
(ответ на 1258)

ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

Вследствии представления Вашего превосходительства от 27 марта, я увольняю Вас в отпуск на 28 дней для лечения к Одесским морским водам, предоставляя Вам отправиться когда признаете то удобным, с тем, что бы исправление должности Вашей на время отпуска было поручено ректору университета Св. Владимира, Цыху. Что уж касается до продолжения срока отпуска, то в случае надобности, Ваше превосходительство не оставит войти ко мне заблаговременно с особым в том представлением.

Министр Народного Образования Сергей Ча…ов.

Объ увольненіи въ отпускъ г. Попечителя Фон-Брадке, 1837 г. *ЦДІА України*. Ф. 707. Оп. 3. Спр. 95. 28 арк.

Додаток Б2

О проведении времени исполнений классных письменних работ по словесности в 5 и 6 классах

МИНИСТЕРСТВО НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
ПОПЕЧИТЕЛЯ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА
Канцелярия
Стол 2
31 декабря 1895 г.
№ 11215

СЕКРЕТАРЮ
ПОПЕЧИТЕЛЬСКОГО СОВЕТА

Канцелярия Попечителя Киевского учебного Округа, по поручению Его Превосходительства, имеет честь препроводить при сем к Вам М. Г., что внесению на обсуждение Попечительского Совета, представление директора Прилукской гимназии от 17 января 1894 года, за № 27 по вопросу о проведении времени исполнений классных письменних работ по словесности в 5 и 6 классах с часу до трех часов.

Подпись

По предметамъ, переданнымъ на обсужденіе Попечительского совета, 1895 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 146. Спр. 53. 18 арк.

Додаток Б3

О запросе протоколов заседаний Попечительского совета

ДИРЕКТОР
КИЕВСКОЙ 3-Й ГИМНАЗИИ
от 25 января 1896 года № 42

ЕГО ВЫСОКОРОДИЮ
ГОСПОДИНУ ПРАВИТЕЛЮ
КАНЦЕЛЯРИИ ПОПЕЧИТЕЛЯ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО
ОКРУГА

Честь имею препроводить при сем Вашему Высокородию три протокола заседаний совета при Попечителе Киевского Учебного Округа и рассмотрения в оных заседаниях дела с означеними в них документами, а именно : протокол 18 октября 1895 года с 11 делами, 20 декабря 1895 года с 16 делами и 18 января 1896 года с двумя приложеними за № 6 и 38.

Директор подпись

Дѣло управленія Киевского учебного округа по заседаніямъ Попечительского Совета. Общее дѣло, 1896 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 147. Спр. 11. 30 арк.

Додаток Б4

О заседании Попечительського совета по предмету переводных и выпускных экзаменов

МИНИСТЕРСТВО НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
ПОПЕЧИТЕЛЯ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА
КАНЦЕЛЯРИЯ
Стол 2
13 января 1896 г.
№ 538
Подписал подпись М-Пуш
Скрепил подпись Мил

Секретарю Попечительского Совета

По Поручению Его превосходительства, имею честь уведомить Вас, М. Г. зави… и немедленного с Вашей стороны распоряжений, что на 15 число текущего января назначено в 7 часов вечера заседание Попечительского совета, под. председательством Его Пр… по предмету переводных и выпускных экзаменов.

Дѣло управленія Киевского учебного округа по заседаніямъ Попечительского Совета. Общее дѣло, 1896 г. *ЦДІА Україні.* Ф. 707. Оп. 147. Спр. 11. 30 арк.

Додаток Б5

О допуске к экзаменам учениц, оказавших слабые успехи по одному или двум предметам

ДИРЕКЦИЯ НАРОДНЫХ УЧИЛИЩ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ
ЗАВЕДЫВАЮЩЕГО
КРОЛЕВЕЦКИМ ДВУХКЛАССНЫМ
ГОРОДСКИМ УЧИЛИЩЕМ
ГЕНВАРЯ 12 ДНЯ 1896 г.
№ 6

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ
КИЕВСКОГО
УЧЕБНОГО ОКРУГА

(«Заслушано на заседании Совета При Попечителе 16 января 1896 года»)

Вследствие предложения Вашего Превосходительства от 23 декабря 1895 года за № 11013 имею честь покорнейше просить разъяснить мне следующие вопросы: 1-й, следует ли считать ввереную мне Кролевецкую женскую прогимназию, как законченное учебное заведение, и когда в 4-м классе призводить выпускные экзамены?

2) Следует ли учениц, оказавших слабые успехи по одному или двум предметам, в коих ученица оказала слабые успехи, если таковых окажется не более двух?

3) Следует ли допускать к екзамену учениц, оказавших слабые успехи более чем по двум предметам, или таковые могут быть оставлены в том же классе?

Председатель Педагогического Совета Новицкий

Дѣло управленія Киевского учебного округа по заседаніямъ Попечительского Совета. Общее дѣло, 1896 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 147 Спр. 11. 30 арк.

Додаток Б6

Разъяснение о приеме учеников в 1-й класс двухклассного Городского училища

М. Н. П.
КИЕВСКИЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГ
ИНСПЕКТОР
НАРОДНЫХ УЧИЛИЩ
КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ
2-го района
Октября 5-го1889 года
№ 704

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

В заседании Педагогического Совета Бердичевского двухклассного городского училища 16 августа возбужден был вопрос в виду массы желающих поступить в первый класс сего училища представляют ли в свидетельства на льготы 4-го разряда по ….воинской повинности ……ходатайствовать о разъяснении для руководства в будущее время следует предпочтение при приеме в 1-й класс сего училища …из поступивши, кто окончил курс народного сельского, приходских, начальных еврейских, а в особености церковно-приходских училищ представили свидетельство на льготы 4-го разряда по отбыванию воинской повинности, и зачислять в 1-й класс городского училища без экзамена, или же наравне с другими подвергать испытанию, в виду того, что курс ….училища несравненно ниже в действительности курса приготовительного класса городского двухклассного училища.

Почтительнейше докладывая Вашему Превосходительству о таковом постановлении педагогического совета Бердичевского городского училища, честь имею покорнейше просить зависящее по тому распоряжение со своей стороны честь имею дополнить, что:

а) ввиду массы желающих поступить в городское училища, б) в виду недостатка попечения и в виду неактивной подготовки окончивших обучение в училищах, особенно церковно-приходских я полагаю бы необходимо подвергать их, особенно окончивших церковно-приходские школы при приеме в первый класс городского двухклассного училища, самому обстоятельному экзамену на равне с такими, как …..к явлению с дополнительной подготовкой.

Инспектор подпись

Другим почерком написано
«Инспектору народных училищ 2 района Киевской губернии Синицкому

В разъяснение представления от октября сего года за № 704 имею честь Вас, Милостливый государь, уведомить что при приеме учеников в 1-й класс двухклассного Городского училища ученики сельских училищ, церковно-приходских училищ и начальных еврейских училищ должны подвергаться вступительным экзаменам».

Дѣло правленія Киевского учебного округа съ перепиской передаваемой въ Попечительский советъ о льготахъ при вступленіи въ городские училища, 1889 г. *ЦДІА Україні.* Ф. 707. Оп. 296. Спр. 109. 1 арк.

Додаток Б7

Об избрании представителем во временный совещательный орган профессора Василия Васильевича Зеньковского

ФРЕБЕЛЕВСКИЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ПРИ КИЕВСКОМ ФРЕБЕЛЕВСКОМ
ОБЩЕСТВЕ
Киев
1917 г. мая 15 дня
№ 698

ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

В ответ на отношение Господина Попечителя Киевского Учебного Округа от 1 мая с. г. за № 12857 имею честь уведомить, что представителем во временный совещательный орган избран Педагогическим Советом 6-го сего мая от Николаевского Фребелевского Педагогического Института директор, профессор Василий Васильевич Зеньковский.

Адрес профессора В. В. Зеньковского: Фундуклеевская, 35

Секретарь педагогического совета подпись

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток Б8

О предоставлении одного места представителю бюро труда в Комиссии личного состава Временного Попечительского Совета

КИЕВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ
УЧИТЕЛЬСКИЙ СОЮЗ
августа 9 дня 1917 г.
№ 81

ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

При Киевском областном профессиональном учительском союзе образовано бюро труда – Совета Союза, исполняя постановление общего собрания членов Союза от 24-го июля, просит Вас, Господин Попечитель, предоставить одно место представителю бюро труда в Комиссии личного состава Временного Попечительского Совета.

За председателя Совета Г.Чирков

За секретаря Н.Галаган

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток Б9

О заседании Комиссии
Временного Попечительского Совета

Заседание Комиссии Временного Попечительского Совета по организации среды учащихся состоится в среду, 14 июня, в 6 часов вечера в Педагогическом музее.

Предметы заседания: …конкурс мероприятий по организации учащихся в учебных заведениях (кружки, журнал, вечерние клубы и т.д.).

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток Б10

О создании при округе временного совещательного органа для г. Киева

ПОПЕЧИТЕЛЬ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА
22 апреля 1917 г.
№ 11993 *2203*

В КИЕВСКУЮ ГОРОДСКУЮ УПРАВУ

В виду коренного переустройства русской жизни, у меня постоянно ощущается потребность в контактах по вопросам учебно-воспитательного характера с педагогичским персоналом, родителями, национальными и общественными организациями, стоящими более или менее близко к учебно-воспитательному делу. Исходя из этой потребности, я решил при Округе создать временный совещательный орган для г. Киева в таком составе: 10 представителей от депутатов педагогических советов, 5 представителей от объединенных родительских комитетов и по 2 представителя от Киевского городского самоуправления, Киевского губернского Земства и национальных педагогических организаций – украинской, польской и еврейской.

В состав входят также Помощник Попечителя, 4 окружных инспектора и директор народных училищ Киевской губернии.

Надеюсь, что общественно-педагогические организации, к которым я обращаюсь за советом в обширном деле управления Киевским учебным округом, не откажут мне в своей помощи и изберут в Совет своих представителей.

Обращаюсь к Городской управе с просьбой избрать одного представителя от Киевского городского самоуправления в Совет.

В случае избрания, прошу не отказать сообщить сведения о имени, отчестве и фамилии избранного и точный адрес

Попечитель округа
За правителя Канцелярии *подпись*

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток Б11

О льготах для учащихся по случаю предстоящего в мае 1896 года Священного Коронования Их Императорских Величеств

КИЕВСКИЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГ
ДИРЕКТОРА ПРИЛУКСКОЙ ГИМНАЗИИ
13 ЯНВАРЯ 1896 г.
№ 38
Г. ПРИЛУКИ
ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

(«Заслушано на заседании Совета При Попечителе 15 января 1896 года»)

Представляя при сем выписку из протокола заседания Педагогического Совета вверненой мне гимназии, состоявшегося 11 января, относительно распоряжения о льготах для учащихся по случаю предстоящего в мае 1896 года Священного Коронования Их Императорских Величеств, имею честь почтительнее просить Ваше Превосходительство о разрешении недоумений Педагогического совета, возникших по поводу применения означеного распоряжения

Директор Фирсов

Письмоводитель подпись

ВЫПИСКА
из протокола заседания Педагогического совета Прилукской гимназии, состоявшегося 11 января 1896 года

Слушали: предложение Господина Попечителя Округа от 23 декабря 1895 года за № 11013 о льготах для учащихся по случаю предстоящего в мае 1896 года Священного Коронования Их Императорских Величеств.

Определили: принять к исполнению и обратиться к Его Превосходительству Господину Попечителю Округа за разрешением следующих вопросов, вытекающих из вышеизложенного распоряжения и на которые Педагогический Совет сам не может дать определенный ответ применительно к изложенному распоряжению, а именно:

1) приемные испытания в приготовительный и 1–4 классы призводить ли до вакации или после вакации?

2) ученики приготовительного класса переводяться ли без испытания или подвергаются установленному для этого класса состязательному испытанию вместе с посторонними детьтми, поступивши ми в 1 клас, и в какое время?

3) ученики старших классов, которые согласно правилам об испытаниях учеников не допускаются к переводным испытаниям, полдлежат ли такому же порядку или допускаются к испытаниям после вакаций?

С подлиннным верно

Директор Фирсов
Письмоводитель подпись

Дѣло управленія Киевского учебного округа по заседаніямъ Попечительского Совета. Общее дѣло, 1896 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 147. Спр. 11. 30 арк.

Додаток Б12

О заседании родительского комитета

Сообщение о собрании объеденненного род. комитета 8 мая в 8 часов вечера в здании Педагогического музея для избрания представителей родительских комитетов.

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток В

О временном попечительском Совете при Киевском учебном округе

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
КАНЦЕЛЯРИЯ ПОПЕЧИТЕЛЯ
КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА
СТОЛ
14 июля 1917 года
№ 2589

В ДЕПАРТАМЕНТ ОБЩИХ ДЕЛ
МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

О ВРЕМЕННОМ ПОПЕЧИТЕЛЬСКОМ
СОВЕТЕ ПРИ КИЕВСКОМ УЧЕБНОМ ОКРУГЕ

На запрос от 20 июня сего года за № 5396 сообщаю следующее:

Как только я вступил в управление Киевским учебным округом и ознакомился с бюрократическим характером ведения дела, я организовал Временный Попечительский совет, чтобы опираться в своей деятельности на общественные элементы. Совет состоит из выборных представителей:

1) Совета университета Св. Владимира(2 ч.),
2) Высших женских курсов (2 ч.),
3) Женскаго медицинского института (1 ч.),
4) Высших женских курсов А.В.Жекулиной (1 ч.),
5) Фребелевского Института(1 ч.),
6) представителей младших преподавателей названных высших учебных заведений (2 ч.),
7) представителей Совета Делегатов средних и низших учебных заведений г. Киева (10 ч.),
8) Союза Родительских комитетов средних учебных заведений г. Киева (5 ч.),
9) Союза родительских комитетов высших учебных заведений г. Киева (2ч.),
10) Городской думы (2 ч.),
11) Киевского Губернского Земства (2 ч.),
12) Киевского Областного Профессионального Учительского Союза (2 ч.),
13) Киевского Областного Педагогического Общества (2 ч.),
14) из представителей национальных организаций – украинской (2 ч.), польской (2 ч.), и еврейской (2 ч.).

Ex officio В совет входят Помощник Попечителя Учебного Округа и окружные инспектора. Председательствует в совете – Попечитель учебного Округа. Общее число членов совета – 45.

В Совет вносятся важные дела, касающиеся как личного состава служащих, так и управления школами. В Совете образовались три комиссии:

1) комиссия по реформах средней школы;
2) комиссия по реформам начальной школы;
3) комиссия личнаго состава.

Первые две комиссии рассматривают и дают свои заключения по всем тем проэктам по реоганизации школьного дела, которые поступают или из Совета Делегатов средних учебных заведений г. Киева или от отдельных педагогических советов и учительских обществ.

Комиссия личного состава, состоящая из 10 членов, избранных Советом из своего состава, и Помощника попечителя и окружных инспекторов, знакомиться с прошениями лиц, желающих получить службу в учебном округе, и намечает кандидатов на учительские вакансии. Эта же комиссия разбирает все возникающие в учебных заведениях недоразумения, жалобы на отдельных представителей учебного ведомства, откуда бы таковые ни исходили. Опираясь на заключения такой выборной комиссии, я могу действовать, в силу предоставленной мне власти, с большей авторитетностью в глазах общества и самого педагогического персонала и с большей уверенностью в отсутствие ошибок в моих распоряжениях.

В частности, Совет Делегатов всех средних учебных заведений г. Киева организовался вскоре после государственного переворота. Копия устава его при сем прилагается.

Временный
Попечитель округа при Киевском учебном округе Зае..нко

За Правителя Канцелярии подпись

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток Д

Список
членів Комісії з організації учнів при тимчасовій попечительській раді:

1. А. В. Кружилин …Пушкинская, 12
2. П. В. Петровский…Рейтарская, 30
3. В. А. Желтевич…Владимирская, 22
4. А. Х. Федоров…Столыпинская,45, кв. 9
5. В. М. Артоболевский…Гоголевская, 34, кв. 1
6. Н. И. Кореневский…Пушкинская, 28, втор. комм. уч.
7. И. М. Балинский…Фундуклеевская, 9, кв. 3
8. Г. Т. Чирков…Софиевская, 17, кв. 2
9. Г. В. Александровский…Тимофеевская, 7 кв. 3
10. И. И. Чирьев…Тарасовская, 34
11. Ю. Н. Слуцкая…Кузнечная, 44, комм. уч.
12. А. В. Жекулина…Львовская, 27
13. О. Н. Орлова- Штейнберг…Б.Подвальная, 25, во дворе
14. П. И. Холодный…Коммерческий проулок, комм. уч.
15. С. Н. Щербина…Столыпинская, 65
16. А. Ф. Музыченко…Больш подв, гимн. бывш. Наум.
17. И. И. Троцкий…
18. А. М. Астрябь….
19. А. А. Красин…быв. гимн. Науменка
20. И. В. Радзиловский…Столыпинская 30, кв. 1
21. Прот. Капралов…..Печерск, Московская, 29
22. Н.Д.Пухтинский…

Председатель Комиссии – Г. В. Александровский
Товарищ председателя – А. В. Кружилин

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток Е

Заседание комисії по украиноведению 24-го августа 1917 г.

Председательствовал Управляющий Оккругом В. П. Науменко, присутствовали: А. Д. Брюхатов, Г. В. Александровский, В. В. Тріумфов, С. Н. Щербина, В. М. Артоболевский, М. М. Левить, И. В. Радзиловский, Л. П. Добровольский, И. М. Балинский, В. Л. Рейнгарт, Е. А. Кивлицкий.

Согласно предложению г. Председателя были заслушаны доклады комиссии по введению преподавания в средних учебных заведениях – преподавания украинского языка, литературы, истории Украины и географии:

а) доклад И. М. Балицкого относительно преподавания истории Украины, в котором было указано необходимое число часов для этого предмета, при чем постановлено выделить историю Украины, как самостоятельный курс в старших класах;

б) Л. П. Добровольского относительно программы (преподавания) курса история Украины для младших классов и старших.

Комиссия постановила ввести преподавание истории Украины лишь с 5-го класса как систематический курс, а в младших классах проходить курс истории по русской народной, сократив, по возможности, фактический материал.

в) доклад В. В. Триумфова о введении преподавания украинского языка и литературы в средней школе, с указанием необходимых часов для этих предметов.

г) доклад В. М. Артоболевского о введении преподавания географии Украины.

Все три доклада утверждены комиссией.

В заключении В. П. Науменко предложил высказаться по вопросу, желательно ли ввести вышеуказанные дисциплины как обязательные, или только факультативно.

Комиссия высказалась за то, чтобы история, география Украины и литература изучались как обязательные предметы, при чем украинская литература может изучаться на русском языке либо на украинском языке, а изучение украинского языка – факультативно.

Председатель комиссии Науменко

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток Ж

ПРОТОКОЛ
ЗАСЕДАНИЯ ВРЕМЕННОГО ПОПЕЧИТЕЛЬСКОГО СОВЕТА,
ПРОИСХОДИВШЕГО 25 АВГУСТА 1917 ГОДА
ПОД. ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВОМ Г. УПРАВЛЯЮЩЕГО
КИЕВСКИМ УЧЕБНЫМ ОКРУГОМ В. П. НАУМЕНКО
(збережено мову оригіналу)

Присутсвовали: члены совета г.г. Александровский, Артоболевский, Архимовичь, Балинский, Гудзій, Дедешко, Жекулина, Жолтевич, Иванов, Калиновксий, Кивлицкий, Кореневский, Лапинский, Лещенко, Липеровский, Николайчик, Петровский, Русова, Селиханович, Цихоцкий, Щербина, Федоров.

Меж членами дискусия по поводу изучения предметов української мови, літератури , історії, географії України.

Члени Рады 9 высказались за предоставление всецело педагогическим советам и в каком порядке и в какой форме вышеупомянутых предметов.

За обязательные дисциплины украинскую литературу, историю, географию высказались за – 12 членов, против – 6.

За факультативное изучение украинского языка высказались 18 человек.

Предложение о сокращении продолжительности уроков до 40 мин. Принимается большинством 13 голосов.

Единогласно принимается предложение о скорейшем пересмотре учебного плана и действующих ныне програм.

Председатель Науменко

Секретарь подпись

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк.

Додаток З

Нормативно-правове забезпечення діяльності попечительських рад у XIX – на початку XX століття

Рік	Назва документа	Роль попечителів	Роль попечительських рад	Примітка
1802	Створення Міністерства народної освіти			[Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 1 (1802–1825 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1864. 1645 с.]
1803	Указ імператора «Об учреждении учебных округов»	Територія Російської імперії була поділена на 6 навчальних округів (Московський, Віленський, Дерптський, С.-Петербурзький, Харківський, Казанський). У кожному окрузі створювався університет, яким керував попечитель, що призначався міністром народної освіти		[Окольский А. Объ отношеніи государства къ народнаму образованію. Санкт-Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова, 1872. 626 с.]
24 січня 1803	Постанова «Об устройстве училищ»	У першому розділі «Предварительных правилах народного просвещения» у параграфах 14–31, присвячених університетам, зазначалося, що виконавчий орган Міністерства народної освіти – Головне училищ правління складається з попечителів університетів і їх округів з іншими членами, визначеними імператором		[Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1804. Т. XXVIII. № 21497, 21498, 21499, 21501, 21502. С. 569–607]
1804	Утвердительные грамоты университетов	Визначались особливі обов'язки попечителя, на якого покладалось керівництво університетськими справами		[Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1804. Т. XXVIII. № 21497, 21498, 21499, 21501, 21502. С. 569–607]
	Статути університетів	Університетська управлінська ієрархія, верхню сходинку якої займав попечитель навчального округу, чітко регламентувалася Статутами університетів.У затвердженому царем Статуті Московського університету зазначалося, що цей навчальний заклад, користуючись покровительством, перебуває під опікою самого міністра освіти		[Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1804. Т. XXVIII. № 21497, 21498, 21499, 21501, 21502. С. 569–607]
	Устав учебных заведений, подведомых Университетам	Визначалися правила обрання директорів гімназій, суть яких полягала в тому, що його обирав університет навчального округу за поданням попечителя, а затверджував міністр освіти		[Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1804. Т. XXVIII. № 21497, 21498, 21499, 21501, 21502. С. 569–607]

24 жовтня 1817	Маніфест «Об учреждении Министерства Духовных Дел и Народного Просвещения»	Цим документом попечителі навчальних округів як і раніше утворювали Раду міністра духовних справ і народної освіти в складі головного училищного правління. Однак у розділі IV «О главном Училищ Правлении» маніфесту крім попечителів в університеті новиною стало і створення господарського комітету при головному правлінні училищами для безпосереднього керування економічними і казначейськими справами		[Окольский А. Объ отношеніи государства къ народнаму образованію. Санкт-Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова, 1872. 626 с.]
Жовтень 1821	Інструкція для директора і ректора Санкт-Петербурзького університету «О принятии в руководство по Санкт-Петербургскому Университету инструкций, изданных для Директора и Ректора Казанского университета»	Голова конференції		Важливим моментом інституту попечительства стало створення інституції, яку назвали конференцією, головою якої був попечитель навчального округу. Конференції належали «справи наукові і навчальні» [Окольский А. Объ отношеніи государства къ народнаму образованію. Санкт-Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова, 1872. 626 с.]
Серпень 1824	Указ імператора «О мерах, принятых по Учебным округам по частям учебной и училищного надзора»	Попечитель навчального округу зобов'язувався «для нагляду за учнями в класах, у церкві, по квартирах і взагалі в місті»		[Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 1 (1802–1825 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1864. 1645 с.]
Серпень 1825	Указом імператора попечителю Віленського навчального округу було дозволено прийняти 7 «окремих чиновників» для нагляду за студентами. Іншим указом було посилено попечительський нагляд і в Санкт-Петербурзькому навчальному округзі за приватними навчальними закладами	Попечитель навчального округу зобов'язувався «для нагляду за учнями, студентами, учнями приватних навчальних закладів»		[Окольский А. Объ отношеніи государства къ народнаму образованію. Санкт-Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова, 1872. 626 с.]
Квітень 1828	Устав гимназий и училищ уездных и приходских	На Попечителів були покладені обов'язки виконання статуту про цензуру. У розділі V цього Статуту було вміщено окремий параграф «О попечителях» у якому зазначалося, що попечитель навчального округу як голова цензурного комітету забезпечує контроль за змістом і випуском у світ друкованої продукції, приймає і вирішує	У попечительських радах працювали: губернатор, повітовий предводитель дворянства, почесний попечитель гімназії, директор і міський голова; секретарем обирався один із старших учителів. Почесними членами обиралися видатні жителі губернії. Ради збиралися раз	Почесний попечитель, звання якого може відповідати найпочеснішим званням: губернського чи повітового предводителя дворянства, совісного судді і депутата дворянства. Одним з найважливіших обов'язків почесного попечителя було вишукування коштів для

		скарги авторів і видавців, допомагає їм дійти згоди в разі різнодумності. Однак потім така мета поєдналася з бажанням залучити дворянство до діяльності в гімназіях	на два місяці. По закінченні навчального року відбувалися урочисті збори, на яких представлявся публічний звіт про стан громадської освіти в губернії	відкриття пансіонів при гімназіях і нагляд за ними. Почесний попечитель гімназії дорівнювався до державного чиновника 5 класу, якщо вищого чину не мав, і носив такий же мундир, як губернський директор училищ [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1828. Т. III. № 1979, 2502. С. 459–1129]
25 червня 1835	Положения об учебных округах Министерства Народного Просвещения	Уся відповідальність за стан освіти в округах покладалася на попечителів, тобто попечитель став повним начальником усіх навчальних закладів. При попечителях діяли попечительські ради і окружні інспектори, а також дирекції народних училищ, губернські і повітові училищні ради		У 1835 році керування вищою школою і народною освітою було розділене. Згідно з новим Положенням, навчальні округи з відомства університетів були передані до Міністерства народної освіти. [Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 2 (1825–1855 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1864. 1226 с.]
26 липня 1835	Микола I затвердив «Общий Устав Императорских Российских Университетов»	Регламентувались повноваження попечителів навчальних округів в управлінні університетами		Попечитель ставав повноправним керівником усіх навчальних закладів округу [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1863. Т. XXXVIII. Ч. 1. № 39572. С. 621–638]
20 березня 1860	Положення головного училищного правління «Об учреждении Педагогических курсов и о преобразовании Советов при Попечителях учебных округов»		Попечительська рада під головуванням попечителя складалася з постійних членів: помічника попечителя, ректора університету, інспектора казенних училищ та директорів гімназій і дворянських інститутів. В університетських містах членами Ради також були декани, професори і викладачі університету (на особливе запрошення попечителя). Професори обиралися членами попечительської ради терміном на два роки. У новому Положенні було додано один пункт, згідно з яким до роботи в раді треба запрошувати учителів гімназій, коли з їхніх предметів проводяться іспити кандидатів-педагогів, якими вони безпосередньо керували або коли рада визнає потрібною їх присутність для обговорення фахових питань	За новим положенням закривалися педагогічні інститути при університетах, а створювалися педагогічні курси. Спостереження за ними і оцінювання педагогічних здібностей кандидатів на учительські місця доручили зміненим радам при попечителях, як «посередникам» між попечителем і педагогічними радами гімназій у вирішенні різних педагогічних питань [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1860. Т. XXXV. Ч. 1. № 35578, 35780. С. 256–535]

1860	Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения	За головою попечительської ради або почесним попечителем гімназії залишалися права державного службовця 5 класу (статський радник). Хоча члени попечительської ради не перебували на державній службі, але мали право, допоки перебувають на цій посаді, носити мундир 4 розряду Міністерства народної освіти	Кожна попечительська рада перебувала під головуванням почесного попечителя гімназії або прогімназії, який обирався дворянством тої губернії, в якій знаходилася гімназія або прогімназія, і потребував вищого погодження на цій посаді на три роки за поданням міністра народної освіти. До складу попечительської ради гімназії пропонувалося включити три постійних члена: директор гімназії, місцевий благочинний і міський голова, а також чотири виборні члени. У прогімназії раду складали ті ж особи, але замість директора – інспектор	Виборні члени попечительської ради гімназії чи прогімназії мали обиратися на три роки самою попечительською радою і переважно з тих осіб, від освіченості яких або їх особистого впливу можна було очікувати користі для навчального закладу. Після трирічного виконання обов'язків у раді, ці ж самі члени могли обиратися і на наступний термін [Проектъ устава низшихъ и среднихъ училищъ, состоящихъ въ ведомстве Министерства Народнаго Просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1860. Апрель. С. 85–163]
10 травня 1860	Положение о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения	У розділі «Управление училищами» почесним попечителем усіх жіночих училищ є губернатор, йому надавалося право робити вказівки попечительській раді училища, погоджувати рішення попечительської ради з попечителем навчального округу	Для сприяння успішному розвитку при кожному жіночому навчальному закладі також створювалася попечительська рада. Штат і структура попечительських рад строго було регламентовано: п'ять постійних і двоє виборних членів. До постійних належали: попечителька училища, повітовий представник дворянства або особа, що займала його місце, директор училища або гімназії (там, де не було гімназій, – штатний смотритель повітового училища), міський голова або бургомістр і начальниця училища. Виборні члени обиралися радою: один із дворян або чиновників, другий – із купецтва. Попечительці училища надавалося почесне головування в раді, справжні ж обов'язки голови виконував старший член ради, яким був повітовий представник дворянства	Згідно з документом у кожному жіночому училищі запроваджувалася посада «попечителька». Її обирала попечительська рада і затверджував попечитель навчального округу. У тих містах, де функціонувало декілька жіночих училищ першого і другого розрядів, створювалася одна попечительська рада, в яку входили всі попечительки училищ [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1860. Т. XXXV. Ч. 1. № 35578, 35780. С. 256–535]
18 червня 1863	Общий Устав Императорских Российских Университетов	Статус попечителів незмінний, має ним право вето у вирішенні важливих, насамперед, кадрових, питань управління		Статут надавав дещо більші права для університетського самоврядування і тепер право присвоювати вчені ступені належало попечителю навчального закладу, а не попечителю навчального округу як було за Статутом 1835 року. Посади ректора і деканів стали виборними [Окольский А. Объ отношеніи государства къ народнаму образованію. Санкт-Петербургъ: Изданіе Д. Е. Кожанчикова, 1872. 626 с.]

1864	Положение о начальных народных училищах	За цим положенням шкільний попечитель ставав «главою школи», а також відомою особою в народній освіті певної місцевості. На нього покладалися такі обов'язки, як: приватні відвідування школи, право бути присутнім на уроках, заглиблюватись у всі її потреби, надавати їй можливе всебічне, не лише матеріальне, але й етичне сприяння. Попечителі мали право засідати і «подавати» голос в училищній раді, бути присутніми на екзаменах, головувати в екзаменаційних комісіях, відвідувати класи, пропонувати кандидатів на учительські місця. За розпорядженням попечителя сільським громадам і міським зборам надавалося право обирати з місцевих жителів завідувачів училищами	Документ ініціював організацію губернських і повітових училищних рад. Законодавчо вони були покликані з'ясовувати потреби населення у початковій освіті і виявляти турботу про «належне її моральне спрямування». Губернська училищна рада вважалася вищою інстанцією для вирішення важливих справ. До її складу входили голова – губернський представник дворянства, директор народних училищ, два члени губернських земських зборів і по одному від Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ і духовенства	Земству і засновникам училищ надавалося право обирати для завідування навчальними закладами особливих попечителів. Попечительство було покладене на повітового представника дворянства і повітову училищну раду, а в усій губернії – на губернського представника дворянства і губернську училищну раду. У повітових училищних радах, окрім таких же представників від відомств і повітових земських зборів, засідав інспектор народних училищ, а головував – предводитель повітового дворянства [Полное собраніе законовъ Российской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1864. Т. XXXIX. Ч. 1. № 40457, 41068, 41472. С. 1–618]
1864	Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного просвещения. До їх прав належало те, що за проектом визначалося для попечительских рад	Визначено напрями діяльності, процедура призначення та звільнення почесних попечителів. В обов'язки почесного попечителя входило стежити за управлінням і станом навчального закладу, але не робити ніяких розпоряджень, а лише повідомляти словесно або письмово і безпосередньо керівництву установи про помічені ним які-небудь недоліки, або ж доповідати про них педагогічній раді або господарському комітету, і якщо його зауваження залишалися без уваги, доносити про це попечителю навчального округу. Також почесному попечителю надавалося право контролю за доцільним розпорядженням коштів, що надходили від земств, організацій або приватних осіб на утримання або в розпорядження навчального закладу і загалом дбати про поліпшення матеріального стану закладу. Він брав участь у складанні кошторису і міг у будь-який момент перевірити витрати. Почесний попечитель вважався постійним членом педагогічної ради з правом голосу в усіх справах, але зобов'язаний бути присутнім на засіданнях ради при обговоренні питань, що стосувалися складання кошторису, або перевірки	Не передбачалося створення попечительської ради при гімназіях і прогімназіях	За почесними попечителями, допоки вони перебували на цій посаді, залишалося звання державного службовця і їхня посада, як і раніше, належала в гімназії до 5 класу, а в прогімназії – до 6 (колезький радник). Вони носили такий же мундир, який призначався в гімназіях для директора навчального закладу, а в прогімназіях – для інспектора. Почесний попечитель гімназії або прогімназії обирався, як і в попередні періоди, на три роки тими особами або організацією, за рахунок яких утримувалася освітня установа. Почесний попечитель гімназії або прогімназії затверджувався на посаді попечителем навчального округу. У тих навчальних закладах, які утримувалися за рахунок приватної особи, почесний попечитель обирався цією особою, якщо вона сама не виявила бажання займати цю посаду. Якщо освітня установа існувала завдяки декільком організаціям або приватним особам, то тоді вони обирали одного почесного попечителя [Полное собраніе законовъ Российской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II

		витрат коштів, що складалися з пожертв різних станів, товариств чи приватних осіб на утримання гімназій і прогімназій, чи пансіонів при них. Перебуваючи на засіданні педагогічної ради, почесний попечитель займав після голови перше місце		Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1864. Т. XXXIX. Ч. 1. № 40457, 41068, 41472. С. 1–618]
24 травня 1870	Положение о женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения (у новій редакції)	Жіночі гімназії і прогімназії передавалися в повне підпорядкування попечителів навчальних округів, їх дозволялося відкривати у містах, де була можливість забезпечити їх існування за допомогою громадських чи приватних пожертв	Нововведенням став лише пункт 21, що регламентував необхідність узгодження з попечительською радою постанов педагогічної ради, причому у разі розбіжностей у прийнятті рішень, останнє слово було за попечителем навчального округу	Губернатор залишився почесним попечителем усіх жіночих училищ, розташованих угубернії. Він не брав безпосередньої участі в управлінні освітніми закладами, проте в разі повного безладу мав давати вказівки попечительській раді гімназії чи прогімназії, якщо ж траплялося щось надважливе, мав повідомляти попечителю навчального округу або навіть міністрові освіти [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1870. Т. XLV. Ч. 1. № 48406. С. 701–705]
1871	Проект устава реальных училищ ведомства Министерства Народного Просвещения	Почесний попечитель реального училища обирався на три роки, як і в гімназії або прогімназії, тим земством, організацією або тими особами, за рахунок яких утримувалася освітня установа; затверджувався на посаді – наказом міністерства народної освіти. У тих навчальних закладах, які утримувалися за рахунок приватної особи, почесний попечитель обирався цією особою, якщо вона сама не виявила бажання її займати. Якщо освітня установа існувала коштом декількох організацій або приватних осіб, то в такому разі всі вони з-поміж себе обирали одного почесного попечителя		[Уставъ реальныхъ училищъ ведомства Министерства народнаго просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1872. Ч. 161. С. 52–81]
1872	Устав реальных училищ ведомства Министерства Народного Просвещения	Затверджені всі пункти, запропоновані в «Проекте устава» (1871), які визначали права і обов'язки почесного попечителя та попечительської ради реального училища		[Уставъ реальныхъ училищъ ведомства Министерства народнаго просвѣщенія. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1872. Ч. 161. С. 52–81]
25 травня 1874	Положение о начальных народных училищах	Земствам, а також міським і сільським товариствам, які створюють і утримують початкові народні училища, надається право обирати особливих попечителів і попечительок		Засновники приватних і недільних шкіл самі мали бути розпорядниками [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1874. Т. XLIX. Ч. 1. № 53574. С. 834–840]

23 серпня 1884	Общий Устав Императорских Российских Университетов	У розділі «Управление университетом» перший параграф відображав обов'язки попечителя навчального округу. Коло його обов'язків залишалося незмінним, за винятком деяких деталей, що стосувалися посад ректора і деканів, яких обов'язково мав затверджувати міністр освіти, а також призначення стипендій		За Статутом відбулися нормативні зміни у керуванні університетами в плані адміністративної централізації і посилення урядової опіки про народну освіту. Водночас цей статут обмежував певною мірою самоврядування університетів, скасовував посади доцента і проректора, проте запроваджував посаду інспектора студентів, що безпосередньо була підпорядкована попечителеві за попереднім погодженням з міністром [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1900. Т. XX. Ч. 1. № 18788. С. 692–693]
1888	Статут реальних училищ	Права і обов'язки почесного попечителя реального училища залишалися незмінними		[Сборникъ постановленій по Министерству Народнаго Просвѣщенія. Т. 10 (1885–1888 гг.). Санкт-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1894. 1534 с.]
1893	Свод уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения	Окремим пунктом закріплювалося право попечителя вирішувати в середніх і нижчих навчальних закладах усі питання, що стосувалися освітніх програм тобто «запроваджувати додаткові курси, відповідно до місцевих потреб, розподіл класів на відділення, якщо витрати на цю справу можуть бути покриті власними коштами навчального закладу і якщо витрати не перевищують суми, яку може дозволити попечитель»	Зазначалося, що з метою оптимізації управління навчальним округом, а також для колегіальності ухвалення рішень з навчальних і господарських справ засновується Рада попечителя і канцелярія округу. В окремій статті наголошувалося, що при попечителі «створюються попечительські ради»	[Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собраніе 3-е: в 33 т. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1893. Т. XIII. Ч. 1. 708 с.]
1911	Положение о гимназиях Министерства Народного Просвещения	Почесний попечитель гімназії обирається на три роки тими земствами, містами, товариствами, станами чи приватними особами, які утримують гімназію чи надають щороку певну допомогу на її утримання, визнану міністерством достатньою, і затверджується височайшим наказом по цивільному відомству		Так само затверджуються і почесні попечителі, що обираються навчальним начальством у навчальних закладах, які утримуються казенним коштом, причому вони можуть служити і більше трьох років, якщо їх праця визначається корисною. Якщо у місті кілька навчальних закладів, що так само утримуються для них може обиратися один почесний попечитель [Программа реформ П. А. Столыпина: в 2 т. Т. 2: Документы и материалы. URL: http://www.hrono.ru/libris/stolypin/stpn2tom.php (дата звернення: 04.06.2017)]

25 червня 1912	Положение о высших начальных училищах	Одна особа призначалася попечителем навчального округу	Важливою новиною стало те, що в цьому документі був окремий розділ «О попечительном совете», який установлював склад попечительської ради вищого початкового училища. До неї в обов'язково входив почесний попечитель училищ, а також особи, які обиралися і призначалися. Власники училищ обирались не більше шести членів строком на три роки, педагогічні ради – не більше двох членів	Попечительська рада повинна була збиратися не рідше, ніж один раз на місяць. Постанови приймалися простою більшістю голосів, причому за їх рівності, як і раніше, голос голови був вирішальним [Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Санкт-Петербургъ: Типографія II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1912. Т. XXXII. Ч. 1. № 37513. С. 949–958]
1 липня 1914	Закон «Об организации попечительных советов при мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах, правах и обязанностях сих советов»		Вперше на законодавчому рівні при всіх існуючих середніх навчальних закладах, що утримувалися за рахунок приватних осіб цілком чи за допомогою держави, створювалися попечительські ради	Такі ж ради дозволялося створювати на подібних засадах земствами. [Лаурсонъ А. М. Справочная книга для учебныхъ заведений и учреждений ведомства Министерства Народнаго Просвѣщенія. Петроградъ, 1916. 1120 с, с. 694–695]
4 липня 1917	Декрет «Об упразднении учебно-окружных управлений»	Декретом ВЦВК і СНК оголосили рішення резолюції «Об упразднении учебно-окружных управлений»		[Об упраздненииии учебно-окружных управлений. URL: // http://biblio.narod.ru/gyrnal/publicat/komitet-13.html (дата звернення 04.06.2017)]
14 июля 1917	(мовою оригіналу) Решение «О временном попечительском совете при Киевском учебном округе»		Увага тимчасової попечительської ради була зосереджена на організації занять, вперше розглядалось питання участі учнів у самоврядуванні, зверталась увага на покращення правового і матеріального стану учнів приватних навчальних закладів	[Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88 арк]
1918	Постанова «Про скасування попечителів навчальних округів і їх помічників, головних і окружних інспекторів та їх секретарів і помічників секретарів, а також попечительських рад і канцелярій при навчальних округах»	Припинено будь-яку попечительську діяльність, всі турботи на себе брала держава		[Об упразднении попечителей учебных округов и их помощников, главных и окружных инспекторов, состоящих при них секретарей и помощников секретарей, а равно попечительских советов и канцелярий при учебных округах: Постановление Наркомпроса РСФСР от 21.01.1918 г. URL: http://lawru.info/dok/1918/01/21/n1206249.htm (дата звернення: 04.06.2017)]

Додаток И

Витяги із засідання попечительської ради (1895)

Додаток И1

Выписка
из протокола заседания Совета при Попечителе Киевского Учебного Округа, происходившего 12 апреля 1895года

Слушали	Определили
Ст. 1. Представление Господина Директора Роменского Реального училища от 19 января 1895 г. за № 66, в коим зложено ходатайство об утверждении постановления Педагогического Совета училища о замене с начала будущего 1895–1896 учебного года по предмету Закона Божия употреблять учебники следующие новыми: в приготовительном классе кроме книги «Начатки Христианского Православного учения» 1) Соколова «Начальное нас…авление в православной христианской веры» и 2) «Часослов» издание Святейшего Синода; в 1 классе «Священную историю Ветхого Завета» Рудакова «Историческое чтение из книг Ветхаго Завета» изд. Училищн. Совет при Святейшем Синоде; во 2-м классе «Священная История Нового Завета» Рудакова; в 3 классе «Руководство к пониманию Православного Богослужения» Лебедева, Молитвы и испытания из Богослужебных книг православной церкви изд. Саратовского Братства Св. Креста; в 6 классе «История христианской церкви» Смирнова; в 7 классе «Изложение Христианской Православной веры» Смирнова и его же «Существенные черты правоучения».	Разрешить
Ст. 2. Представление Г. Председателя Педагогического Совета Черниговской женской гимназии от 29 января 1895 года за № 23 в коим изложено ходатайство Педагогического Совета оной гимназии о замене с начала будущего 1895–1896 учебного года в тех. классах женской гимназии, где преподается история русской литературы, употребляемого ныне по означеному предмету учебника Орлова учебником Смирновского.	Разрешить
Ст. 3. Представление г. Директора Ровенского реального училища от 13 марта за № 244, в коим он ходатайствует разяснить вопрос об условии при коим, на основании § 13 «Правил об испытаниях» учеников	Ввиду неясности циркулярного распоряжения бывшего Попечителя Киевского ученого округа Голубцова от 30 марта 1887 г. за

реальних училищ, ученики 6 класса и посторонние лица, подвергавшиеся окончательному письменному испытанию, могут бiть допускаемы к испытанию усному.	№ 3063, разъяснить, что в реальних училищах, две неудовлетворительные отметки на письменних испытаниях в 6 классе не лишают права на допущение к усным испытаниям, при этом Попечительский Совет находил бы необходимым, чтобы русское сочинение в орфографическом отношении и оцененное балом ниже 3, влекло за собой недопущение к устным испытаниям.

По предметамъ, переданнымъ на обсужденіе Попечительского совета, 1895 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 146. Спр. 53. 18 арк.

Додаток И2

Выписка
из протокола заседания Совета при Попечителе Киевского учебного округа, происходившего 27 сентября 1895 года

Слушали	Определили
Ст. 22. Представление Директора Каменец-Подольской гимназии от 1-го июня 1895 г. за № 705 по поводу возникшего между преподавателями названной гимназии разногласия в вопросах о допущении к устным испытаниям ученика 8 класса Казимира Носалевского.	Руководствуясь § 47 правил об испытаниях, утвержденных г. Министром Народного Просвещения 12 Марта 1891 г. признать ученика Носалевского незаслуживающего допущения к устным испытаниям зрелости, согласно с мнением директора Каменец-Подольской гимназии. Ходатайствовать перед Г. Попечителем Учебного Округа о распоряжении, чтобы на будущее время в Каменец-Подольской гимназии при испытаниях зрелости руководствовались точным смыслом § 67 «Правил об испытаниях». К устным испытаениям приступали после расссмотрения и оценки письменних работ.
Ст. 34. Предложение его Сиятельства управляющего Министерством народного Просвещения от 7 июля 1895 г. за № 14811 о сообщении соображений и заключения о сообразности приминений одним из Попечителей Учебных Округов мероприятий к подддержанию дисциплины между учениками, окончившими курс реальних училищ и изъявившими желание поступить в дополнительные классы сих училищ. Мероприятия зложено устно в вышеупомянутом предложении министерства.	От родителей, родственников или опекунов тех учеников, которые имеют право на поступление в дополнительный класс, требовать после окончания экзаменов письменное заявление о желании, ученика продолжать свое образование в дополнительном классе. В случае подачи такового требовалось от окончивших курс 6 класов исполнение всех ученических правил, в случае неподачи заявления до начала каникул в августе такового не принимать.

По предметамъ, переданнымъ на обсужденіе Попечительского совета, 1895 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 146. Спр. 53. 18 арк.

Додаток И3

Выписка
из протокола заседания Совета при Попечителе Киевского учебного округа, происходившего 27 сентября 1895 года

Слушали	Определили
Ст. 24. Ходатайство Колежского Советника Иосифа Яковлевича Скоруты, родивш. в 1845 году, о разрешении ему открыть в Полтаве частное мужское училище 2-го или 3-го разряда. Из приложеного при прошении Скоруты атестате видно, что он окончил курсы наук бывшего училища военного ведомства и поступил в названное училище учителем 2-го разряда, в впоследствии состоял штатным преподавателем математики и педагогики в Полтавском институте благородних девиц. Свидетельства уже на звание учителя при прошении не представил.	Решение дела отложить до получения сведений о политической и нравственной благонадежности от Г. Губернатора.

По предметамъ, переданнымъ на обсужденіе Попечительского совета, 1895 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 146. Спр. 53. 18 арк.

Додаток К

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Н А К А З

N 45 від 05.02.2001
м. Київ

Зареєстровано в Міністерстві
юстиції України
19 лютого 2001 р.
за N 146/5337

Про затвердження Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу

Відповідно до пункту 65 Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 року N 964 (964-2000-п),

Н А К А З У Ю:

1. Затвердити Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу (додається).
2. Міністру освіти Автономної Республіки Крим, начальникам управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій довести Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу до відома місцевих органів управління освітою та керівників навчальних закладів системи загальної середньої освіти усіх типів та форм власності.
3. Цей наказ та Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу надрукувати в «Інформаційному збірнику Міністерства освіти і науки України».
4. Контроль за виконанням наказу покласти на заступника Міністра Огнев'юка В. О.

Міністр В. Г. Кремень

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Міністерства освіти
і науки України
05.02.2001 N 45

Зареєстровано в Міністерстві
юстиції України
19 лютого 2001 р.
за N 146/5337

ПОЛОЖЕННЯ
про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу

1. Загальні положення

1.1. Відповідно до пункту 65 Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 року N 964 (964-2000-п), у навчальних закладах усіх типів та форм власності за рішенням загальних зборів (конференції) може створюватись піклувальна рада.

1.2. Піклувальна рада – це орган самоврядування, який формується з представників органів виконавчої влади, підприємств, установ, навчальних закладів, організацій, окремих громадян з метою залучення громадськості до вирішення проблем освіти, забезпечення сприятливих умов ефективної роботи загальноосвітнього навчального закладу.

1.3. У своїй діяльності піклувальна рада керується Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють діяльність навчальних закладів системи загальної середньої освіти, цим Положенням.

1.4. Загальноосвітній навчальний заклад на основі цього Положення розробляє Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу відповідно до свого типу.

2. Мета, завдання і принципи діяльності піклувальної ради

2.1. Метою діяльності піклувальної ради є забезпечення доступності загальної середньої освіти для всіх громадян, задоволення освітніх потреб особи, залучення широкої громадськості до вирішення проблем навчання і виховання.

2.2. Основними завданнями піклувальної ради є:

– співпраця з органами виконавчої влади, організаціями, підприємствами, установами, навчальними закладами, окремими громадянами, спрямована на поліпшення умов навчання і виховання учнів (вихованців) у загальноосвітньому навчальному закладі;
– сприяння зміцненню навчально-виробничої, наукової, матеріально-технічної, культурно-спортивної, корекційно-відновної та лікувально-оздоровчої бази загальноосвітнього навчального закладу;
– сприяння організації та проведенню заходів, спрямованих на охорону життя та здоров'я учасників навчально-виховного процесу;

– організація дозвілля (конкурси, вечори, спортивні змагання тощо) та оздоровлення учнів (вихованців), педагогічних працівників;
– сприяння створенню та раціональному використанню фонду загальнообов'язкового навчання;
– сприяння виконанню чинного законодавства щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти;
– запобігання дитячій бездоглядності, сприяння працевлаштуванню випускників загальноосвітнього навчального закладу;
– стимулювання творчої праці педагогічних працівників та учнів (вихованців);
– всебічне зміцнення зв'язків між родинами учнів (вихованців) та загальноосвітнім навчальним закладом;
– сприяння соціально-правовому захисту учасників навчально-виховного процесу.

2.3. Піклувальна рада діє на засадах:
– пріоритету прав людини, поєднання інтересів особи, суспільства;
– самоврядування;
– колегіальності ухвалення рішень;
– добровільності і рівноправності членства; законності, гласності.

3. Створення піклувальної ради та організація її діяльності

3.1. Піклувальна рада створюється за рішенням загальних зборів (конференції) або ради загальноосвітнього навчального закладу.

3.2. Піклувальна рада формується у складі 7–15 осіб з представників місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, окремих громадян, у тому числі іноземних.

3.3. Піклувальна рада може створювати комісії, ініціативні групи, до складу яких входять представники громадськості, педагогічного колективу, батьки або особи, які їх замінюють, представники учнівського самоврядування.

3.4. Члени піклувальної ради обираються на загальних зборах (конференції) загальноосвітнього навчального закладу шляхом голосування простою більшістю голосів.

3.5. Члени піклувальної ради працюють на громадських засадах.

3.6. У випадках, коли хтось із членів піклувальної ради вибуває, на загальних зборах (конференції) на його місце обирається інша особа.

3.7. Очолює піклувальну раду голова, який обирається шляхом голосування на її засіданні з числа членів піклувальної ради.

З числа членів піклувальної ради також обираються заступник голови та секретар.

3.8. Голова піклувальної ради:
– скликає і координує роботу піклувальної ради;
– готує і проводить засідання, затверджує рішення піклувальної ради;
– визначає функції заступника, секретаря та інших членів;
– представляє піклувальну раду в установах, підприємствах та організаціях з питань, віднесених до її повноважень.

Голова піклувальної ради має право делегувати свої повноваження членам піклувальної ради.

3.9. Робота піклувальної ради планується довільно. Кількість засідань визначається їх доцільністю, але, як правило, не менше ніж чотири рази на рік. Засідання можуть проводитись також за вимогою третини і більше її членів.

Засідання піклувальної ради є правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин її членів.

Рішення піклувальної ради приймається простою більшістю голосів.

3.10. Піклувальна рада інформує про свою діяльність у доступній формі на зборах громадськість, у засобах масової інформації, через спеціальні стенди тощо.

3.11. Рішення піклувальної ради в 7-денний термін доводяться до відома колективу загальноосвітнього навчального закладу, батьків, громадськості. Їх виконання організовується членами піклувальної ради.

3.12. Не допускається втручання членів піклувальної ради в навчально-виховний процес (відвідування уроків тощо) без згоди керівника загальноосвітнього навчального закладу.

4. Права піклувальної ради

Піклувальна рада має право:

– вносити на розгляд органів виконавчої влади, керівника загальноосвітнього навчального закладу, загальних зборів (конференції) пропозиції щодо зміцнення матеріально-технічної, навчально-виробничої, наукової, культурно-спортивної, корекційно-відновної та лікувально-оздоровчої бази загальноосвітнього навчального закладу;

– сприяти залученню додаткових джерел фінансування загально-освітнього навчального закладу;

– вживати заходи до зміцнення матеріально-технічної і навчально-методичної бази загальноосвітнього навчального закладу;

– сприяти стимулюванню творчої праці педагогічних працівників, учнів (вихованців);

– брати участь у розгляді звернень громадян з питань, що стосуються роботи загальноосвітнього навчального закладу, з метою сприяння їх вирішенню у встановленому порядку.

Заступник начальника департаменту
розвитку дошкільної, загальної
середньої та позашкільної освіти П. Б. Полянський

Про затвердження Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу: Наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2001 р. № 45. Дата оновлення: 05.02.2001. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0146-01 (дата звернення: 04.06.2017).

Додаток Л

ПРОТОКОЛ
Заседания временного попечительського совета
16 октября 1917 г.
(збережено мову оригіналу)

ПРИСУТСТВОВАЛИ: Жикулина, Архимович, Кивлицкий, Гооронoвский, Карамышев, Калиновский, Лапинский, Тимофеев, Грибинский, Селиханович, Цихоцкий, Иванов, Жолтевич, Вакар, Александровский, Липеровский, Марголин, Федоров, Лещенко, Батуев, Балинский, г-жа Галаган

Председательствовал Попечитель Округа В. П. Науменко

ПОСТАНОВИЛИ:

I. Ввести начало уроков с 1 ноября во всех учебных заведениях округа на час позже, т.е. с 9½ час. утра.

II. Совет не принимает возможности участие учащихся в педагогических советах.

В брошюре в отделе, посвященном вопросу самоуправления учащихся, выделить пункты, за пределы которых компетенция учащихся не простирается, определенно указать в ней те основные правила, которые учащиеся не могут изъявлять при составлении классной конституции.

Педагогическим советам предоставляется право в зависимости от потребности, в течении месяца 1–2 дня посвящать внеурочным занятиям (устройству экскурсий, чтению рефератов, устройству литературно-музыкальных утр., спортивных занятий и т.д.).

III. Вносится предложение Председателя: 19 октября собрать совещание директоров средних учебных заведений, начальниц женских гимназий, инспекторов высших начальных училищ, представителей родительских комитетов и совета делегатов и т.д. для сообщения мероприятий министерства по вопросам образования. Предложение принимается.

IV. Просит З. А. Архиповича от имени Областного профессионального учит. союза поднять вопрос об улучшении правового и материального положения учащихся в частных учебных заведениях.

V. Выборы в комиссию личного состава отложить до следующего заседания, представить всеукраинскому учительскому союзу в попечительском совете 2 места, и Киевскому – одно.

Председатель Науменко
Члены
Секретарь Наталья Галаган

Дѣло о попечительскомъ совете, 1917 г. *ЦДІА України.* Ф. 707. Оп. 85. Спр. 37. 88

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

О. В. ГЕРАСИМЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПЕЧИТЕЛЬСЬКИХ РАД У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Монографія

Підписано до друку 11.11.2020.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. 13,5. Умов. друк. арк. 12,56.
Обл.-вид. арк. 11,12.
Наклад 300 прим. Зам. № 7067/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua